EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE

POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LIX 1971

Fasciculus 2

WROCŁAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK

ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 125
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR

ANDREAS WÓJCIK

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1971. Nakład: 400+110 egz. Objętość: ark. wyd. 15,60, ark. druk. 11,63, ark. A1 16. Papier druk. sat., kl. III, 70g, 70×100. Oddano do składania 1 III 1971. Podpisano do druku 14 IX 1971. Druk ukończono w październiku 1971. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 577/71. Cena zł 45. –

them (frg. 42, 79 f. T)[20]. With that same end in view he tells the myth about Ixion who was severely punished by gods for being ungrateful (*Pyth.* 2, 21—48).

In *Pyth.* 2,67 f. Pindar rouses in Hieron the sense of obligation calling his song a Phoenician merchandise[21]. In *Isth.* 1, 45—54 he gives reasons why his customer should be obliged to him and justifies the poets' claim to due remuneration:

> ... ἐπεὶ κούφα δόσις ἀνδρὶ σοφῷ
> ἀντὶ μόχθων παντοδαπῶν ἔπος εἰπόντ' ἀγαθὸν ξυνὸν ὀρθῶσαι καλόν.
> μισθὸς γὰρ ἄλλοις ἄλλος ἐπ' ἔργμασιν ἀνθρώποις γλυκύς,
> μηλοβότᾳ τ' ἀρότᾳ τ' ὀρνιλόχῳ τε καὶ ὃν πόντος τράφει·
> γαστρὶ δὲ πᾶς τις ἀμύνων λιμὸν αἰανῆ τέταται.
> ὅς δ'ἀμφ' ἀέθλοις ἢ πολεμίζων ἄρηται κῦδος ἀβρόν,
> εὐαγορηθεὶς κέρδος ὕψιστον δέκεται, πολιατᾶν καὶ ξένων γλώσσας ἄωτον.

In two cases the Theban poet thought it fit to bring the contract into his customer's notice. It was obvious that the contract implied bilateral obligations: to compose the commissioned song on the part of the poet and to pay the agreed fee on the part of the customer. In *Nem.* 4, 75—77 he refers to the contract with the word "συνθέμενος":

> Θεανδρίδαισι δ' ἀεξιγυίων ἀέθλων
> κάρυξ ἑτοῖμος ἔβαν
> Ὀλυμπία τε καὶ Ἰσθμοῖ Νεμέᾳ τε συνθέμενος.

As far as he was concerned he had acquited himself of the contracted duty well. He glorified the family of the Theandrids, he followed all their instructions as to the contents of his song, mentioning their late grandfather Euphanes and their dead uncle Callicles in compliance with their order (v. 89 f., 79—81). He was above reproach and

---

[20] See frg. 42, 78 f.:

> ἐμοὶ δ' ἐπέων ἐσλῶν εὐκλέα πέμψον χάριν,
> Ἄβδηρε.

The word χάριν in connection with πέμψον cannot stand here for the feeling of gratitude only but is sure to signify a gratitude realized in a high fee.

[21] See *Pyth.* 2, 67—71:

> ... τόδε μὲν κατὰ Φοίνισσαν ἐμπολὰν
> μέλος ὑπὲρ πολιᾶς ἅλὸς πέμπεται·
> τὸ Καστόρειον δ' ἐν Αἰολίδεσσι χορδαῖς θέλων
> ἄθρησον χάριν ἑπτακτύπου
> φόρμιγγος ἀντόμενος.

The ancient grammarians explained the phrase κατὰ Φοίνισσαν ἐμπολὰν as ἐπὶ μισθῷ and χάριν as προῖκα. This interpretation runs into a difficulty connected with the character of *Pyth.* 2. It is a poetical letter composed spontaneously and sent to Hieron as a gift. The poet, therefore, could not for any grace ask requital for what he had presented. It is Ulrichs that tries to clear up the difficulty in a forcible way, or so we think. He assumes that *Pyht.* 2 is made up of two parts. The latter one, called Καστόρειον, is sent to the tyrant as a gift, whereas the payment asked concerns the former one. See O. Schröder, *Pindars Pythien*, Leipzig—Berlin 1922, ad loc., p. 20.

had right to expect the Theandrids would stand by terms of the contract as well and pay him the promised fee without tint and delay. That he has got just money in his mind here is shown by the allusive word "χρυσός" (v. 82—85). The second instance where Pindar appeals to the contract is found in his *Pyth.* 11, 41 f.:

Μοῖσα, τὸ δὲ τεόν, εἰ μισθοῖο συνέθευ παρέχειν
φωνὰν ὑπάργυρον, ἄλλοτ' ἀλλᾷ ταρασσέμεν.

It is certainly no accident that such words as μισθοῖο, συνέθευ, ὑπάργυρον, associating with remuneration, are amassed in this passage. With their significant and insistent sound the poet intended to encourage Thrasydaios to pay the fee as soon as possible.

4. INDUCEMENTS TO BE LIBERAL

The choral poet went sometimes as far as to prompt his customers in clear words to be free of their money and recompense his song profusely. With the same purpose he advertised his art and his person in almost every song. Demonstrating the worth and utility of choral poetry and elevating himself above his rivals he certainly was not a critic or moralist only but a merchant who endeavoured to sell his goods dearly.

Pindar induces Hieron to be liberal in *Pyth.* 1, 88—100 b, in a passage dedicated to advices and admonitions. He sets up famous Croesus as an example of generosity and dishonoured Phalaris as a warning (v. 94—98) and he exhorts him (v. 90—98):

... μὴ κάμνε λίαν δαπάναις·
ἐξίει δ' ὡσεὶ κυβερνάτας ἀνήρ
ἱστίον ἀνεμόεν. μὴ δολωθῇς, ὦ φίλος, ἐντραπέλοις
κέρδεσσ' ὀπιθόμβροτον αὔχημα δόξας
οἷον ἀποιχομένων ἀνδρῶν δίαιταν μανύει
καὶ λογίοις καὶ ἀοιδαῖς ...

In *Pyth.* 3, 107-115 he invites the openhandedness of the tyrant as if approaching him with a proposal:

σμικρὸς ἐν σμικροῖς, μέγας ἐν μεγάλοις
ἔσσομαι· τὸν δ' ἀμφέποντ' αἰεὶ φρασίν
δαίμον' ἀσκήσα κατ' ἐμὰν θεραπεύων μαχανάν.
εἰ δέ μοι πλοῦτον θεὸς ἅβρὸν ὀρέξαι,
ἐλπίδ' ἔχω κλέος εὑρέσθαι κεν ὑψηλὸν πρόσω.
Νέστορα καὶ Λύκιον Σαρπαδόν', ἀνθρώπων φάτις,
ἐξ ἐπέων κελαδεννῶν, τέκτονες οἷα σοφοί
ἄρμοσαν, γινώσκομεν· ἁ δ' ἀρετὰ κλειναῖς ἀοιδαῖς
χρονία τελέθει· παύροις δὲ πράξασθ' εὐμαρές.

In a paraphrase the above quoted verses would sound as follows: If I extol ordinary victors of poor families who cannot afford to pay me high fees, I shall profit little and earn a slight reputation. Therefore I commit my talent to your disposal, Hieron.

he sets a high value on the wealth[18]. Bacchylides pays homage to the power of riches in his ode 9, 49—51 and gives utterance to his admiration of Hieron's riches in the ode 3,17—28, 65—87.

Now and then the poets explained where did worth of the wealth lie in. It arouses yearing after fame and at the same time it affords means to win it (*Ol.* 2, 58/9—62):

ὁ μὰν πλοῦτος ἀρεταῖς δεδαιδαλμένος φέρει τῶν τε καὶ τῶν
καιρόν, βαθεῖαν ὑπέχων μέριμναν ἀγροτέραν,
ἀστὴρ ἀρίζηλος, ἐτυμώτατον
ἀνδρὶ φέγγος.

The inborn aristocratic virtue, bare of money, would be unable to appear because both athletic contests as triumphal celebrations involve serious expenses. One must be rich to aim at the highest honours of the stadium and the laudatory song. Wealth, so far as it can be seen, is not irrelative to choral poetry. It is of service to it, it calls it into being, it makes it flourish. Enumerating advantages rising from the peace Bacchylides ascertains (frg. 4 Blass):

τίκτει δέ τε θανατοῖσιν εἰρήνα μεγάλα
πλοῦτον, μελεγλώσσων τ' ἀοιδᾶν ἄνθεα.

This close alliance between riches and choral poetry is the essential reason why poets tried to outdo each other in praising gold and those who possessed it.

They extolled the hospitality and generosity of the rich aristocrats. On account of these very good qualities Pindar spoke well of Hieron (*Ol.* 1, 16 f., *Pyth*, 3, 70), Theron (*Ol.* 2, 6 f., 98—110, *Ol.* 3, 42), Chromios (*Nem.* 1, 19, *Nem.* 9, 2), Xenocrates (*Isth.* 2, 33), Psaumios (*Ol.* 4, 17) and Lampon (*Isth.* 6, 65 f.). His praises put everybody under obligation to prove worthy of what had been said about them and to reward the poet without stint.

2. DIRECTIONS FOR PROPER USE OF THE WEALTH

To the praises of wealth the warnings of its misuse and advices to make the best of it are frequently added by the poets. Wealth by itself has no worth. The people who set it as a goal for themselves — περὶ χρήμασι μοχθίζειν βιάως (frg. 131, 6 T), who hoard it up and keep in hiding places for their own pleasure are contemptible. Moreover, they are short-sighted and stupid. Stinting their money and giving it reluctantly to the poets they kill the goose that lays the golden eggs. The wind of death will blow them out from the surface of the earth. They will disappear leaving no trace (*Isth.* 1, 67 f.):

... εἰ δέ τις ἔνδον νέμει πλοῦτον κρυφαῖον,
ἄλλοιαι δ' ἐμπίπτων γελᾷ, ψυχὰν Ἀΐδᾳ τελέων οὐ φράζεται δόξας ἄνευθεν.

---

[18] On the subject of Pindar's wealth worship cf. the observation of J. Kowalski, *Pindar*, Meander II 1947, p. 388.

Eos LIX 1971

PROBLEM OF THE FEE IN GREEK CHORAL LYRIC

By

STANISŁAW GZELLA

In the turn of the VI[th] and V[th] century B. C. on account of the continually increasing social demand for songs to be sung in chorus the choral lyric attained its completely mature and universally developed form. It carried serious consequences both for those who created choral compositions as for the noble and wealthy men who used to order them for their gods' or their own honour. In former times it was enough to learn some poetical and musical traditions, kept and inherited in many families, to reword an old hymn to the accompaniment of the lyre for the benefit of one's own kinsfolk or countrymen. In the time under consideration an amateurship in the realm of choral poetry became impossible. The new audience asked for too many various competences of the poet. He was expected to be the author of a more or less original poetical text, skillful musician, inventive choreographer and energetic choirmaster. He must have been the man of great mythological learning, he had necessarily to understand all sorts of obligatory lyrical conventions and schemes, to know how to compose a melody, play instruments and set dancing evolutions, to be able to instruct and conduct choruses of girls, boys or men. He could hardly be the know-it-all without giving a considerable time to studies and all his time to practice. The growing request for choral songs made him increasingly popular and enabled to devote himself entirely to the cultivation of his art. Owing to the sense of unity, sprung up during the Persian wars, he didn't find it difficult to overstep the local barriers and to put his abilities at the disposal of every Greek who commissioned him without respect to his tribal membership, nationality or political views. His useful services steadily appreciating in value, he was not long in realizing the commercial side of them and in demanding requital for them. Under the circumstances he never took lyre into his hands without promise or hope of the reward. He gained his livelihood by his art and it was the fee that set his production off. Aristides, the Greek rhetorician, refering to athletes of the VI[th] century gives the following mesage (*Or.* 28 K, 49 D, 62): καὶ γὰρ οὗτοι τρόπον τινὰ ἑαυτοὺς ἐγκωμιάζουσιν παρακαλοῦντές τε τοὺς ποιητὰς καὶ διδόντες ἀργύριον καὶ τελευτῶντες παραλαβόντες τὸν ἐπίνικον ἄδοντες ἑαυτοὺς ὑπ' αὐλοῦ καὶ χοροῦ. This information is altogether reliable. The choral poet demanded and received money for his songs without abashment or scruples, because he treated his poetical and musical art as a craft[1]. He was a professionalist.

[1] Pindar believes himself to be a δημιουργός. He calls the poets τέκτονες ἀοιδῶν (*Pyth.* 3, 113) or Πιερίδων ἀρόται (*Nem.* 6, 33) and circumscribes his own poetical production with meta-

bear witness to the same practice as far as Pindar is concerned[7]. They know he was paid according to the number of lines and suspect him to receive the fee doubly, if he happens to praise the charioteer (schol. Pind. *Isth.* 2, 22). The word "mother", by which Pindar addresses the muse in a solemn apostrophe opening the *Nem.* 3, the scholiast interprets as "the nourisher", remarking that the poet made his living by the composition of songs; analogically, the word "supper" in *Nem.* 1, 22 the scholiast advises to understand in a figurative sense as the fee. The great Theban poet himself made no bones about telling he wrote songs for profit (*Pyth.* 11, 41 f.), regarded his production as a merchandise (*Pyth.* 2, 67 f.) and hoped to receive payment suiting to its high value (*Pyth.* 5, 106 f.). In his opinion choral poetry of the period was mercenary and greedy of gain (*Isth.* 2, 6—8) and the poets, himself not excluded, treated the Muses as their gold-yielding sheep (frg. 170 T):

μάλων τε χρυσέων φύλαξ
μοισᾶν
ἄλλοτ' ἄλλοις νέμειν.

This sincerity and outspokenness in the matter of remuneration, apparent in the songs of Simonides and Pindar, made them incur the blame of being avaricious [8].

The rate of the fees was naturally relative, different at different times. In the second half of the VIth century it was already determined by a certain νόμος, none the less, it fluctuated. It was conditioned by many factors of various nature, among others by such as the rank and popularity of the poet's Muse, the kind and length of his song, the circumstances attending its performance, the wealth and liberality of the customer and the skill to bargain on the part of the poet. Sure enough, the law of the demand and supply was of no little account in forming the actual prices for songs. In accordance with it the absence of choral poets in a town made the prices soaring in the local market of poetry, on the other hand, where they turned up in a greater number and began to compete with each other, there developed a trend toward the reduction of fees. Unfortunately, we know little or nothing on this subject. The only reliable

---

[7] See schol. Pind. *Pyth.* 2, 127, p. 52, 7 Dr. τὸν ἐπίνικον ἐπὶ μισθῷ συντάξας ὁ Πίνδαρος ἐκ περιττοῦ συνέπεμψεν αὐτῷ προῖκα ὑπόρχημα. See also schol. Pind. *Pyth.* 2, 67, p. 49, 125 Beck ... τοῦτο δὲ εἶπεν ὁ Πίνδαρος, παρ' ὅσον διὰ μισθοῦ συνέταχε τὸν ὕμνον τῷ Ἱέρωνι.

[8] On the subject of Simonides' φιλοκέρδεια various anecdotes were told by the ancients and as a part of this the epithet of κίμβριξ was bestowed upon him by Xenophanes (frg. 31 D). The scholiasts imputed the same fault to Pindar, e.g.: ἴσμεν φιλόχρυσον ὄντα πανταχοῦ Πίνδαρον (schol. Pind. *Isth.* 5, 2 ff.) or: ὅτι δὲ φιλοκερδὴς πανταχοῦ ὁ Πίνδαρος ἐκ τῶν φθασάντων δῆλός ἐστιν (schol. Pind. *Nem.* 7, 1 ff.). In our opinion, however, the imputation of this kind was due to the fact that both poets endeuvoured to advance the rate of habitual fees. Aristotle (*Rhet.* III 2, p. 1405, 24 ff.) and Plutarch (*Themist.* V 9 f.) maintain that Simonides demanded higher prices for his services than his customers were used and inclined to pay. This may also account for the belief, commonly in antiquity accepted, that Simonides was the very poet who originated the custom to receive fees: οὗτος πρῶτος δοκεῖ μικρολογίαν εἰσενεγκεῖν εἰς τὸ ᾄσμα καὶ γράψαι ᾄσμα μισθοῦ (Suda, Σιμωνίδης). As the scholiast has it (schol. Pind. *Nem.* 5, 1 ff.), a fee claimed by Pindar seemed steep to his customers.

be wiewed as a preserved example of numerous arguments, morals and fables, by means of which the choral poet endeavoured to safeguard his right to be duly rewarded. It may well be that it derives its origin from some lost and unknown choral composition of the IVth century.

The customers were not always avaricious and unhonest. It was more often that the poet counted upon their generosity. He expected that, captivated by the charm of his music and poetry, taken by his compliments and flattery, they would be disposed to be better than their word and to pay a higher fee than he had bargained for. That's why he weaved allusions to remuneration into his song. It was a sensitive point of great nicety. In the nature of things he could not press requests and apply bluntly for material aid, while singing gods' praises or his patron's lauds. It might have spoiled the elevated mood of his song and have brought about the reversed result. The poet was usually alive to it. He solicited for new orders and hinted around for remuneration in a reserved and subtle way, with much gracefulness and invention. He encouraged his customer to be liberal with smart compliments, friendly advices, ingenious metaphors, and amusing jokes[17].

1. COMMENDATION OF THE WEALTH AND LIBERALITY

There is hardly a choral song where praises of gold, riches and the client's open--handedness could not be found. They are typical commonplaces in choral poetry, closely connected with its eulogistic character. In our opinion, however, there's something more behind them than the mere wish to flatter and to please. With praises of this kind the poet tried to draw the customer's attention to financial and moral capability of his to recompense the song in a lavish way. Adulation included an allusive inducement.

The ardent praiser of his customers' opulence was Simonides. He was never tired of talking and writing about money. His casket destined for fees was ever open and empty. He is reported to have said to the wife of Hieron that the richness was more important than the wisdom itself, because sages would stand at the threshhold of the rich men (Aristotle, *Rhet.* II 16, p. 1391 a, 8; Plato *Resp.* VI, p. 489 b). The laudators of riches were also Pindar and Bacchylides. The word "gold" sounds again and again in their songs. The praise of gold, regarded as a divine being and treated as the aim of all human efforts at sea and on land, constitutes contents of the introduction in Pindar's *Isth.* 5 and of the short fragment derived from an unknown song (frg. 261 T). As a matter of fact, there are only two items which Pindar tells about himself in his songs: that he feels himself to be greater than his rivals and that

---

[17] C. M. Fennel (*The Olympian and Pythian Odes*, Cambridge 1883, Introduction) thinks that all the mentions of remuneration in Pindar's songs have jocular overtones. He may be partly right. The metaphor, where the Muses are termed gold sheep and the poet their shepherd rings certainly amusing (frg. 170 T). The same goes for the famous metaphor of Simonides about two caskets destined for money and gratitude (Plutarch, *De curios.* 520 a).

The custom of remunerating the work of the choral poet dates back to very old times. The poet was usually invited to stay as a guest at his customer's house, while preparing the performance of a commissioned song, and his troubles were made worthwhile by precious gifts or contest-prizes. The sojourn in the palace of rich priests, in the town-hall of wealthy citizen and at the court of a mighty tyrant or weighty aristocrat did not only credit to him but was of profit as well. It delivered him from material cares and put in the way of living in abundance and luxury. As often as not it stretched beyond the time needful to train the chorus, now and then it held out so long as to become a permanent post and the poet stayed with his patron as his laureate. Hospitality joined with presents. They were given to him as an inducement to receive the invitation and to arrive, during feasts he rendered pleasant with his orations and improvisations, and as an expression of appreciation, whenever he took his leave. In case of the lyrical agon the choral poet was given the opportunity of winning a prize. It was usually of great value. Its kind was determined by tradition, where the contest was periodically held, or defined by wealth and generosity of the nobleman who was its organizer. On the authority of Pindar (*Ol.* 13, 19) and Plato's scholiast (*Resp.* III, p. 394 c) we know that in the dithyrambic contest at Athens, which took place on occasion of Great Dionysia, the victorious poet carried off an ox. We learn from Herodotus (I 24, 1) that Arion, while travelling all over Italy and Sicily, had collected so many gifts that he made a fortune. We have an information concerning Simonides (Pseudo-Plato, *Hipparchus*, 228 c; Aristotle, *Const. Athen.* 18; Ael. *V. h*, 8, 2) that he was induced to come to Athens and to stay at the court of Hipparchus by expensive gifts. We hear that he was remunerated with gifts by Hieron, too (Athenaeus XIV 656 d-e). As Pausanias (IX 23, 3) and Plutarch (*De sera num. vind.* 13) have it, Pindar, owing to his contribution to the worship of Delphic Apollo, earned a portion of gifts offered to the local priests by this god's adorers and pilgrims. According to Solinus (IX 14) the same Theban poet was loaded with gifts by Alexander, the king of Macedonia. Thanks to a couple of utterances found in extant songs we come to know that Simonides, Pindar and Bacchylides entered for lyrical contests many times and won a lot of prizes[2]. Precious jewels, bowls and garments or other things of value, which the choral poet used to get as a gift or win as a prize, were convertible into ready money in case of need. Simonides is reported to have sold the presents given to him by Hieron (Athenaeus, XIV 656 d-e).

In the second half of the VIth century the custom has decreed that the choral poet was rewarded with a determined sum of money; in other words, the payment of the

---

phors derived from the realm of craftsmanship, e.g. he employs such words as "to build", "to hammer", "to weave", "to spin", etc. with reference to the composition of a song. Cf. A. Croiset, *Poésie de Pindare*, Paris 1895 [3], p. 380, and F. Dornseiff, *Pindars Stil*, Berlin 1921, p. 56.

[2] In 476 Simonides, aged 80, won his fifty sixth agonal victory. In eternal memory of the event he dedicated a votive tablet and a tripod providing both votes with inscriptions in verse (frg. 77 and 79 D). In the epigram impressed on the tablet he informed that he had carried off 56 oxes and tripods as agonal prizes.

information respecting the price of a single song we have is derived from scholia to Pindar. The scholiast (schol. Pind. *Nem.* 5, 1 ff.) lets know that the poet charged for his *Nem.* 5 as much as 3000 drachmas but the relatives of the victorious Lampon's son who treated with him for this song tried to beat him down. The demanded sum of money seemed exorbitant to them and, in fact, they made as if they were forced to change their mind and buy a statue instead of the epinicion in question[9]. The amount of money Pindar claimed in this case, compared with the remuneration of the architect of the Erechtheum in 409—408 who was paid, as a public official, at the rate of 1 drachma for every day in the year, appears to be extravagant indeed, the more so that the cost of living in the Vth century was comparatively low. It has been estimated (Glotz, *Le travail dans la Grèce ancienne*) that a single man could feed himself for 60 drachmas a year and could live in confort for 120 drachmas. These facts should not lead us, however, to doubt of the probability of the adduced evidence. After all Pindar was the poet standing in high credit with all Greeks and his songs were much sought after and valued all over Greece. We hear, for instance, (schol. Pind. *Ol.* 7, inscr. p. 195 Dr.) that the Rhodians engraved his *Ol.* 7 on the wall of Athene's temple at Lindos. The unrivalled fame he attained in his lifetime must have rebounded upon his incomings. The fact that already at the outset of his poetical career he could afford to build a chapel at Thebes and to adorn it with expensive statues of gods may be brougth as an argument attesting to the lucrativeness of his profession and to the exceptionally high rate of the fees he managed usually to acquire[10]. We are free to assume that the fine of 1000 drachmas, inflicted on him by his countrymen for composition of the dithyramb "on briliant Athens" (frg. 92 and 93 T), was not distant from an avarage price for a song of his[11]. The poets of lower rank and popularity had to content themselves with fees reduced in proportion[12]. As time went by and choral lyric declined, the decreasing demand for songs lowered the poets' fees to a great

---

[9] See schol. Pind. *Nem.* 5, 1 ff.: φασὶν ὅτι οἱ οἰκεῖοι τοῦ Πυθέου ἦλθον πρὸς αὐτὸν παρακαλοῦντες, ὅπως γράψῃ ἐπίνικον, Πινδάρου δὲ αἰτήσαντος τρεῖς δραχμὰς, ἔφασαν ἐκεῖνοι, κάλλιον εἶναι χάλκεον ἀνδριάντα ποιῆσαι τῆς αὐτῆς τιμῆς, ἢ τὸ ποίημα. χρόνῳ δὲ ὕστερον γνῶσι μαχήσαντες ἦλθον τὸ αὐτὸ διδόντες.

[10] See schol. Pind. *Pyth.* 3, 137 b, p. 80 Dr.; schol. Pind. *Pyth.* 3, 138, p. 81, 4 Dr.; Pausanias, IX 25, 3 (III, p. 54 Spiro). The lost parthenion (frg. 110 T) in honour of the Great Mother and Pan seems to be composed on the occasion of consecration of this chapel.

[11] See Eustathius, *Prooem. Pind.* 28, p. 300, 9 Dr.: ἐχθρὰ δὲ φασί, φρονούντων ἀλλήλοις Ἀθηναίων καὶ Θηβαίων, ἐπεὶ ἔγραψέ που· ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ μεγαλοπόλιες Ἀθῆναι, κατὰ δέ τινας ἐπεὶ ἔρεισμα Ἑλλάδος ἔφη τὰς Ἀθήνας, ἐζημίωσαν αὐτὸν Θηβαῖοι χιλίαις δραχμαῖς, ἃς ἐξέτισαν ὑτὲρ αὐτοῦ Ἀθηναῖοι ὡς φιλαττικοῦ. Cf. *Vita Ambrosiana* (schol. Pind. I, p. 1, 15 Dr.), *Vita Thomana* (schol. Pind. I, p. 5, 17 Dr.); Aeschines, *epist.* 4, 2, p. 57, 8 Drerup; Isocrates, *orat.* 15, 166; Libanios, *declamatio*, frg. 49 (XI, p. 637 ff. F.).

[12] The report of Plutarch (*Apophth.* VI 675 Reiske) that Timotheos or Archelaos, a poet living in the IV century and unknown to us, demanded 3000 drachmas for his encomion but received less, does not inspire confidence. It seems improbable that a song composed by a third-rate author in the age when choral lyric verged to a close could cost so much.

Wise men resemble the experienced sailors who know how to foresee the coming wind for three days ahead and how to escape its disastrous effects. In anticipation of the inevitable death they spend their money for choral poetry ensuring immortal fame therewith (*Nem.* 7, 17—24). Wealth alongside with the inborn virtue is the most precious gift of gods provided that it is taken for means to build up one's reputation and turned to such noble objects as raising horses, practising sports, travelling to the places of games and organizing celebrations of cult or triumph with choral songs as their constituent. Wealth is praiseworthy on the understanding that the choral poets profit by it. That was what they believed and what they taught. That was also on Pindar's mind all the time whenever he cautioned his customers against parsimony, adviced to care for higher goods than money (*Pyth.* 8, 92—96, *Nem.* 9, 32 f.), exhorted to be liberal (*Isth.* 1, 40—45), proved that the worth of a song compensated for its expenses (*Pyth.* 5, 106 f.) and set up his own alleged programme of life as an example to follow (*Nem.* 1, 31 f.):

οὐκ ἔραμαι πολὺν ἐν μεγάρῳ πλοῦτον κατακρύψαις ἔχειν,
ἀλλ' ἐόντων εὖ τε παθεῖν καὶ ἀκοῦσαι φίλοις ἐξαρκέων.

3. ADMONITION OF THE MORAL AND LEGAL OBLIGATION TO REWARD THE POET

The choral poet was not above telling his audience point-blank he expected to be duly remunerated. He recalled to his customer's mind his indebtedness on account of the poetical services he had rendered to him. He argued that the reward fell to him by rights. He put forward the duty of being grateful and liabilities incurred by the contract.

It was Pindar that appealed to the feeling of gratitude very often. He put his customers to it with the words (*Pyth.* 2, 24):

τὸν εὐεργέταν ἀγαναῖς ἀμοιβαῖς ἐποιχομένους τίνεσθαι.

By benefactors he meant the gods who gave the victory and choral poets who rendered it famous. Gratitude towards the former ones depends on offering sacrifices and ordering hymns, thankfulness for the latter ones shows itself in entertaining them, loading with gifts and paying high fees. Pindar claims gratitude thus apprehended from Hieron in *Pyth.* 1, 75—80 b[19] and from the citizen of Abdera in a paean commissioned by

---

[19] See *Pyth.* 1, 75—80 b: . . . ἀρέομαι
πὰρ μὲν Σαλαμῖνος Ἀθαναίων χάριν
μισθόν, ἐν Σπάρτᾳ δ' ἄρα τᾶν πρὸ κιθαιρῶνος μαχᾶν,
ταῖσι Μήδειοι κάμον ἀγκυλότοξοι,
παρὰ δὲ τὰν εὔυδρον ἀκτὰν
Ἱμέρα παίδεσσιν ὕμνον Δεινομένεος τελέσαις,
τὸν ἐδέξαντ' ἀμφ' ἀρετᾷ,
πολεμίων ἀνδρῶν καμότων.

extant[13]. We have reason to believe Alexander of Aetolia (Macrobius, *Sat.* V 22, 4) that a choral poet living in the IVth century received for his hymn on Opis, commissioned by Ephesus, only 500 drachmas[14].

At every stage of development of choral lyric the actual rate of the fee was more often than not the result of a bargain. In addition to the above quoted report of the scholiast we have a testimony of Aristotle confirming the fact that the agreement between the poet and the customer was usually reached after haggling for the price[15]. The same seems to be corroborated by Plutarch in *Themistocles* V 9 f.[16]. The bargain most certainly preceded the process of composition and was concluded by a contract. Consequently, there was virtually no need whatever to allude to the matter of remuneration within the compass of a song. If, notwithstanding, the poet resolved sometimes upon introducing in into the poetic text, he did it mainly because of two reasons: either he was afraid that the fee would not be paid to him in the agreed term and amount or he hoped that the customer, adequately prompted, would be inclined to reward him better than he had taken upon himself to do.

The story about Simonides injured by Scopas and avenged by Dioscuri confirms our supposition that there were events when the customer went back upon his word as concerns the fee and played the poet false. As the story has it, during the banquet held in the palace at Crannon Scopas, displeased with a commissioned encomion, in which Dioscuri had been more praised than himself, paid only half the promised price to Simonides, sending him for the remainder to the twin heroes. It was a bad shot. The poet has no sooner left the festival hall, called by two young and unknown men, than the roof of the palace fell in killing and burrying all the banqueters. The purpose of this tale was to warn the customers not to do any harm to the poets. It may

---

[13] Cf. L. Gurlitt, *Timotheos und sein Gedicht zu Ehren der Opis*, Philologus LXV, p. 386.

[14] Macrobius quotes a hexametric verse by Alexander of Aetolia:

> 'Αλλ' ὅ γε πευθόμενος πάγχι Γ'ρακοῖσι μέλεσθαι
> Τιμόθεον κιθάρας ἴδμονα καὶ μελέων
> υἱὸν Θερσάνδροιο, τὸν ἤνεσεν ἄνερα σίγλων
> χρυσείων + ιερων [cod. Camerar.] vulgo: ἐρην]δή τότε
> χιλιάδα ὑμνήσαι ταχέων Ὤπιν βλήτειραν οἰστῶν,
> ἥ τ' ἐπὶ κεγχρείῳ τίμιον οἶκον ἔχει.

The text of this verse is damaged beyond doubt. A fee in the amount of 1000 gold shekels, i.e. 50000 drachmas, for one song is absolutely not acceptable. We follow the persuasive emendation of Gurlitt (*o.c.* p. 382—387) who changes the word ἐρην or ἐρων, handed down by the manuscript, into ἐπῶν, refers the number χιλίαδα to the quantity of lines of the commissioned song and reads its price into the letter λ, which denoted 10. Consequently, he comes at the quite probable price of 500 drachmas.

[15] See frg. 19 D (Aristotle, *Rhet.* III 2, p. 1405, 24 ff.): Ὁ Σιμωνίδης, ὅτε μὲν ἐδίδου μισθὸν ὀλίγον αὐτῷ ὁ νικήσας τοῖς ὀρεῦσιν, οὐκ ἤθελε ποιεῖν ὡς δυσχεραίνων εἰς ἡμιόνους ποιεῖν, ἐπεὶ δ' ἱκανὸν ἔδωκεν, ἐποίησε.

[16] See Plutarch, *Themist.* V 9 f.: ὥστε που καὶ πρὸς Σιμωνίδην τὸν Κεῖον εἰπεῖν, αἰτούμενόν τι τῶν οὐ μετρίων παρ' αὐτοῦ στρατηγοῦντος, ὡς οὔτ' ἐκεῖνος ἂν γένοιτο ποιήτης ἀγαθὸς ᾄδων παρὰ μέλος οὔτ' αὐτὸς ἀστεῖος ἄρχων παρὰ νόμον χαριζόμενος.

You are mighty and rich, you are able to heap me with riches and make me famous therewith. Your generosity is sure to bring common advantage to us. You will benefit by it yourself, because fame of the poet reflects upon the men he glorifies. Nestor and Sarpedon owe their immortality to the greatness of Homer. It is well within Your power to make me rich and great and yourself as immortal as the heroes of the past are. After this manner the passage in question is understood by the scholiast as well who explains it follows: τοιοῦτον διαπράξασθαι ὀλίγοις ῥᾴδιόν ἐστι καὶ εὐκατορθοῦν τὸ καὶ πλουτεῖν καὶ ἐπαινεῖσθαι· προτρέπεται δὲ αὐτὸν δωρεῖσθαι τοῖς ποιηταῖς, ἵνα ὑμνησθῇ.

In *Isth.* 1 Pindar tries to encourage a Theban nobleman to be generous. At first he points out why Herodotos should consider it his duty to repay for the commissioned song in a particularly liberal way. The poet put aside some other important order to compose *Isth.* 1 in the first place and out of turn because Herodotos was his countryman. He hopes this precedence in realizing the commission will be taken into consideration by his customer on payday (v. 1—6). He is sure that Herodotos is awaken to the fact that fame is the most precious and important thing in human life and that choral poets are the very men who give rise to it and ensure its lastingness. They are representatives of a very useful profession and deserve remuneration and need it in the same way as shepherds, farmers, fowlers and fishermen do (v. 41—54). He warns Herodotos against niggardliness. The rich aristocrat should not shrink from any expenses as far as winning the fame is concerned. If he denies himself the pleasure of choral poetry for economical reasons, he will run serious risk of falling into perennial oblivion (v. 67 f.).

5. REQUESTS FOR MATERIAL AID

Motif of the request, introduced into Greek poetry by folk songs, Homeric hymns and beggardly verses of Hipponax, in choral lyric was so generally employed, that it became its characteristic mark. At least so we believe, even though we cannot bring many instances of it. The caricature of a begging choral poet in Aristophanes' *Birds* (v. 904—962) would make no sense, if it had not been true. He came to Nephelokokkygia without invitation with a hymn in honour of the new city along with representatives of such popular professions as the oracle-monger, surveyor and inspector of ceremonies. No sooner had he praised Cloud-cockoo-land in a pathetic way and introduced himself boastfully to Peithetairos and Euelpides than he took to soliciting their charity and begging for a reward. A fur jerkin he got as a gift did not satisfy him. He made a request for a chiton.

In reality choral poets were not so intrusive and the requests they addressed to their patrons took more covert and less transparent form than the satirical one couched by the Athenian comedian. They applied for gifts and rewards by way of nice allusions and implied references. They suggested the thought of an ample remuneration by association or natural connection of ideas, praising wealth and liberality, putting their customers up to gratitude, reminding of the contract and prompting

author's fee in the strict sense — μισθός became a habit. Contracting parties, that is the customer and the poet, came to distinguish the song composed under formal contract — σύνθεσις and remunerated with an agreed fee — ἐπὶ μισθῷ from an ἄμισθος ἀοιδά, which was unordered — ἀκέλευστος and sung gratuitously — προῖκα (cf. Aeschylus, *Agam.* 979). The latter one was not quite disinterested. The choral poet used to write songs spontaneously and to present them to persons of eminence to draw their attention to himself, to exhibit and prove his talent and to move them to give him commissions. It was a habitual measure to enlarge his custom. The bulk of choral compositions, however, came into being on the grounds of a bilateral contract. It concerned and defined the kind, length and contents of a given song, circumstances and the term of its performance and, last not least, the conditions of remuneration of the author[3].

Mentions of the poets' fees can be found in many ancient sources. Custom of composing songs for money is well attested by inscriptions, commentaries of the scholiasts, occasional enuntiations of various writers both Greek and Latin and also by hints of the choral poets themselves. Alluding to it Anacreon expresses his indifference toward the horn of Amalthea (frg. 8 D) and, if we may believe the scholiast (schol. Pind. *Isth.* 2, 13), he refuses to receive a fee offered to him by his devotee. The contemporary choral poets never felt this scruple. They took money for their work and called for it. Simonides demanded fees from Scopas, as the legend about his miraculous rescue at Crannon shows[4]; he collected fees in the towns of Asia Minor, if the evidence of a fable may be trusted (Phaedrus, *Fab. Aes.* IV 8, 2)[5]; to a customer who had not been eager to pay him the fee but had promised to be grateful he owned up, not without irony, that of the two caskets he possessed the one destined for thankfulness was always full, the other containing fees mostly empty[6]. Scholiasts

[3] See *Nem.* 4, 75 — συνθέμενος, *Pyth.* 11, 41 — συνέθευ, frg. 194, 3 Bowra — συνέθευ. See also *Nem.* 3, 73—77 and *Ol.* 10, 1—12, where the poet refers to the terms of the contract apologizing his delay in performing the order or justifying themes of a passage by his customer's wish. The order to compose a song, strictly related to the contract, is also mentioned in *Pyth.* 9, 107—109, *Pyth.* 10, 64—66, *Nem.* 10, 25 f. and in the ode 9, 9—13 of Bacchylides. The poets used to define the order in a figurative way. They said that the customer "had given his wreath to the Muses and made them work in connection with it", or "had put four steeds to the chariot of Pierides" or "had urged the buzzing Cean bee to fetch the immortal gem of the Muses". The scholiasts, recuring to the commission, would say: ἄδειν or γράψαι ἐκέλευον or ἠξίουν.

[4] The legend has been handed down by tradition with some variants respecting the person who was said to have harmed the poet and the place where the scene was laid in. See Callimachus, frg. 71 Schn.; Pseudo-Libanios, *Prog.* vol. 8, p. 42, 5 f.; Cicero, *De orat.* II 325; Valerius Max. I 8, ext. 7; Quintilian, *Inst.* XI 2, 14. H. Swoboda (*Skopadai*, RE V 2 col. 569) links this tale together with the catastrophe of the Scopads which was made subject of a song by Simonides.

[5] Σιμωνίδην δὲ τὸν Κεῖον διὰ σπουδῆς ἄγων ἀεὶ περὶ αὐτὸν εἶχε μεγάλοις δώροις ὡς τὸ εἰκὸς πείθων καὶ μισθοῖς.

[6] See Stobaeus, *Flor.* III 10, 39, p. 417 f. H.: Σιμωνίδης παρακαλοῦντός τινος ἐγκώμιον ποιήσαι καὶ χάριν ἔξειν λέγοντος, ἀργύριον δὲ μὴ διδόντος, δύο, εἶπεν, ἔχω κιβωτούς, τὴν μὲν χαρίτων, τὴν δὲ ἀργυρίου, καὶ πρὸς τὰς χρείας τὴν μὲν τῶν χαρίτων κενὴν εὑρίσκω, ὅταν ἀνοίξω, τὴν δὲ χρησίμην μόνην. Cf. Plutarch, *De curios.* 520 a; *De sera num. vindic.* 555 b.

to know if pirates or thieves invaded his premises and beat up the old man. Silenus, crafty as usual, taking him up moans and complains of a headache. He claims to have been beaten up by Odysseus and his companions when he tried to defend the cyclops' property against them. He charges the robbers with the intentions of tying and beating soundly the cyclops and then taking him away and selling him to a quarry or a mill overseas. Presently the cyclops orders a knife to be whetted and a fire built in order to fry some of the newcomers and feed upon them as he is already fed up with roasted animals. Silenus remarks speedily and cunningly that a change of diet would do him a lot of good especially as it has been a long time since a stranger strayed into his cave. Odysseus realizing that it is not a laughing matter, argues that he did not use force in his dealings with Silenus and that he simply came to buy some food and barter some lambs for a skin of wine. There is no grain of truth in what Silenus says, he comments. It was Silenus who surreptitiously sold him the food supply. Silenus, on the other hand, swears by gods that he never sold anything to the newcomers. If that is not true let his beloved children, the satyrs, perish.

Although almost always in the satyr-dramas Silenus appears as the father and companion of the satyrs yet their relationships vary according to dramatic situations. The comic situations in the satyr-drama are not only built around the relationship between the satyrs — Silenus and other dramatis personae but also around Silenus' attitude towards the satyrs and vice versa. In Sophocles' the *Trackers* it is Silenus who first scolds the satyrs for their cowardice and drives them into the place from which comes a frightning sound of the lyre and later, when Silenus takes to heels in spite of his boastings it is the satyrs who get courageous all of a sudden and force him to stay with them until they investigate the source of this strange music. Similar situation can be found in Euripides' the *Cyclops*. When Silenus denies his transgression the satyrs support the newcomers. Shut up, they shout at him in the cyclops' presence, one must not harm the guests. We have witnessed your bartering with the newcomers; and die a dog's death if it is not true. But the cyclops is more willing to believe Silenus than even Rhadamanthys himself and, that tipped the scale.

Before killing some of the newcomers the cyclops wants to learn who they are and where they come from. He makes fun of the Trojan war waged on account of one mean woman. Odysseus explains to him that it was not caused by human reasons but by gods' will and begs the cyclops not to hurt them since they saved the temple of his father and the whole of Greece, Aetna including. It is also everybody's duty to respect the shipwrecked men and help them instead of frying them for food. Enough Greeks have perished by the walls of Troy, enough women have lost their husbands and sons and enough white-haired old men were lost. One must not then, ruthlessly murder those who escaped with their lives. Piety should win over godlessness and selfishness will be punished.

Odysseus' reasonings sound old-fashioned since the Trojan war has threatened neither the Greek territory nor its temples, cities and population. This address would be more appropriate for an Aeschylus' tragedy than an Euripides' satyr-drama.

Silenus reacts to it by prompting the cyclops to eat, first of all, Odysseus and he explains that by consuming Odysseus' versatile tongue he would become most elegant in words and the most eloquent orator.

In his answer the cyclops deals only with the question of gods. For him, as for other wise people (τοῖς σοφοῖς — apparently an allusion to the sophists) riches are the only god and all the rest is merely empty talk and fables. He is indifferent even to the temple of his father — Poseidon and he does not care much about Zeus' thunders. Zeus is not a more powerful god than he himself and is not able to harm him. And when Zeus sends the rain-storms he enters his cave and lies on his back quietly consuming a calf or some other animal washing it down with milk and to spite Zeus imitates Zeus' thunders under his blanket. In winter, on the other hand, he covers himself with animal furs, builds a fire in the cave, and has a good time while the earth willy nilly sends forth the fodder for his sheep. Therefore he does not offer sacrifices to any god. He only indulges his belly which is his greatest divinity. Neither does he care about the laws which mankind set to improve life. Thus, to satisfy his appetites he announces that he is soon going to regale on human flesh and drives Odysseus and his companions to the cave.

Odysseus realizes that the present danger exceeds that of Troy. In a short prayer he calls Athene and Zeus — the protector of wanderers, for help and enters the cave. Meanwhile the satyrs who remain in front of the cave imagine to themselves the imminent feast. Let him gorge himself upon the flesh of the murdered newcomers; they, the satyrs, will never, in any circumstances, participate in it. Those who kill and devour guests seeking protection know no mercy.

After some time Odysseus emerges from the cave and tells how the cyclops built the fire and after placing on it a huge cauldron selected two fattest of his companions whom he terribly slaughtered, cooked and devoured; how he himself powerless in face of this brutality had to help the cyclops in this base operation and how his frightened companions sought refuge in all kinds of nooks in the cave and how he himself had to serve wine to the cyclops until he got drunk and begun to sing. It was only then that Odysseus managed to sneak out of the cave in order to explain his plan to the satyrs. While in the cave he already worked out a plan with Silenus but the latter kept stealing the wine from the cyclops and got drunk as well so that now he staggers about the cave like a ghost incapable of any effort. The satyrs willingly accept Odysseus' plan of escape as they themselves want to run away from the cyclops' power and rejoin Dionysus' train. Odysseus decided to burn out the cyclops' eye in order to revenge the death of his two companions and to carry this plan out he needs the satyrs' help. Now, the drunken Polyphemus plans to visit other cyclopes to continue his revels. So it is up to the satyrs to make him change his mind and keep the whole supply of wine for himself. It would be then possible to burn out his eye after he has taken a suitable dose of wine and gone to sleep. The satyrs jump with joy at Odysseus' plan and promise their help in the blinding of the cyclops. They are ready to carry the burning beam, even if it should be the heaviest one.

three tragedies as nonauthentic (the *Tennes*, *Rhadamanthys*, *Pirithous*) the number of the dramas in the Alexandrian Library would be reduced to 75. This would agree with the Warron's report[18] and with the second version of the *Suda* which accepted only the obviously extant and authentic dramas[19].

The second *Life of Euripides* mentions 8 satyr-dramas[20] among the extant plays of which the *Autolycus*, the first in the alphabetical order, was considered spurious[21]. The satyr-drama the *Theristae* did not find its way to the Alexandrian Library[22]. Today we know 8 titles of the satyr-dramas by Euripides: the *Autolycus*, *Busiris*, *Eurystheus*, *Theristai*, *Cyclops*, *Sisyphus*, *Sciron*, *Syleus*, and the ninth one is known only by its first letter (Π .....) preserved in *Marmor Piraeicum*[23].

This is a rather small number considering that Euripides staged at least 20 tetralogies. We know that in 438 Euripides staged the trilogy consisting of the *Cressae*, *Alcmeon of Psophis*, and *Telephus* and that instead of a satyr-drama he added to it a droll tragedy the *Alcestis*[24] based on a fairy-tale. It is highly probable that Euripides made similar changes on other occasions replacing a satyr-drama with a tragi-comic play. Many scholars[25] basing their theories on the popular image of Euripides as a morose recluse who never laughed[26] think that Euripides not being able to touch either Aeschylus or Sophocles in composing a gracious satyr-drama often preferred to put on a tragi-comic play instead of a satyr-drama at the end of his tragic trilogies. This view, however, seems highly exaggerated. It is true that his satyr-dramas which we can imagine were, on the whole, lacking in ingenuity, wit, and charming playfulness, but it does not have to mean that he shunned writing satyr-dramas. One should rather assume that Euripides' satyr-dramas were lost at an early stage since they were

---

[18] Cf. Gellius, *Noctes Atticae* XVII 43: *Euripidem quoque M. Varro ait, cum quinque et septuaginta tragoedias scripserit, in quinque solis vicisse, cum eum saepe vincerent aliquot poetae ignavissimi.*

[19] Δράματα δὲ αὐτοῦ κατά τινας οε′.

[20] Σώζεται δὲ αὐτοῦ δράματα ξζ′ καὶ γ′ πρὸς πούτοις τὰ ἀντιλεγόμενα· σατυρικὰ δὲ η′. ἀντιλέγεται δὲ καὶ τούτων τὸ ᾱ.

[21] This is the right opinion of W. Schmid (*Zwei Auflagen von Euripides' Autolykos*, Philol. Woch. LVI 1936, p. 766) who asserts that by the words ἀντιλέγεται δὲ τούτων καὶ τὸ ᾱ should be understood the first drama in the alphabetical order whereas Wilamowitz (*Analecta Euripidea*, Berlin 1875, p. 145) believes that one drama was considered as spurious.

[22] Cf. the hypothesis of the *Medea*: ἐδιδάχθη (ἡ Μήδεια) ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος ὀλυμπιάδος πζ′ ἔτει α′. πρῶτος Εὐφορίων, δεύτερος Σοφοκλῆς, τρίτος Εὐριπίδης. Μήδεια, Φιλοκτήτης, Δίκτυς, Θερισταὶ σάτυροι. οὐ σώζεται.

[23] Marmor Piraeicum = IG II/III ed. min. 2363.

[24] Cf. the hypothesis of the *Alcestis*: τὸ δρᾶμα ἐποιήθη ιζ′. ἐδιδάχθη ἐπὶ Γλαυκίνου ἄρχοντος τὸ λ′. πρῶτος Σοφοκλῆς, δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις, Ἀλκμαίωνι τῶι διὰ Ψωφῖδος, Τηλέφωι, Ἀλκήστιδι. τὸ δὲ δρᾶμα κωμικωτέραν ἔχει τὴν κατασκευήν.

[25] Among them M. Pohlenz, *Die griechische Tragödie*, 2. Aufl., Göttingen 1954, p. 235; A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, p. 159; *Die griechische Tragödie*, 2. Aufl., Stuttgart 1958, p. 182; *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern 1957/58, p. 378.

[26] Cf. Γένος Εὐριπίδου: σκυθρωπὸς δὲ καὶ σύννους καὶ ἀστηρὸς ἐφαίνετο καὶ μισόγελως. *Suda*: σκυθρωπὸς τὸ ἦθος καὶ ἀμειδὴς καὶ φεύγων τὰς συνουσίας.

Halbstiefel	*Dial. meretr.*	XIV	2	=	2	Drachmen
Halbstiefel	*Dial. meretr.*	XIV	3	=	2	,,
Halbstiefel	*Dial. meretr.*	VII	2	=	2	,,
Esel	*Lucius s. asinus*	46		=	25	,,
Esel	*Lucius s. asinus*	35		=	30	,,
Fläschchen Öl aus Phönikien	*Dial. meretr.*	XIV	2	=	2	,,
Anker	*Dial. mortuor.*	IV	1	=	5	,,
Nähnadel	*Dial. mortuor.*	IV	1	=	5	Obolen
Schmiedezange, Amboss, Hammer	*Dial. meretr.*	VI	1	=	2	Minen
Ruderriemen	*Dial. mortuor.*	IV	1	=	2	Obolen
Ohrringe	*Somnus s. Gallus*	29		=	5	Drachmen
Wachs, Nägel, Schiffsleine	*Dial. mortuor.*	IV	1	=	2	,,

Abgesehen von den sich auffallend wiederholenden Zahlen 2 und 5, einer Erscheinung die auch bei den Verdiensten im Bezug auf die Zahl 4 vorkommt, auf welche wir näher zum Schluss unserer Betrachtungen eingehen werden, möchten wir zuallererst manche der erwähnten Preise auf ihre Übereinstimmung mit anderen Preisen prüfen. Die Halbstiefel, welche für Frauen bestimmt waren und deren Preis in allen drei Fällen 2 Drachmen beträgt, werden ὑποδήματα, ὑποδήματα ἐκ Σικυῶνος genannt, im dritten Fall hingegen wird gesagt: Οὐκοῦν, ὦ Μουσάριον, ἐὰν ὑποδήσασθαι δέῃ, καὶ ὁ σκυτοτόμος αἰτῇ το δίδραχμον; (*Dial. meretr.* VII 2). Zum Vergleich verfügen wir über keinen Preis des Schuhwerkes aus der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts, dagegen aber aus dem ersten. Bei Seneca wird nämlich von einem Pitagoräer erzählt, welcher einem Schuster seine Schuhe bezahlen wollte; da aber dieser inzwischen gestorben ist: *philosophus noster tres aut quattuor denarios ... domum rettulit* (*De benefic.* VII 21). Mit Recht bezieht De Robertis diese Situation auf die griechischen Verhältnisse[5]. Es wäre sicherlich schwer weitgehende Schlussfolgerungen aus diesem Vergleich zu ziehen, z. B. hinsichtlich des niedrigeren Niveaus der Schuhpreise in Griechenland zur Zeit Lukians, dennoch besteht kein Zweifel, dass der Preis bei Lukian kein fantastischer ist. Dies wird bestätigt durch *Somnus s. gallus* 22, wo Lukian die Kosten der Anfertigung von Schuhen auf 7 Obolen also 1 Drachme und einen Obol angibt: ἀλλὰ κρηπῖδα συντελέσας ἑπτὰ ὀβολοὺς ἔχων τὸν μισθόν. Diese Arbeitskosten betragen über die Hälfte der eben bei Lukian erwähnten Schuhpreise. Es ist leider in diesem Falle nichts näheres über das Verhältnis der Arbeitskosten zu den Materialkosten bekannt, wie auch über die Beschaffung fertiger Schuhe. Diese Kosten berechtigen u. E. jedenfalls zur Annahme, dass wir sich hier im Kreise reeller Verhältnisse befinden.

Über eine verhältnismässig grosse Anzahl von Vergleichsangaben verfügen wir für den Preis des Esels, welcher bei Lukian (*Lucius s. asinus*) 25 bzw. 30 Drachmen kostet, wobei der zweite Preis als hoch bezeichnet wird. Zu *Lucius s. asinus* sei al-

---

[5] Vgl. de Robertis, *o.c.* S. 199.

Eos LIX 1971

THE SATYR-DRAMAS OF EURIPIDES

By

VICTOR STEFFEN

Our knowledge of the dramatic works of Euripides is fairly extensive but apparently contradictory. Some ancient scholars attributed to him 92 plays [1]; three of them they thought of dubious authorship: the *Tennes*, the *Rhadamanthys*, and the *Pirithous*[2]. In all likelihood they were written by Critias[3]. According to Wilamowitz[4] the satyr-drama the *Sisyphus* produced by Euripides in 415 B. C. together with the tragedies: the *Alexander*, the *Palamedes*, and the *Troades*[5], was lost at a very early stage and that gave occasion to attribute to him the *Sisyphus* of Critias[6] and the trilogy consisting of the tragedies: the *Tennes*, the *Rhadamanthys*, and the *Pirithous*, which preceded it. Also the authenticity of the *Rhesus* was questioned by some ancient writers[7], and the modern scholars, with a few exceptions[8], are of the same opinion. It does not rule out the possibility of existence of an authentic *Rhesus* by Euripides of which there remains only a mention in the didascaliae[9]. Thus, out of the total number of 92 plays attributed to Euripides only 88 remain [10].

---

[1] Cf. *Suda*: δράματα δὲ αὐτοῦ (sc. Εὐριπίδου) κατὰ μέν τινας οε′, κατὰ δὲ ἄλλους ἐνενήκοντα δύο. — Γένος Εὐριπίδου: τὰ πάντα δ' ἦν αὐτῶι δράματα ϛβ′.

[2] Γένος Εὐριπίδου after having mentioned the number of 92 Euripidean dramas continues as follows: σώζεται δὲ οη′. τούτων νουθεύεται τρία, Τέννης, Ῥαδάμανθυς, Πειρίθους.

[3] Cf. what says Athen. XI p. 496 b about the Pirithous: μνημονεύει δὲ αὐτῶν (τῶν πλημοχυῶν) καὶ ὁ τὸν Πειρίθοον γράψας, εἴτε Κριτίας ἐστὶν ὁ τύραννος ἢ Εὐριπίδης.

[4] U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Einleitung in die griechische Tragödie*, Berlin 1921, p. 40.

[5] Cf. Aelianus, *V. h.* 2, 8: κατὰ τὴν πρώτην καὶ ἐνενηκοστὴν ὀλυμπιάδα, καθ' ἣν ἐνίκα Ἐξαίνετος ὁ Ἀκραγαντῖνος στάδιον, ἀντηγωνίσαντο ἀλλήλοις Ξενοκλῆς καὶ Εὐριπίδης. καὶ πρῶτός γε ἦν Ξενοκλῆς ὅστις ποτὲ οὗτός ἐστιν, Οἰδίποδι καὶ Λυκάονι καὶ Βάκχαις καὶ Ἀθάμαντι σατυρικῶι· τούτου δεύτερος Εὐριπίδης ἦν Ἀλεξάνδρωι καὶ Παλαμήδηι καὶ Τρωιάσι καὶ Σισύφωι σατυρικῶι.

[6] A lengthy fragment of the *Sisyphus* by Critias has been perserved by Sextus Empir. p. 403, 1 and p. 172, 18. Galenus, *hist. phil.* c. 8 vol. 19, p. 253, attributes wrongly the same fragment to the *Sisyphus* by Euripides.

[7] Cf. the hypothesis of this drama: τοῦτο τὸ δρᾶμα ἔνιοι νόθον ὑπενόησαν, Εὐριπίδου δὲ μὴ εἶναι.

[8] Cf. e.g. C. B. Sneller, *De Rheso tragoedia*, Diss. Utrecht, Amsterdam 1949.

[9] Cf. the hypothesis of the exstant *Rhesus*: ἐν μέντοι ταῖς διδασκαλίαις ὡς γνήσιον ἀναγέγραπται.

[10] Cf. A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, Göttingen 1956, p. 153.

In a hyporchema, composed by Pindar for Hieron and preserved in a small part (frg. 121 T), we find the request for a chariot. It is motivated in an amusing way. The chariot is of such consequence to the poet as if he had lived among the wandering Scythians who regard the lack of it as a disgrace:

Σύνες ὅ τοι λέγω,
ζαθέων ἱερῶν ἐπώνυμε,
πάτερ κτίστορ Αἴτνας·
νομάδεσσι γὰρ ἐν Σκύθαις ἀλᾶται στρατῶν
ὃς ἀμαξοφόρητον οἶκιν οὐ πέπαται·
ἀκλεὴς δ' ἔβα.

We hear that before the composition of this song the poet has got mules as a gift from the tyrant [23]. May be, he didn't think the reward of this kind was ample enough. Unfortunately, the extant fragment is too short to let us make out the situation. Turyn (ad loc.) excludes the possibility that Pindar could ask Hieron for a wain on his own behalf and assumes that he mediated in favour of the driver who had won the victory for the tyrant. Be that as it may, the fragment in question, along with the scene from Aristophanes' *Birds* recapitulated above, which has a pronounced reference to it, can be treated as a proof that choral poets used to weave into the text of their songs the requests, more or less explicit and insistent, as to the concrete way of remuneration of their work.

Strzelno

---

[23] See schol. Aristoph. *Aves* 941 (p. 178 White): Πίνδαρος λαβὼν ἡμιόνους παρ' Ἱέρωνος καί ἤτει αὐτὸν καὶ ἁρμάτιον.

to be open-handed, as it has been shown hereinbefore, and sometimes they even insinuated what it was they were eager to get in consideration of their services.

We think we find an example of a typical allusive request in an extant fragment, derived from a lost scolion of Bacchylides (frg. 21 Blass), where the poet declares he misses sacrificial oxes, gold vases and purple carpets but enjoys cheerful friendliness, sweet Muse and tasteful wine in Boeotian bowls instead, therewith leaving his client free to guess what would be the greatest treat to him if presented.

It must have been exceptional financial difficulties Pindar was beset with, when he wrote his poetical letter, *Isth.* 2, to his friend from Syracuse, Thrasybulos. It had the matter of remuneration as its subject and purpose and allusion as its form. Just for the fun of it Pindar pretends to complain of the new materialistic age he lives in and sets old choral poetry sung for pleasure and disinterestedly against the contemporary one, stamped with professional and commercial character (v. 1—11). He is not above reproaching the Muse of the period with being greedy of gain, calling it a workman and telling she has a silvered brow, i. e. she is mercenary (v. 6—11):

ἁ Μοῖσα γὰρ οὐ φιλοκερδής πω τότ' ἦν οὐδ' ἐργάτις·
οὐδ' ἐπέρναντο γλυκεῖαι μελιφθόγγου ποτὶ Τερψιχόρας
ἀργυρωθεῖσαι πρόσωπα μαλθακόφωνοι ἀοιδαί.
νῦν δ' ἐφίητι τὸ τὠργείου φυλάξαι
ῥῆμ' ἀλαθείας ὁδῶν ἄγχιστα βαῖνον,
„χρήματα, χρήματ' ἀνήρ" ὃς φᾶ κτεάνων θ' ἅμα λειφθεὶς καὶ φίλων.

The passage is certainly not meant as a serious censure. It would recoil on Pindar himself. The poet ascertains a state of things he himself participates in. He even tries to account for it citing the proverbial sentence: "money, money maketh the man". In the same breath he gives a hint what he is driving at. He stands in need of financial help. He hopes Thrasybulos, being a wise man and good friend (v. 12 and 48), will get the hang of it and not withhold his support. He will follow in the footsteps of his father, Xenocrates, who ordered many songs and was famed for liberality. Though he is sure to hint around for money here, it is not the question of an unpaid fee for some specific ode, e. g. on the Isthmian victory of Thrasybulos, as the scholiast presumed (schol. Pind. *Isth.* 2, inscr. a, p. 213, 2; 16, p. 213, 18 Dr.), nor "a versified bill without mentioning the amount due", as Norwood puts it[22]. The title which justifies his right to apply to Thrasybulos for material aid, apart from intimate friendship, are the services he rendered to the family of the Emmenids in the past (v. 12—48).

[22] G. Norwood (*Pindar*, Berkeley and Los Ang. 1945, p. 155—157) rejects the apparent explanation that Pindar in his *Isth.* 2 makes a request for money, "My own conviction is — he says — that Thrasybulos, whose fortunes are depressed under the newly established democracy and who is (as we learn from the *Pyth.* VI) himself a poet, now seeks to improve his income by the composition of odes; and that Pindar, whose livelihood depended on the same profession, offers him half-jocular sympathy". The supposition of the American scholar, springing from his good intentions to account for Pindar's ostensible indelicacy in asking for payment, doesn't ring true.

radically while nearly all the extant titles of Euripides' satyr-dramas relate to such enemies of mankind.

Except for the *Theristae* and *Sisyphus* we do not know the chronological order of the production of Euripides' satyr-dramas. Thus, we shall deal with each of them in their alphabetical order. The *Autolycus* will come as the first one. The Alexandrians knew this drama which in some sources is mentioned as a satyr-drama[45] but they doubted its authenticity. The following statement made by Euripides' biographer[46] can be understood in this manner: σώιζεται δὲ αὐτοῦ δράματα ξζ′ καὶ γ′ πρὸς τούτοις ἀντιλεγόμενα, σατυρικὰ δὲ η′. ἀντιλέγεται καὶ τούτων τὸ ᾱ. The scholars who claim that the biographer wanted to say that one of Euripides' satyr-dramas was considered as not authentic[47] are wrong in that, they do not take into account the function of the article in front of the number ᾱ, which defines precisely one of the eight Euripides' satyr-dramas arranged presumably in the alphabetical order. Τὸ ᾱ designates the first of those dramas — that is the *Autolycus*. W. Schmid[48] has come to the same conclusion although he, too, has not noticed the function of the article.

It is not known why the Alexandrians denied the authenticity of *Autolycus*. Perhaps there existed another *Autolycus* by some later dramatist which enjoyed much greater popularity than Euripides' drama. Some confusion in the matter of the *Autolycus* was caused by Athenaeus X 413 c who quoting a lengthy fragment of a drama claimed to have taken it from the first Euripides' *Autolycus*[49]. It can be inferred, then, as Casaubonus actually did[50], that there existed an earlier and a later version of the *Autolycus*. But as it has been rightly pointed out by Schmid we do not know of any case of reworking of any of the satyr-dramas and it is most unlikely in the case of Euripides since in his lifetime he probably had no opportunity to rewrite any of his dramas[51]. There is undoubtedly an error in the report provided by Athenaeus and there have been efforts to remove it. Meineke wanted to cross out the word πρώτωι, and Nauck wanted to replace it with σατυρικῶι, finally W. Schmid concluded that the original Athenaeus' text ran as follows: ἐν τῶι πρώτωι σατυρικῶι Αὐτολύκωι, in other words, then, in the first satyr-drama in the alphabetical order, that is in the *Autolycus*, or just ἐν τῶι πρώτωι σατυρικῶι, where the name Αὐτολύκωι appeared as a gloss explaining the words πρώτωι σατυρικῶι and later it entered Athenaeus' original text[52]. Putting aside the above attempts at correcting Athenaeus' text it is certain that either Athenaeus did not fully understand the text of his source or his

---

[45] Pollux X 111 and X 178; Tzetzes, *Chil.* VIII 479; Diomedes, p. 490, 19 K.
[46] Γένος Εὐριπίδου, p. 4, 10 Schw.
[47] E. g. Wilamowitz, *Analecta Euripidea.*, p. 145.
[48] Schmid, *Zwei Auflagen von Euripides' Autolykos*, p. 766 f.
[49] He says: Εὐριπίδης ἐν τῶι πρώτωι Αὐτολύκωι.
[50] Whom followed *Wilamowitz* and *Reichenbach.*
[51] Schmid, *Zwei Auflagen von Euripides' Autolykos*, p. 766.
[52] Ibidem, p. 767.

pothesis ends at this point. There are about 17 lines missing, which is a great pity since they might contain a great deal of interesting information.

Luckily, we can imagine the rest of the action from fr. 23 St., passed on by Pollux IX 75. It seems that soon after a customer arrived (probably not alone but in the company of a few men) who was eager to hire the girls. Silenus hesitantly agreed upon the transaction in the absence of Sciron. The fragment quoted by Pollux comes certainly from this scene:

καὶ τὰς μὲν ἄξηι, πῶλον ἢν δίδωις ἕνα,
τὰς δ' ἢν ξυνωρίδ'· αἳ δὲ κἀπὶ τεσσάρων
φοιτῶσιν ἵππων ἀργυρῶν· φιλοῦσι δὲ
τὸν ἐξ 'Αθηνῶν, παρθένους ὅταν φέρηι
πολλάς.

These are the words of Silenus who addresses the newcomer interested in the girls. In order to understand them properly one has to keep in mind that the nouns πῶλος, ἵππος and παρθένος mean Corinthian and Athenian coins, which is pointed out by Pollux. In Corinth a silver coin was colloquially called a colt or steed because Pegasus was stamped upon it. In Athens a silver coin was called a virgin since there was an image of youthful Athene on it. The translation of the fragment should run as follows: "These you can get for a colt (that is one Corinthian coin), those for a couple of colts, and the others can be had for four silver steeds. They themselves (that is the girls) like Athenians who come with many virgins (that is many Athenian coins)".

One can infer that the transaction fell through because Sciron, like Polyphemus in the *Cyclops*, returned from his stroll in the meantime and interrupted it. Silenus, obviously enough, tried to pass the blame on to the newcomers claiming that they wanted to take the girls from him by force. Again, like Polyphemus in the *Cyclops*, Sciron probably did not put much trust in the explanations of the newcomers who expostulated that they lawfully wanted to take the girls away after completing a legal transaction with Silenus. Sciron would rather believe the cunning Silenus. The newcomers were in danger of severe punishment for their audacity. He would no doubt destroy them had it not been Heracles who came to take revenge on Sciron for his bad treatment and put an end to his crimes. One can judge this from the final part of the hypothesis [104]. Thus, the newcomers interested in the girls escaped scot-free and so did Silenus and his satyrs.

It is highly surprising especially for an Attic poet to introduce, contrary to the common tradition, a Doric hero — Heracles, as the conqueror of Sciron, instead of Athenian Theseus. It is possible that Euripides was in this respect under the influence of Epicharmus who, as it is known, also wrote the *Sciron* and who liked show on the stage the voracious and agile Heracles. There is also a possibility of some political reasons influencing Euripides. If that is true we should assume that Euripides' drama

---

[104] ἐπιφαν[εὶ]ς δ' 'Ηρα[κλῆς ἐν τῶι τόπωι καὶ κ]ακούμενος ὑπ' αὐτοῦ (τοῦ Σκείρωνος).

of the ancient hypothesis of the *Sciron* — preserved on the Oxyrhynchus Papyrus 2455 and published in 1962[98].

In spite of its fragmentary character the hypothesis enables us to learn more precisely the plot of the drama and its structure which is similar to that of Euripides' the *Cyclops*.

The headline of the hypothesis is stereotype and goes as follows:

Σκείρων, [οὗ ἀρχή·
Ἑρμῆ, σὺ γὰρ δὴ [τῶν ὁδοιπόρων] ἔχεις[99].

The above verse addressed to Hermes possess two problems and two questions at the same time: firstly, what role plays Hermes in the drama and, secondly, who is the speaker of the prologue. Mette is of the opinion that the speaker of it was Sciron, Turner on the other hand, supposes that it could be Silenus but both Mette and Turner think that Hermes took an active part in the action of the drama and that it was him whom Sciron or Silenus addressed directly asking him to take over Sciron's duties for a time [100]. One cannot accept this supposition since the problem requires a deeper consideration. Les us concentrate now on the first question. What was the role of Hermes in the drama?

There are 18 extant dramas by Euripides — 17 tragedies and 1 satyr-drama. It is characteristic of Euripides' dramas that they all except the *Iphigenia in Aulis* begin with a relatively long prologue (monologue). The speaker of the prologue is always alone on the stage. The partner of the speaker appears always after the prologue has been delivered. The prologue has a special function in Euripides' drama: it serves solely as the exposition of the dramatic plot, the main purpose of it being the introduction of the audience to the situation and general outline of the drama. Therefore the speaker of the prologue never addresses any of the characters on the stage or those about to take part in the drama. In case he utters an apostrophe it is always addressed to the motherland, the native city, or a god who, however, is not to take part in the action. Thus, for instance, in the *Phoenician Women*, Jocaste addresses imploringly the luminous Helius who had sent a gloomy ray of light upon Thebes when Cadmus for the first time descended on Theban land. In the *Supplices* Aithra addresses Demeter, the patroness of Eleusis imploring her to grant happiness and success her son Theseus and to take care of Athens and her motherland, the country of Pittheus. In the *Cyclops* Silenus complains to Dionysus who caused all his trouble and misfortunes. All the above addressees are divinities, gods or godesses who do not participate in the action. The same can be found in the *Sciron*. The speaker of the

---

[98] The Oxyrhynchus Papyri XXVII 1962, nr 2455, fr. 6 and 5. The right order of the fragments is to be find in: *Nova Fragmenta Euripidea in papyris reperta*, edidit C. Austin, Berlin 1968, p. 94 (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 187).

[99] The object to ἔχεις should be in the following line. Snell supplies: Ἑρμῆ, σὺ γὰρ δὴ [φροντίδ' ἐμπόρων] ἔχεις.

[100] Mette, *o.c.* p. 71; Turner, *o.c.* p. 17.

Quid? nonne in plerisque Alexandri nummis argenteis regis caput leonina pelle tectum cernitur? Ad originem eius id quidem, quam ab Hercule traxit, referri solere minime ignoro; sed nescio an imago ita efficta ad Aristandri vaticinium non nihil fecerit, quod ille de puero leoninae indolis nascituro ediderit. Id tamen cum pro certo affirmare non ausim iis qui monetalis rei sunt periti, quos numismaticos appellamus, considerandum atque diiudicandum relinquo.

Cracoviae

In Euripides' satyr-drama the blinding of the cyclops serves a different purpose from that of Homer's *Odyssey*. In the *Odyssey* it was necessary to blind the cyclops for Odysseus to escape with his companions. The entrance to the cave was blocked with a big stone which only the cyclops could push aside and when blinded he was not to notice how Odysseus and his companions got out of the cave. In the satyr-drama the entrance to the cave had to be open for technical reasons. It was easy then for Odysseus to leave the cave when the drunken cyclops fell asleep. Thus, in order to give motivation to the blinding of the cyclops the poet had to introduce the theme of revenge for the death of some of Odysseus' companions.

Odysseus orders the satyrs to stand by while he himself enters the cave in order to take care of the companions whom he would not leave to their fate. In the meantime the satyrs are busy with the burning beam so that, in due time, they can apply it to Polyphemus' eye. Presently the drunken cyclops emerges from the cave singing a merry song and getting ready to visit the neighbouring cyclopes. Odysseus advises him to stay and keep the wine for himself. Similarly, Silenus, whom the cyclops trusts mostly persuades him not to leave. Silenus pours out wine for the cyclops who lies on the turf and surreptitiously steals a sip or two. The moment the cyclops notices the cheating he orders Odysseus who calls himself "Nobody" to wait upon him. In appreciation of his good service he promises to eat Odysseus only after he has eaten all his companions.

The cyclops, who is already dead drunk, returns to the cave dragging resisting Silenus behind him and wants to use him for Ganymedes. The time of action is come. When Odysseus makes sure that the cyclops fell asleep he calls the satyrs to bring the burning beam. They assure him of their courage. They prompt Odysseus to enter the cave immediately before harm is done to their father, Silenus. Odysseus briefly prays to Hephaestus and Thanatus for success. However, when he calls upon the satyrs to perform their duties they, in spite of their former assurances and according to their nature, they make various kinds of excuses and avoid taking the active part in the cyclops' blinding. They only promise to sing an appropriate working song to provide proper atmosphere and rhythm to the undertaking of Odysseus.

The blinded cyclops moans and wants to take revenge on Odysseus. The satyrs make fun of the cyclops telling him to look where he is not and mockingly tell him that he cannot be blind since "Nobody" blinded him. Finally, Odysseus remaining in a safe place reveals his true name and the cause of his revenge. Infuriated cyclops tries to hit the wrong-doers with a rock but they are already setting sails and the satyrs rejoice at the prospect of joining Dionysus. This is the end of the drama.

It was Euripides' "speciality", so to speak, to introduce dragons like Polyphemus lurking for human life or murdering and torturing them, so that they could be later rendered harmless or killed by a hero who uses a trick or force. It is true that we can also meet similar characters in the satyr-dramas of Euripides' predecessors. Suffice it is to recall the *Cyclops* of Aristias, the *Cercyon* of Aeschylus or the *Amycus* of Sophocles. But in the dramas of other poets they make their appearance rather spo-

chasing some food without waiting for Polyphemus to return. They haggle for the food and Odysseus is willing to barter it for a skin of wine which he has brought and which Silenus has not tasted for a long time. Delighted with the taste and smell of wine Silenus rushes to the cave to give away even the whole of the cyclops' stores only to enjoy afterwards the delicious beverage and its divine effects.

The satyrs taking advantage of Silenus' absence approach Odysseus with frivolous questions about Helene. Did not the victors after capturing Troy mangle up and down that whore who abandoned the best of husbands — Menelaus the moment she saw a couple of tassels and breeches?[44] Oh, the females, continued the satyrs, they should never be born unless for us. Odysseus could not even answer these questions when Silenus appeared carrying tied lambs, sour milk, and a huge chunk of cheese. Take them and clear out as soon as you can but give me before that heavenly drink of wine, says Silenus to Odysseus, when all of a sudden to his great horror he sees the cyclops return. What to do!

Odysseus was equally frightened by the cyclops' appearance. We are done for, he shouts to Silenus. Is there any place where we can hide? Silenus advises him to take refuge in the dark recesses of the cave but Odysseus recovering from surprise does not act upon it. As becoming a renowned Trojan hero he decides to face the cyclops and die a heroic death or slaughter him and enjoy his reputation as ever. In his determined address: ἀλλ' εἰ θανεῖν δεῖ, κατθανούμεθ' εὐγενῶς, Odysseus sounds as Sophocles' Ajax (879 sq.): ἀλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρή. If this is really true then we can establish the staging date of Sophocles' *Ajax* as terminus post quem for Euripides' *Cyclops*.

The satyrs exult at the cyclop's appearance looking forward to witnessing a row between him and the newcomers. They show their joy, as it usually happens in a satyr--drama, by merry shouts, bounces, and breezy dancing. The cyclops surprised at their behaviour quietens them urgently: ἄνεχε, πάρεχε, τί τάδε, τίς ἡ ῥαθυμία; — What are all these wild jumps for, he shouts, you are not with Dionysus any more. This is not a place for cymbal tinklings and drum beatings. Apparently the satyrs must have brought these instruments with them.

As a good landlord and actually the master of the satyrs he first of all inquires if the lambs are fed and the baskets filled with cheese. He tells them he would even use a stick if they neglected their duties. He then wants to know if the supper is ready. The satyrs answer that he may have all he wants to his heart's content so long as he does not devour them. Never fear, replies the cyclops, you would run me to waste playing havoc in my belly. This statement proves again that the cyclops knows the satyrs by their dances and jumps done on any occasion.

His good-tempered attitude towards the satyrs changes suddenly when he notices Odysseus, the tied lambs, the baskets full of cheese, and Silenus - the caretaker of his goods and chattels flushed with wine in front of the cave. He indignantly wants

---

[44] Ll. 177 ff.

Heracles took hold of a club and struck his master dead[115]. He justified his action by explaining that he was just to the just and the greatest enemy towards the mean[116]. He consoled the daughter of Syleus, Xenodice[117], who bewailed the death of her father by inviting her to his bed [118].

Neither in the reports of the ancient writers nor in the preserved fragments of the drama is there any mention of the role the satyrs played in it, which, on the other hand, had to be considerable. The satyrs often appeared in Heracles' train amusing him with their pranks. In spite of the lack of the detailed information we can infer that Silenus and the satyrs became Syleus' slaves before the arrival of Heracles. As in other dramas Syleus made probably Silenus his foreman trusting to him the care of his vineyards where the satyrs were supposed to work. When Heracles fed upon the roast and wine Silenus who probably waited upon him surreptitiously kept pinching his food and drink. The final statement of the ancient hypothesis of the drama τούτους μὲν οὖν[— —] ἔσωσεν[119] refers probably to the freeing of Silenus and the satyrs from Syleus' power.

According to some scholars the *Syleus* was performed before the *Alcestis*, that is before the year 438 or soon after. This is indicated by language similarities in the description of Heracles' feast in both dramas [120].

Brommer [121] inferred from the painting on the ancient vase showing the Silenus leaning upon a cane and led to a huge cauldron by a woman that Euripides had staged a satyr-drama the subject of which was to be the rejuvenation of Pelias by his daughters. The role of Pelias was to be played by Silenus. However, the *Peliades* which Brommer refers to was a tragedy. Neither can one accept the hypothesis that there could exist a whole tetralogy by Euripides cummulatively entitled the *Peliades* and that the theme of the satyr-drama was the rejuvenation of the old Pelias.

Poznań

---

[115] Cf. fr. 33 St.
[116] Cf. fr. 32 St.
[117] She is also mentioned in the remnants of the hypothesis on Pap. Oxy 2455, fr. 8.
[118] Cf. fr. 34 St.
[119] Pap. Oxy 2455, fr. fr. 8.
[120] Cf. Pohlenz, *Die griechische Tragödie*, p. 237, and *Erläuterungen*, p. 97.
[121] F. Brommer, *Satyrspiele. Bilder griechischer Vasen*, 2. Aufl., Berlin 1959, p. 44 f.

report has been distorted in the course of time so that now it is not reliable. Consequently, we have to take for granted that there has been only one *Autolycus* by Euripides.

The myth employed by Euripides in the *Autolycus* is known in its main outline from Hyginus. Hermes favoured his son Autolycus, whom he had with Chione, with the best thieving ability. He could never been caught red-handed since any object he stole he could change into any other object he wanted — black into white and white into black, swine into horned cattle and vice versa. Autolycus constantly steals cattle from Sisyphus and is never caught in the act of his robbery. It was only when Sisyphus saw the number of Autolycus' cattle steadily growing and his own diminishing that he realized it was Autolycus who was responsible for it. In order to prove Autolycus a thief he branded his signs on the cattle's hooves. After Autolycus stole again some pieces of Sisyphus' cattle, Sisyphus called on him, recognized his animals by their hooves and retrieved them. Taking advantage of his visit he raped Autolycus' daughter — Anticlea who was later to marry Laertes and to bear him Odysseus. Some writers call him Sisyphus' son and hence comes his cunning[53]. Tzetzes, *Chil.* VIII 459, among other swindles done by Autolycus, mentions also that he used to return stolen property to their owners in changed form: instead of a beautiful steed he would return an ass, or instead of a beautiful girl — a satyr or Silenus. Tzetzes ends this with a statement that all this was presented in Euripides' satyr-drama *Autolycus*[54]. Thus, we know the general outline of the main theme of the *Autolycus* which consists in the confrontation of two mythical characters: Autolycus and Sisyphus, both equally cunning. In this confrontation Sisyphus was the victor. We do not know the details of the plot with only one exception that among the dramatis personae there was Autolycus' daughter Anticlea who defended her father humbled possibly by the satyrs[55].

We do not know, however, what function had a lengthy fragment (consisting of 28 lines) severely criticising professional sportsmen in the manner of Xenophones[56] but of a much more violent nature[57]. The poet makes no bones about it that the sportsmen are the worst evil in whole Greece. They will never learn how to live honestly neither are they able to. How can a man thinking only about his stomach and belly care about public good? They can neither live a simple life nor face its vicissitudes. Unrestrained and bored they wander aimlessly. In their youth they spruce up strut about in glory and when they get in on years they loiter in threadbear rags. The Greek custom of organizing festivities to celebrate absolutely useless whims of the sportsmen is also to be condemned. Has there ever been seen a robust wrestler or a runner or a dis-

---

[53] Hyginus fab. 201.

[54] Ἐν Αὐτολύκωι δράματι σατυρικῶι τὰ πάντα ὁ Εὐριπίδης ἀκριβῶς περὶ τούτου γράφει.

[55] Cf. Phot. *Lex.*, ed. Reitz., p. 127, 2: Εὐριπίδης Αὐτολύκωι· μηδὲν τῶι πατρὶ/ μέμφεσθ' ἄωρον ἀποκαλοῦντες ἀνδρίον.

[56] Cf. Xenophanes fr. 2 D.

[57] Cf. Athen. X, p. 13 c.

by Tzetzes[61]. It is evident, then, that Diomedes gives the *Autolycus* as an example of a satyr-drama with the chorus of satyrs and the *Busiris* as an example of a drama where the satyrs were replaced by "personae ridiculae" and the negro youths would appear as such to the Greek audience. Two fragments of the drama show that it also touched upon the attitudes of the slaves towards their masters[62]. The word ἀτρεκήσασα quoted by Hesychius I p. 316 seems to suggest the presence of a woman in the drama. Euripides was not the first dramatist to use the Busiris theme. Epicharmus did it before Euripides who probably based his drama on the former. Such comic writers as Cratinus, Antiphanes, and Mnesimachus also wrote dramas entitled the *Busiris*.

In recent years the problem of Lamia's prologue has become of interest anew. Previously it was assumed that there might be a satyr-drama called the *Lamia*[63]. Some scholars e. g. W. Schmid[64] support this thesis even now. However, Welcker and Wilamowitz[65] after him already justly pointed out that the ancients did not mean a satyr-drama but only a prologue said by Lamia in a satyr-drama by Euripides[66]. Wilamowitz[67] and other scholars following him think that Lamia's prologue started the dramatic action of the *Busiris*. This view is shared by Snell[68] who puts the two lines preserved from Lamia's prologue under the title *Busiris*. Here he was influenced by the remnants of the headline of an ancient hypothesis in which figured the first line of Lamia's prologue and which was referred to the *Busiris*[69]. This problem, however, is far from solved and still remains dubious and doubtful. This doubt was especially stressed by Turner[70] who maintains that the title of the drama found on the ancient papyrus containing its hypothesis which began with Lamia's prologue should be in plural which is proved by the stereotype formula ὧν ἀρχή referring to the title. It would follow, then, that the title *Busiris* which is in singular should not be taken into consideration. Those, however, who insist on connecting the prologue with the

---

[61] *Chil.* VIII 459.

[62] Cf. Nauck, *Trag. Graec. frag.* 313 and 85.

[63] This was the opinion of many scholars.

[64] Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, p. 626.

[65] U. v. Wilamowitz, *Kleine Schriften*, IV, p. 289, 1.

[66] Cf. Lactantius, *Instit.* I 6, 8: *Varro — in libris rerum divinarum — Sibyllas decem numero fuisse — secundam Libycam, cuius meminit Euripides in Lamiae prologo.* Anonymi praef. ad *Oracula Sibyllina* p. 6: Σιβύλλαι τοίνυν, ὡς πολλοὶ ἔγραψαν, γεγόνασιν ἐν διαφόροις τόποις καὶ χρόνοις τὸν ἀριθμὸν δέκα. — πρώτη οὖν ἡ Χαλδεία — δευτέρη Λίβυσσα, ἧς μνήμην ἐποιήσατο Εὐριπίδης ἐν τῶι προλόγωι τῆς Λαμίας.

[67] Wilamowitz, *Kleine Schriften*, IV, p. 289, 1.

[68] B. Snell, *Supplementum ad ,, A. Nauck, Tragicorum Graecorum Fragmenta" continens nova fragmenta Euripidea et adespota apud scriptores veteres reperta*, Hildesheim 1964, p. 7.

[69] Cf. Pap. Oxy 2455, fr. 19.

[70] E. G. Turner, *Euripidean Hypotheses in a New Papyrus*, Proceedings of the IX International Congress of Papyrology, Oslo 1958, p. 5.

The *Suda* says that Euripides appeared on stage for 22 years [11]. This ambiguous information prompted Lesky to draw a conclusion, based probably on the didascaliae, that Euripides was granted chorus 22 times to put on stage 22 tetralogies[12] — that is 88 plays. This would tally with the number of 92 plays noted in the *Suda* and in the *Life of Euripides*, excluding the four nonauthentic dramas: the *Tennes*, *Rhadamanthys*, *Pirithous*, and *Rhesus*. Lesky, however, does not take into consideration the possibility that the Alexandrian scholars managed to collect 88 titles of authentic Euripides' dramas from various sources not only from the didascaliae, which might lead to an ungrounded conclusion that the 22 tetralogies consisted of these 88 plays[13].

It is otherwise known that Euripides wrote a special tragedy the *Archelaus* in honour of Archelaus and he staged it in Archelaus' court in Pella[14]. Also, the scholiast noted that the tragedy *Andromache* was not staged in Athens at all[15]. Therefore, it is very likely that the *Andromache* was not included in a full tetralogy. Although these tragedies were not included in the Athenian didascaliae yet they must have been known to the Alexandrian scholars. After all the *Andromache* is still extant. If we accept the information regarding the 22 tetralogies as valid then the number of 88 dramas should be enlarged by a few more plays not staged in Athens. If, on the other hand, we assume that Euripides wrote 88 plays altogether — that is the number corresponding to the amount of titles which the Alexandrian scholars contrived to collect — then the number of 22 tetralogies is hardly admissible. Even admitting that Euripides did write 88 dramas one should rather be more circumspect and say that he staged about 20 tetralogies.

The Alexandrian Library managed to collect 78 (77 — according to the *Suda*) dramas from Euripides' legacy — three of them nonauthentic written, in fact, by Critias[16]. In the total number of 78 dramas attributed to Euripides collected by the Alexandrians the *Rhesus* was, already in antiquity, considered spurious although its authorship was not yet definitely established in his disfavour[17]. Excluding the

---

[11] Ἐδείξατο δὲ ὅλους ἐνιαυτοὺς κβ'.

[12] Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, p. 153: „Darin steckt die Tatsache, die den Didaskalien entnommen werden konnte, dass er (Euripides) für 22 Tetralogien einen Chor bekommen hat".

[13] Wilamowitz concludes similarly in regard to the number 92 saying that the number of 92 dramas contained 23 tetralogies (see *Einleitung in die griechische Tragödie*, p. 40).

[14] Cf. Γένος Εὐριπίδου: ἐκεῖθεν δ' εἰς Μακεδονίαν περὶ Ἀρχέλαον γεγονὼς διέτριψε καὶ χαριζόμενος αὐτῶι δρᾶμα ὁμωνύμως ἔγραψε.

[15] Cf. Schol. in Eurip. *Androm.* 445: εἰλικρινῶς δὲ τοὺς τοῦ δράματος χρόνους οὐκ ἔστι λαβεῖν. οὐ δεδίδακται (sic Cobetus pro δέδεικται) γὰρ Ἀθήνησιν ..... φαίνεται δὲ γεγραμμένον τὸ δρᾶμα ἐν ἀρχῆι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

[16] Γένος Εὐριπίδου: σώζεται δὲ οη'. τούτων νοθεύεται τρία, Τέννης, Ῥαδάμανθυς, Πειρίθους.

[17] Cf. the hypothesis of the exstant *Rhesus*: τοῦτο τὸ δρᾶμα ἔνιοι νόθον ὑπενόησαν, Εὐριπίδου δὲ μὴ εἶναι ... ἐν μέντοι ταῖς διδασκαλίαις ὡς γνήσιον ἀναγέγραπται, καὶ ἡ περὶ τὰ μετάρσια δὲ ἐν αὐτῶι πολυπραγμοσύνη τὸν Εὐριπίδην ὁμολογεῖ.

Their presence was justified by the legend taken from Homeric Hymn VII telling about the abduction of Dionysus by Tyrrhenian pirates. Silenus and the satyrs went in pursuit of Dionysus over the sea but because of the seastorm near Malea Peninsula they got lost and strayed into Polyphemus' cave in Aetna where they were captured by that monster and forced into his service. This version is obviously Euripides' or his predecessor — Aristias' invention.

The story, which according to the *Odyssey* takes place inside Polyphemus' cave, was moved outside of it by the author for technical reasons[40]. This and other details of the composition of the play were probably suggested to Euripides by his predecessors as he was probably familiar with the satyr-drama of the same title by Aristias as well as with the *Cyclops* by Epicharmus and the *Odysses*, the comedy by Cratinus. We can infer that from some language similarities in the works mentioned above.

The prologue is spoken by Silenus who makes an appearance in front of the cave all by himself without the satyrs who are tending Polyphemus' flocks of sheep in the pasture while Polyphemus himself is out hunting with a pack of hounds. The sight of old Silenus sweeping the floor of the cave with a broom must have aroused the audience to laughter. Yet Silenus himself is far from joyful. He holds Dionysus responsible for all his present and past misfortunes when he was still in his prime. Like in the well known scene of the rebuking of the satyrs in Sophocles' *Trackers* (139 sqq.) this gives Silenus an occasion to boast about his youthful heroic exploits. He, then, reflects upon his search for the young Dionysus who scared away by Hera escaped from the protection of the nymphs who guarded him. He also remembers how he took his stand on Dionysus' side in the struggle against the giants and how he himself slew Enceladus. Some scholars, quite justly, take these boasts, in which Silenus himself hardly believes, as allusions to some satyr-dramas already known to the audience. They may refer to the satyr-drama *Trophoi* by Aeschylus[41] and to an unknown play in which Silenus participated in the battle against the giants. Now, as of yore, Silenus blames Dionysus for his and the satyrs' plight. For when Dionysus was captured by Tyrrhenian pirates Silenus and the satyrs bravely put to sea in order to rescue him only to be overtaken by the gale and to be driven by it towards Aetna, the land of the man-eating cyclopes. Captured by one of them — Polyphemus, they have to serve him as slaves and look after his household and flocks. While the satyrs are tending the flocks on the slopes of Aetna Silenus has to fill the jugs with milk and sweep the homestead with an iron broom. Thus, the prologue fulfils its task by explaining the place of the action and the predicament of Silenus and the satyrs from which they will try to escape like in other satyr-dramas, and return to Dionysus as free beings.

The twilight comes and the satyrs donning shepherd dresses drive the flocks to the cave. They are bouncing and prancing all around the flock prodding at the sheep still

---

[40] Cf. A. M. Dale, *Seen and Unseen on the Greek Stage*, Wien. Stud. LXIX 1956, p. 105.
[41] Cf. G. Kaibel, *Aischylos'* Διονύσου Τροφοί, Hermes XXX 1895, p. 88 f.

nipping the grass, ready to throw stones at the straggles. To all apearances they act as real shepherds. The song they are singing is the usual working song of the shepherds and not their normal bacchic earsplitting song which, flushed with wine, they used to sing together with nymphs in Dionysus' suite in praise of the gifts of Aphrodite. They long for Dionysus who wanders somewhere all by himself. They want to seize the first chance to strip off the hateful shepherd dresses and abandon the work forced upon them by the cyclops.

Similarly to Sophocles' the *Trackers* in which the chorus of satyrs swarms upon the orchestra stalls[42] the satyrs in Euripides' play come in dancing and jumping round the flock unlike in tragic drama where the chorus usually enters in close order. It gave the poet occasion to present the working song of the shepherds which was also made use of by Aristophanes in his comedies[43]. In Sophocles' *Trackers* Silenus put on a show with his hunt whistling while setting the satyrs on the track of Apollo's strayed cattle (κυνορτικὸν σύριγμα διακαλούμενος). In the blinding scene at the end of the play the satyrs, contrary to their promise, do not participate in the applying of the blazing beam to the eye of the drunken cyclops but they only accompany Odysseus with their working song (κελευσμάτων δ' ἔκατι τυφέσθω).

The shouts and the callings of the satyrs bustling about the sheep must have been rather noisy and their attempts to drive the cattle into the cave clumsy and ineffectual, which is in accordance with their manner of work. Therefore Silenus, intrigued by a new fact quietens them quickly and orders the farmhands to run the cattle to the cave. Such a solution of the problem was inadequate but from the poet's point of view it was necessary. Once they were there the satyrs could not leave the orchestra until the end of the play. Thus the poet had to introduce a group of silent servants who took care of the sheep and followed them into the cave. Although such a trick was awkward from the structural point of view yet it was necessary in this case.

Silenus points out to the intrigued satyrs a group of men who approached the cave coming from a Greek ship anchored on the sea-side and carrying empty sacks and jugs. Poor wreches, cries out Silenus. Little they know of Polyphemus. Soon they will vanish in his belly. But we would better talk with them and find out where from they arrived to Sicilian Aetna.

It was Odysseus who first inquired from a distance whether he could get some drinking water and food for his thirsty and starving companions. Realizing that he is among the satyrs he bows first of all to the oldest of them — Silenus. A long and serious conversation ensues between them in spite of Silenus' attempts to make the matter light. Odysseus introduces himself as a Trojan hero lost in a violent seastorm on his way back. He asks Silenus where he is: the country, its political system, its inhabitants, and their occupation. The moment he learns that he is in front of the cave belonging to the cannibal cyclops he wants to put to sea immediately after pur-

---

[42] Cf. V. Steffen, *De Sophoclis Indagatoribus quaestiones aliquot*, Poznań 1949, p. 96.
[43] Cf. e. g. *Peace* 512 ff.

Busiris are not convinced by Turner and complete the formula of the headline in the following way[71]:

Βούσιρις σάτυροι,] ὧν ἀρχή.
τίς τοὐμὸν ὄνομα τοὐπ]ονείδιστ[ον βροτοῖς.
ἡ δ' ὑπόθε]σις.

The question which arises is whether such completing of the headline is right and supportable.

Let us, then, compare the formulas beginning the hypotheses of Euripides' dramas preserved in Pap. Oxy 2455. They are: Μήδεια, ἧς ἀρχ[ή.] Σκύριοι, ὧν ἀρχή. [Τή]μενος, οὗ ἀρχή. Φοῖνιξ, [ο]ὗ ἀρ[χ]ή. Φρί[ξ]ος πρῶτος, οὗ ἀρχή. Φρίξος δεύ[τ]ερ[ος,] οὗ ἀρχή. Χ[ρύσ]ιπ[πος, οὗ] ἀρχή. The Pap. Oxy 2457:Αἴολος, οὗ [ἀρ]χή. Unfortunately, as regards the satyr-dramas no formula beginning the hypothesis has been preserved in full or in fragments large enough to justify an undoubtful completion. In the hypotheses of the *Sisyphus* and the *Syleus* the opening formulas have been lost entirely. Only a part of the formula (ὧν ἀρχή) without the title remained from the drama beginning with Lemia's prologue. In the headline of the hypothesis of the *Sciron* only the title of the drama remained but without the stereotype phrase οὗ ἀρχή. It seems right that Snell completes the beginning of the formula in the hypothesis of the *Sciron* writing Σκείρων, [οὗ ἀρχή]; but, completing the formula of the hypothesis of the drama in which Lamia appears he writes [Βούσιρις σάτυροι,] ὧν ἀρχή which he does in order to connect the Lamia's prologue with the *Busiris*. Thus, he is not consistent because if the ancient author of the hypotheses of Euripides' dramas wrote Σκείρων, οὗ ἀρχή, then he undoubtedly wrote also Βούσιρις, οὗ ἀρχή not adding to this drama the phrase σάτυροι. Austin is more consistent here than Snell as he adds to both titles the phrase σάτυροι. Then, he writes: [Βούσιρις σάτυροι,] ὧν ἀρχή. Σκείρων [σάτυροι, ὧν ἀρχή].

It is not certain today whether the ancient grammarians added to the titles of the summarized satyr-dramas the phrases σάτυροι or σατυρικός, respectively. But it is nearly certain that the Greek dramatists staging their satyr-dramas never used these phrases. It was not necessary since the viewers inferred correctly the nature of the staged dramas from their contents at the very beginning of the presentation. Also, the Greek grammarians often give the titles of the satyr-dramas without mentioning their satyric nature. They described the nature of the dramas only in their scholarly works whenever they wanted to make a precise distinction between a satyr--drama and a tragedy.

It must be also considered whether the phrases σάτυροι and σατυρικός were interchangeable and whether there was any difference between them. The analysis of the ancient reports describing the satyric nature of dramas shows that, in the

---

[71] Snell, *Supplementum ad „A. Nauck, Tragicorum Graecorum Fragmenta"*, p. 7; C. Austin, *Nova Fragmenta Euripidea in papyris reperta*, Berlin 1968, p. 90.

not attractive enough to live long. Therefore, we must take cognizance of the fact that at least 10 of his satyr-dramas fell into oblivion without even leaving as little as a trace of a title.

Of all the satyr-dramas of Euripides only one the *Cyclops* is fully extant. The date of its staging is unknown. All the efforts to establish the time of its composition fail entirely and lead to contradictory hypotheses due to the lack of convincing criteria. Some scholars, like Kaibel[27], and Sinko[28] after him, place the *Cyclops* before the *Alcestis* which was staged in 438; others, on the other hand, Bethe[29], Wilamowitz[30], Hahne[31], and Listmann[32], date it after 427. Marquart[33] whose thesis was accepted by M. Parry[34] and W. Schmid[35], tries to prove that Euripides did not stage the *Cyclops* until after 415, most probably in 412. None of the above hypotheses is convincing enough. Considering the easiness with which Euripides handles the three actors in the *Cyclops* we can fix the date of its composition as belonging to his later period and thus we agree with Pohlenz[36] and Lesky[37], at the same time giving up the attempt at a more precise establishment of the date of its staging.

The *Cyclops* is the only satyr-drama to draw its story from Homer, the only one, at least, of all those whose titles we know. It retells the episode from the *Odyssey* (Book IX) dealing with Odysseus' stay and adventures in Polyphemus' cave. Only in some details did Euripides deviate from his original[38] and that seems to have been determined by the dramatic requirements of the story. He left with Odysseus the basic features of the epic hero playing up, however, the brutality and cynicism of the cyclops who rejects all the power above him and endeavours only to satisfy his own whims and comforts. Thus, the cyclops is made into a representative of the contemporary radical sophists[39]. The frivolous scenes as well as the humorous and comic elements were achieved by introducing the cunning Silenus and the unruly satyrs into the story of the play.

---

[27] G. Kaibel, *Kratinos' Odysses und Euripides' Kyklops*, Hermes XXXIII 1895, p. 82 ff.

[28] T. Sinko, *Literatura grecka*, I 2, Kraków 1932, s. 281.

[29] E. Bethe, *Prolegomena zur Geschichte des Theaters im Altertum*, Leipzig 1896.

[30] U. v. Wilamowitz, *Griechische Tragödien*, Bd. III, Berlin 1926, *Kyklops* — Einl. p. 13.

[31] F. Hahne, *Zur ästhetischen Kritik des euripideischen Cyclops*, Philol. LXVI 1907, p. 36 ff.

[32] G. F. Listmann, *Die Technik des Dreigespräches in der griechischen Tragödie*, Diss. Giess. 1910.

[33] R. Marquart, *Die Datierung des Euripideischen Kyklops*, Inaugural-Diss. Leipzig 1912.

[34] M. Parry, Harvard Stud. XLI 1930, p. 141, 2.

[35] W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 3, München 1940, p. 463, 2.

[36] Pohlenz, *Die griechische Tragödie*, p. 237.

[37] Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*, p. 379.

[38] The question of the dependence of Euripides the *Cyclops* from the Odyssey has been recently considered by Guilfr. Wetzel, *De Euripidis fabula satyrica, quae Cyclops inscribitur, cum Homerico comparata exemplo*, Wiesbaden 1965.

[39] Cf. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, p. 202; Idem, *Die griechische Tragödie*, 2. Aufl., Stuttgart 1958, p. 183, and *Geschichte der griechischen Literatur*, p. 379.

prologue addresses Hermes, just like Silenus addresses Dionysus in the introduction to the prologue of the *Cyclops*. Hermes was not then present on the stage, neither did he take part later in the action of the drama. Thus, in the light of the above collapses the assumption of Mette and Turner that Hermes participated in the prologue and took over the job from Sciron.

Now, let us pass on to the second question. Was Sciron or Silenus the speaker of the prologue? It is not difficult to solve this problem. One cannot imagine that already at the very beginning Sciron would present himself as a criminal lying in wait for travellers, robbing them, and then finally pushing them into the sea. This information could be supplied only by a person who knew his way of life and his crimes commited upon innocent travellers and only Silenus could play this role. Here, as in the *Cyclops*, he delivered the monologue stating, first of all, the reasons of his and the satyrs' enslavement by Sciron and the duties he himself had to perform. At the same time he described in full detail Sciron himself, his occupations, and his intentions towards the travellers. He told all we read in the beginning of the hypothesis mentioned above which says that Sciron was the worst robber that sat on the rock, and although the son of Poseidon, he made his living by robbery. But ever since he captured Silenus and the satyrs he abandoned his activities, went away and left the job of ambushing the travellers to Silenus who was to act as his deputy [101]. Everything was like in Euripides' the *Cyclops* in which Polyphemus went hunting and left his household in care of Silenus and the satyrs. Thus, we can easily imagine that here, like in the *Cyclops*, Silenus eagerly performed his duties to please his new master, which did not prevent him from looking after his own business. To please his master with the good quality of the booty he undoubtedly employed the satyrs in the hunts for the travellers.

All that was mentioned in Silenus' prologue. Immediately afterwards, like in the *Cyclops*, the satyrs appeared on the stage. But instead of ordinary travellers they brought, undoubtedly, to the greatest of Silenus joy a train of Corinthian hetaeras who were on their way to Athens. We learn about that from the further parts of the hypothesis which, unfortunately, has not been preserved in full but whose content is quite clear after certain completion[102]. Merry making and games ensued. The satyrs were making passes at the hetaeras in various manners, which reminds one of similar scenes with nymphs in Sophocles' *Dionysiscus*. They pulled at their hair and dresses, kissed and embraced them[103]. Silenus was very glad to give his master such a beautiful booty on his return from his stroll. Unfortunately, the hy-

---

[101] Σκείρων τῶν κατειστ[— — — ἐγενή]θη· πετρῶνα καταλαβ[ὼν παράκρημνον] ἀπὸ λῃστείας βίον εἶχ[εν καίπερ υἱὸς] Ποσειδῶνος ὤν· καὶ τὴ[ν τῶν στενῶν αὐ]τὸς ἔμβασιν οὐ θεωρῶν, [ἔχων δὲ πρόσκο]πον καὶ διάκονον τῆς ὕβ[ρεως Σιληνόν,] ἐκείνωι μὲν ἐπέτρεψ[εν τὴν ὁδὸν φρου]ρεῖν, αὐτὸς δὲ ἐχωρίσθ[η ...

[102] ἔπειτα δ' εἰς τὴν] ἐρημίαν σάτυ[ρ]οι εἰσκ[ωμάσατες μετὰ] ἑταιρῶν θη[λείων, αἳ ὑπ' αὐτῶν ἐλήφ]θησαν ὑπὸ τ[ῆς προβάσεως...

[103] Cf. the words in the hypothesis: ἔχοντ[ες — — —] μετὰ χεῖρας.

custhrower or an uncouth boxer who has ever defended his country? Instead, one should rather bestow wreaths upon those who are wise and good, clever and just statesmen and those who can prevent ill luck, fights, or rebellions by their words. These are the virtues which are profitable to whole society and Hellas.

Since we lack information about other parts of the drama it is now difficult to understand how this stricture on sportsmen can be connected with the dramatic action consisting in the confrontation between the two main characters who try to outwit one another. Such an interpolation would be possible in case of such satyr--dramas as, say, the *Busiris* or *Palaestae*. Perhaps Athenaeus got wrong the title of the drama. Euripides, however, as proved partly by the *Cyclops*, likes to take a highly individualistic position and, occasionally, touch upon the topical social problems and pass his own judgment on them.

Busiris, the son of Poseidon and Lysianassa, the daughter of Epaphus, was much more dangerous than Autolycus. This tyrant of Egypt, notorious for his cruelty, was considered in earlier legends as a specially vicious murderer of foreigners. It was only later, in the turn of fifth and fourth centuries, that he, paradoxically, became the paragon of virtue as a ruler in the opinion of the sophists and rhetors, especially Polycrates and Isocrates. For nine successive years his country suffered with bad harvests until a visiting diviner — Phrasius from Cyprus prophesied that the lean years would end provided Busiris slays a foreigner each year as a sacrifice to Zeus. Busiris promptly made the sacrifice of the diviner himself and did the same with any foreigner who set foot on his land.

Once, Heracles who travelled from Lybia to Egypt was captured by Busiris and was to share the lot of other foreigners but he broke his shackles, murdered Busiris, his son Amphidamas, and all his accomplices by the same altar where they had previously murdered the captured visitors[58]. It seems that before the slaying scene Heracles let himself be entertained by Busiris and little caring of Busiris' boasts about his prowess as a wrestler he threw him upon the ground and did him in[59].

Euripides undoubtedly based his satyr-drama on this legend. We do not know much about other details of this drama. Instead of the satyrs, of which we do not even know if they did appear, there were probably negro youths[60] since they appear on the ancient vases picturing the slaying of Busiris. Perhaps they constituted the chorus of the drama. The following Diomedes' statement (p. 490, 20) seems to prove this point: *Latina Atellana a Graeca satyrica differt, quod in satyrica fere satyrorum personae inducuntur aut si quae sunt ridiculae similes satyris, Autolycus, Busiris.* The satyrs surely took part in the *Autolycus* as pointed out

---

[58] Cf. Apollod. II 5, 11 and *Schol. in Apoll. Rhod.* IV 1396.

[59] Cf. Dio Chrysost. VIII 32: τὸν δὲ Βούσιριν εὑρὼν πάνυ ἐπιμελῶς ἀθλοῦντα καὶ δι' ὅλης ἡμέρας ἐσθίοντα καὶ φρονοῦντα μέγιστον ἐπὶ πάλῃι, διέρρηξεν ἐπὶ τὴν γῆν καταβαλών.

[60] Cf. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, p. 624 f.

lerdings bemerkt, dass bisweilen bestritten wird, ob es ein echtes Werk Lukians ist[6]. Solange aber keine Aussicht für eine endgültige Lösung des Problems besteht — sehen wir uns im Rechte, den *Lucius s. asinus* als ein Werk des grossen Satirikers zu betrachten. In diesem Zusammenhang sind zum Vergleich der Preise natürlicherweise vor allem die *Metamorphosen* des Apuleius heranzuziehen. Diese enthalten Preise, welche keinen wesentlichen Unterschied zu denen des Lukian aufweisen: 17 Denare (*Met.* VIII 25, niedriger Preis), 50 Silberlinge (*Met.* IX 31, sehr hoher Preis), 11 Denare (*Met.* X 13) und das vierfache dieses Preises, demnach 44 Denare (*Met.* X 17). Wenn aber auch Preise aus anderen Quellen herangezogen werden, zeigen sich kaum wesentlich unterschiedliche Resultate. Aus Ägypten sind z. B. aus den Jahren zwischen 101 und 192 folgende Preise der Esel bekannt[7]:

Jahr	Preis in Drachmen	Preis in Denaren
101	306	76,5
126	56	14
137	106	26,5
138	104	26
141	148	37
142	340	85
142	148	37
143	160	40
148	64	16
149	108	27
177	140	35
179	160	40
179	160	40
177/180	128	32
191/192	60	15
197	300	75
198	348	87

Der Durchschnittspreis, berechnet auf Grund dieser Zusammenstellung, beträgt etwa 40 Denare[8]. Er liegt demnach etwas über den Preisen bei Lukian. Es sei aber hervorgehoben, dass in den Jahren 148, 149, 177, 177/180, also denen, die der vermu-

---

[6] Lukian folgte wahrscheinlich dem Lucius aus Patrai aus dem I. Jahrhundert, ähnlich wie Apuleius, wobei der letzte diese Geschichte breiter ausbaute, vgl. R. Helm, RE XIII, 2 (1927).

[7] Vgl. das Material bei A. Ch. Johnson, *Roman Egypt, An Economic Survey of Ancient Rome*, vol. II, Paterson—New Jersey 1959, S. 230; über das Verhältnis der ägyptischen Drachme zum Denar vgl. oben Anmerkung 3.

[8] A. Segré, *Circolazione monetaria e prezzi nel mondo antico*, Roma 1924, S. 38, nimmt einen Preis in Ägypten von 200 Drachmen, also 50 Denaren, für die Zeit von Neron bis zu den letzten Antoninen auf Grund eines allenfalls spärlichen Materials an.

main, the phrase σάτυροι was used only with the dramas whose titles had plural forms and the adjectival form σατυρικός was used with the titles in singular. It was said then: Κήρυκες σάτυροι, Αὐλωιδοὶ σάτυροι; but Πρωτεὺς σατυρικός, Κρίσις σατυρική and so on. Seven phrases σάτυροι can be found in connection with the plural form titles and forty five cases of the adjectival forms σατυρικός or σατυρική in connection with the singular form titles. There are only four cases of deviation from this rule of defining a satyr-drama. Twice in Galen, vol. 17,1 p. 879 and 17,1 p. 881 in reference to Sophocles' *Salmoneus* which reads ἐν Σαλμωνεῖ σατύροις, one in Strabon I 60 in reference to Ion's *Omphale* ἐν 'Ομφάλῃι σατύροις and one in Philodemus' *de pietate* p. 36 Gomp., in reference to Achaeus' *Iris* ἐν 'Ιρίδι σατύροις. The term σάτυροι or not so often δρᾶμα σατυρικόν were also employed to define the satyr-drama as a literary genre without mentioning its title.

The analysis of the definitions of the satyr-dramas proves, as already mentioned, that to the titles with plural forms te noun σάτυροι was added, and the adjective σατυρικός to the titles with singular forms. Returning to the argument concerning the remnants of the hypothesis of the drama with Lemia's prologue we must state that Busiris could not be its title since it would have to have a plural form. The adjective σατυρικός and not the noun σάτυροι would have been added, otherwise, to define the satyric nature of the *Busiris*. It is highly probable that no phrase defining its character was added to the hypothesis of a satyr-drama since the hypothesis itself was revealing enough.

We may conclude, then, that Lamia's prologue does not belong to the *Busiris*, but that does not, however, solve the problem of the prologue itself. We must consider which of Euripides' dramas finally contained Lamia's prologue. Working towards the solution of this problem we may, like Turner [72], apply the approach of elimination and take into consideration only these titles of Euripides' dramas which have plural forms since the words ὧν ἀρχή refer only to such titles. Thus, we must immediately exclude the *Phoenissae*, *Troades*, *Supplices*, *Heraclidae*, and *Bacchae* since these tragedies are fully extant. Neither the *Peliades* nor *Scyrii* can be considered as we know their initial verses. Thematic considerations prevent us from applying Lamia's prologue to the tragedies the *Temenidae*, *Cretes*, *Cressae*. The only title of the satyr--drama left for consideration would be the *Theristae*. Turner also had it in mind. But this satyr-drama was lost at a very early stage and was not included in the Alexandrian Library [73]. Thus, it seems to be not possible that any of the latter day scholars would be familiar with its initial lines. The only satyr-drama which remains, then, is that of whose title only the first letter Π survived in *Marmor Piraeicum*. Could it be the *Palaestae*? We could then assume that it was just in this drama that Lamia made an appearance with the prologue. On the other hand, however, she could also appear in a drama lost completely without any trace of its title surviving.

---

[72] Turner, *o.c.* p. 5.

[73] The scholiast of Euripides the *Medea* says about this drama: οὐ σώζεται.

Heracles also appeared as a hero in the drama *Eurystheus*. Pollux attests twice that it was satyr-drama adding to its title the adjective σατυρικός[74]. We do not know the details of its action but we may safely assume that its main theme exploited the Heracles' feat of bringing to the earth the guard of the nether world, Cerberus, at the command of Eurystheus. Euripides based it on the legend passed on by Apollodorus II 5, 12 which says: "The twelfth task which he (Heracles) was to fulfil was the bringing of Cerberus from Hades... He arrived at Laconian Taenaron where there is the descent into the netherland, and went down ... He demanded Pluto to give him Cerberus and Pluto consented provided Heracles tamed him without using the weapon which he brought with him. Upon his arrival at the gate of Acheron Heracles put a lion skin on his armour and seized Cerberus with both hands by his head although Cerberus tried to bite him in the back. Heracles overpowered him by taking a firm grip on his throat and strangling him. He then lifted him with his strong hands and carried him to the surface of the earth in Troezen. Heracles showed Cerberus to Eurystheus and then took him back to Hades[75]".

Perhaps Euripides did not follow the Apollodorus' legend in its full details but undoubtedly he took from it his main theme. That it was Eurystheus who ordered Heracles to bring Cerberus is not only revealed by Apollodorus' legend but also by Heracles' reply given to Eurystheus and preserved in Erotianus: "You send me to Hades alive not dead, then all the rest is clear to me, I shall go there"[76]. The fragment passed on by Joannes Sardicius[77] βάσκανον / μέγιστον ‹αὐτοῦ› ψυχαγωγόν[78] refers probably to Heracles leaving for Hades. We should also ascribe to him the fragment describing the attitude of a servant to his master[79], as well as the fragment in which Heracles probably defends people born from illegitimate unions claiming that it is not birth (τοὔνομα) that should determine man's value but his readiness for action[80]. There is also a complaint that in these days only rich people have the greatest authority with the general public instead of those distinguished by their deeds and actions. Men of deeds and courageous defenders of the country should be granted the highest positions in the state[81]. Such excursus from mythology to the contemporary problems is not unusual in Euripides' works, neither is it the only one in this drama.

The role of the satyrs in this drama is not known. It seems that Silenus, just like in other dramas, boasted of the heroic deeds which he claimed to have performed together with the satyrs. It is probably to him that we should ascribe the fragment which says how each of the satyrs (under his leadership) set bravely about chopping off

---

[74] Pollux X 108 and 145.
[75] Cf. Diodor IV 25 sq. Paus. III 25,4 sq. Strab. p. 363
[76] Erotian. *Voc. Hippocr.* p. 86, 15.
[77] Cf. H. Rabe, Rhein. Mus. LXII 1907, p. 570.
[78] ‹αὐτοῦ› is to be added.
[79] Fr. 13 St.
[80] Fr. 15 St.
[81] Fr. 16 St.

the heads of Hydra of Lerna[82]. We are not able, however, to connect with the action of the play the praise dedicated to Daedalus who made monuments move by themselves and speak with human voice[83].

There must also have been a drinking scene in the drama which may be proved by a big beaker mentioned in it[84]. Cerberus brought to earth by Heracles must have produced fear as well as mirth among the satyrs when they watched the frightened Eurystheus hide in a huge barrel. This is evidenced by the paintings on the vases alluding probably to similar scene from the *Eurystheus*[85].

Only the title remained of the drama the *Theristae* or the *Harvesters*. Aristophanes of Byzantium mentions it in the hypothesis of *Medea* and says it was staged by Euripides in 431 together with tragedies the *Medea*, *Philoctetes*, and *Dictys*. Alongside the title Theristae he added a remark οὐ σώιζεται[86]. So this drama did not find its way to the Alexandrian Library but must have been lost at a very early stage. Small wonder, then, that not even a fragment survived of this drama. Welcker[87] identified the *Harvesters* with *Syleus* comming to the conclusion that the Lydian Syleus is the equivalent of Lityerses of Phrygia. Others accepted Hartung's hypothesis[88] maintaining that the *Harvesters* was a separate satyr-drama thematically similar to the drama of Sositheus Δάφνις ἢ Λιτυέρσης. This hypothesis, though acceptible does not carry great weight, since it is difficult to tell much about a drama which we know only by its title. The poet could as well put in a different story unknown to us. As has already been pointed out even Lamia's prologue, discussed at such lengths, could also belong to the *Harvesters*. If it were true we should have to shift the action of the play to Libya.

In 415 Euripides staged the satyr-drama the *Sisyphus* together with the tragedies the *Alexander*, *Palamedes*, and *Troades*[89]. This drama was in the Alexandrian Library and must have fallen later on into oblivion since the latter-day Greek writers (Plutarch and Galenus) cite the verses from Critias' *Sisyphus* and ascribe them to Euripides[90]. It is difficult to say anything definite about the subject matter of

---

[82] Fr. 11 St.

[83] Fr. 10 St.

[84] Fr. 17 St.

[85] Cf. Reinach, *Répertoire de vases peints*, I, Paris 1899/1900, p. 153, 2.

[86] Ἐδιδάχθη (ἡ Μήδεια) ἐπὶ Πυθοδώρου ἄρχοντος ὀλυμπιάδος πζ′ ἔτει α′. Πρῶτος Εὐφορίων, δεύτερος Σοφοκλῆς, τρίτος Εὐριπίδης. Μήδεια, Φιλοκτήτης, Δίκτυς, Θερισταί. οὐ σώζεται.

[87] F. G. Welcker, *Nachtrag zu der Schrift über die Aeschylische Trilogie nebst einer Abhandlung über das Satyrspiel*, Frankfurt am Main 1926, p. 302.

[88] J. A. Hartung, *Euripides restitutus*, I, p. 374.

[89] Ael. *V.h.* II 8 Κατὰ τὴν πρώτην καὶ ἐνενηκοστὴν ὀλυμπιάδα, καθ' ἣν ἐνίκα Ἐξαίνετος ὁ Ἀκραγαντῖνος στάδιον, ἀντηγωνίσαντο ἀλλήλοις Ξενοκλῆς καὶ Εὐριπίδης. καὶ πρῶτός γε ἦν Ξενοκλῆς ὅστις ποτὲ οὗτος ἐστιν, Οἰδίποδι καὶ Λυκάονι καὶ Βάκχαις καὶ Ἀθάμαντι σατυρικῶι. Τούτου δεύτερος ἦν Εὐριπίδης Ἀλεξάνδρωι καὶ Παλαμήδει καὶ Τρωιάσι καὶ Σισύφωι σατυρικῶι. Γελοῖον δέ, οὐ γάρ; Ξενοκλέα μὲν νικᾶν, Εὐριπίδην δὲ ἡττᾶσθαι, καὶ ταῦτα τούτοις δράμασι.

[90] Plut. *de placitis philosoph.* 1, 7, 2, p. 880 E, and Galenus. *hist. philosoph.* c. 8 vol. 19, 253.

was performed soon after the so called the truce of Nicias in 421 between Athens and Sparta, which made people look forward to a longlasting period of peace. The replacement of Theseus by Heracles would, therefore, mean a friendly gesture on the part of Euripides towards the Spartans.

Heracles comes to the foreground in the satyr-drama *Syleus*. As the legend says Syleus used to capture travellers passing by his lands, forced them to work in his vineyards, and possibly harmed them even more gravely, since in the end he met his doom from Heracles' hand, the avenger of mankind [105]. As it is pointed out by Groningen [106], the action of the drama was opened by the dialogue between Hermes and Heracles. Apparently Hermes was ordered by Zeus to escort Heracles and sell him to slavery [107], which was a hard task for Hermes. He was afraid he would not find a buyer for such a slave. Surprised Heracles wanted to know from his companion whether he really was such a poor commodity that nobody would buy him [108]. Hermes answered that it was to the contrary, that according to him Heracles looked like a serious and brave man, not humble enough for a slave, well dressed and dexterous with his club; and nobody likes to buy his superior especially if his sight is so shinespiring. His eyes send sparkles like those of an ox facing an attacking lion[109]. Heracles replied that be would behave himself in order not to make a bad impression in the prospective buyer. Hermes, in turn, said that even if he kept quiet his posture would betray that he is not an obedient person and that he would rather give than receive orders [110].

In spite of Hermes' fears the transaction took place as shown by Philo[111] and Tzetzes[112]. Syleus bought Heracles and sent him to his vineyards. Heracles dug up all the vines with a hoe and piled them up after bringing them on his shoulders to the farmyard. Subsequently, he killed the best ox and pretended to offer it to Zeus as a sacrifice. Afterwards, forcing free the door to the cellar he turned it into a table and after opening a cask of the best wine he sat down to food and drink and yelled unintelligible songs on top of his voice[113]. When Syleus appreared and rebuked him for damages and his unbecoming audacity Heracles calmly told him to bring sheep and cakes in order to join him in the meal and enter into a competition with him in eating and drinking[114]. Soon a fight ensued between them during which

---

[105] Cf. Apollod. II 6, 3.

[106] B. A. v. Groningen, *De Syleo Euripideo*, Mnemosyne N. S. LVIII 1930, p. 293 ff.

[107] Cf. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 3, p. 625, 7.

[108] Cf. Philo Iud. vol. 2, p. 461: ὁ γοῦν Ἑρμῆς πυνθανομένωι μὲν εἰ φαῦλός ἐστι ἀποκρίνεται.

[109] Cf. fr. 29 St.

[110] Cf. fr. 30 St.

[111] Philo Iud. vol. 2, p. 461.

[112] Cf. *Anecd. Graeca Paris*. 1, p. 7: ἔστι δὲ τὸ τοιοῦτον δρᾶμα Εὐριπίδου.

[113] Cf. fr. 39 St. which undoubtedly belongs to the *Syleus*.

[114] Cf. fr. 31 St.

hinaus [29]. Im Bezug auf den Denar stellen diese Tagelöhne ungefähr 3/5 und 1/3 seines Wertes dar. Die oben erwähnten 4 Obole, welche ebenfalls einen Minimumverdienst bedeuteten, verhalten sich zur Drachme wie 2/3. Daraus ist ersichtlich, dass es sich in beiden Fällen um Geldeinheiten handelt, die die gleiche Kaufkraft besassen. Daraus kann man u. E. schliessen, dass die Texte Lukians die allgemein herrschende Auffassung hinsichtlich der Relation des Denars zur attischen Drachme im II Jhrt. u. Z. bestätigen.

Gdańsk

---

[29] Ibidem, S. 319.

Pensées de suggestions bien précises touchant aux changements opérés dans la structure ou l'ordre législatif de l'état à l'époque de l'Empire.

Malgré cela, Marc-Aurèle est considéré comme le créateur d'une philosophie sociale[4], ou comme le veut A. Bodson, d'une morale sociale[5], et il ne semble pas faire de doute que là réside sa véritable originalité. Marc-Aurèle est le philosophe d'une époque où la philosophie se concentre sur les problèmes d'ordre moral, où les auteurs d'une conception de l'état à l'opposé de la tradition ont déjà franchi le cercle fermé de la cité, afin d'étendre leurs recherches pratiques au monde habité par l'homme[6]. Aussi bien le caractère du système conçu par Marc-Aurèle que l'attitude spécifique du philosophe envers le problème social font de lui une sorte de paradoxe dans le domaine de la pensée sociale de l'Antiquité: il y a paradoxe entre le souverain qui propose un modèle nouveau, éthique, de relations humaines. abstraction faite du besoin de transformation du système en vigueur; entre l'empereur-grand politique qui prend soin de créer des liens de l'esprit entre les peuples faisant partie de l'Empire, s'initiant aux côtés pratiques de la politique; entre l'empereur-philosophe pour lequel l'ordre sur le territoire de l'état gouverné fait place à un plan d'organisation du monde entier. Ce paradoxe spécifique de la pensée du philosophe est en même temps le paradoxe de l'époque à laquelle l'état romain atteignit le sommet de son développement politique et économique mais ne put résoudre le problème de l'ordre social[7]. C'est dans ses déclarations d'ordre politique se faisant jour à travers sa doctrine morale que nous devons puiser tout d'abord pour reconstituer les fondements de la pensée politique de Marc-Aurèle; puis dans cette morale elle-même, et pour compléter dans les opinions politiques des philosophes stoïciens ayant précédés Marc-Aurèle, à commencer par l'école du Vieux Portique[8].

Nous réunissons en quatre groupes de problèmes les déclarations de Marc-Aurèle à caractère politique:

1) Milieu „cosmique"
2) Théorie de l'état

---

[4] Cf. A. Cresson, *Marc-Aurèle, sa vie, son oeuvre*, Paris 1962, p. 35; W. Kornatowski, *Myśl późnych stoików*, Życie i Myśl 1967, 11/12, p. 102—105; W. Görlitz, *Marc-Aurèle*, Paris 1962, p. 48.

[5] A. Bodson, *La morale sociale des derniers stoïciens, Sénèque, Epictète et Marc-Aurèle*, Paris 1967, p. 15—17.

[6] W. Kornatowski, *o.c.* p. 263; W. Fowler, *The City-state of the Greeks and Romans*, London 1960, p. 306—332.

[7] Cf. E. Renan, *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*, Paris 1881, p. 1—33 sqq.; Ch. Parain, *Marek Aureliusz*, Warszawa 1962, p. 105 sqq.; A. Birley, *Marcus Aurelius*, London 1966, p. 105; J. Cochrane, *Chrześcijaństwo a kultura antyczna*, Warszawa 1960, p. 167 sqq.

[8] H. et M. Simon, *Die alte Stoa und ihr Naturbegriff*, Berlin 1956, p. 74—93, traitent à la fois de l'ensemble des problèmes philosophiques du vieux Portique considerés du point de vue du droit de la nature, ainsi que de la conception de l'Etat; en plus on a consulté H. C. Baldry, *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge 1965, p. 151—203. Dans cet ouvrage se trouve

Eos LIX 1971

LES IDÉES POLITIQUES DANS LA MORALE STOÏCIENNE DE MARC-AURÈLE

Par

MARIA JÓZEFOWICZ

L'Empire romain avait deux siècles d'existence lorsque passa au deuxième plan, et même disparut complètement, toute considération philosophique sur la question de savoir quelles étaient les lois les meilleures et quel était le régime optimum d'un état[1]. La philosophie politique, qui s'était abondamment développé durant la République, fait place à la philosophie morale qui offre à l'homme le bonheur par la recherche individuelle. Le système de l'état n'est plus propice aux libres activités politiques de l'individu comme il le fut du temps de la République. Nous savons que l'activité politique individuelle avait été alors rendue possible grâce à la liberté politique, laquelle se trouva être limitée sous le règne des Césars[2]. La structure nouvelle de l'état influença également le changement d'horizon politique opéré dans l'École Stoïcienne de Philosophie. Les Stoïciens, encore politiquement actifs au premier siècle de l'Empire, se rangèrent au II^ième^ au conservatisme, s'éloignant de toute activité tant politique que doctrinale dans le domaine de la politique[3]. Même ceux des Stoïciens qui avaient joué un rôle politique important (comme ce fut le cas de celui qui nous intéresse ici, de Marc-Aurèle, „le philosophe régnant"), finirent par s'adapter aux nouvelles tendances politiques. L'auteur des *Pensées*, ouvrage constituant à la fois la base et les sources de la dissertation ci-dessus, introduit dans son oeuvre un nombre de réflexions de nature politique, malgré la passion moralisatrice qui domine le fond du traité. Pourtant on ne saurait trouver dans l'oeuvre du philosophe de réponses aux traditionnelles questions de la philosophie politique, à savoir: quelle est la meilleure forme de gouvernement, l'institution d'état la plus adéquate, quelles sont les règles de droit les plus équitables? Marc-Aurèle ne nous a pas laissé d'ouvrage intitulé *République*, ni même *Lois*. De même nous ne trouvons guère dans les

---

[1] C. J. Cezeneuve, *Les cadres sociaux de la doctrine morale stoïcienne dans l'empire Romain*, Cahiers internationaux de sociologie, XXXIV 1963 (X); W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968, p. 241; K. Grzybowski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1967, p. 86.

[2] Cezeneuve, *o.c.* p. 20; T. Glover, *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*, London 1918, p. 33.

[3] W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, I, Warszawa 1968, p. 155 sqq.; J. Legowicz, *Filozofia okresu cesarstwa rzymskiego*, Warszawa 1962, p. 36; M. Pohlenz, *Die Stoa*, Göttingen 1959, p. 278 sqq.

Euripides' *Sisyphus*. The scholars have differed in their opinions on the problem. Some of them identified this drama with Euripides' *Autolycus*[91], others, basing their opinions on the scholia to Homer A 180 and Z 153 maintained that in the drama Sisyphus appeared lying in wait for the passers-by whom he killed with a big stone[92], and still others suggested that Euripides based his drama on the story which had served Aeschylus to present Sisyphus on the stage[93]. All these assumptions are mere hypotheses and should not been treated seriously. Only Murray's hypothesis is worth considering[94]. According to Murray the main theme of Euripides' drama was Heracles' capture of the cannibal horses of Lycurgus (or possibly Diomedes) and the transfer of them to Eurystheus and, finally, their surreptitious theft by Sisyphus. The meeting between Sisyphus and Heracles seems to be indicated by the fragment 20 St., in which Sisyphus presumably welcomes the approaching Heracles with the words: "Welcome the most beloved son of Alcmene". The gloss ἑλίσσων explained by Hesychius II p. 62 refers without doubt to the crafty Sisyphus. The remnants of the final fragment of the hypothesis of Euripides' *Sisyphus* published from Pap. Oxy 2455 fr. 7 prove that there must have been Hermes together with Heracles in the drama. The satyrs are also mentioned but it is not known whom they were attached to or who ruled over them.

Heracles is also unexpectedly met in the *Sciron*. The ancient legend had it that Sciron, the son of Posidon, used to sit on a steep rock, called by the ancients Scironian Rocks, above a narrow path going from Isthmus to Athens via Megara and trecherously lured travellers in order to rob them of their property. Subsequently he had his feet washed by them and when they were busy doing it he unexpectedly sent them down into the sea with a kick where a huge turtle waited to devour them. This ignoble procedure continued until Theseus on his way from Troezen to Athens was caught by Sciron. He outwitted Sciron by grabbing him by his legs and throwing him over the cliff into the sea and thus he saved the travellers from the dangerous monster[95].

Euripides based his satyr-drama called the *Sciron* on this legend. However, he did not follow the traditional legend in all its details about the murderer pestering the travellers but introduced a few changes determined by dramatic and other reasons[96]. From some preserved fragments of this drama the contemporary scholars have concluded that Sciron kept also Corinthian hetaeras whom he captured and leased at a considerably high sum of money[97]. These conjectures are too far-fetched, however, and cannot be proved in the light of the new materials — the fragments

---

[91] E. g. Hartung, *Euripides restitutus*, II, p. 285 ff., and E. Bethe, RE III A 1, 374, 32 ff.
[92] G. Schöll, *Beiträge zur Kenntnis der tragischen Poesie der Griechen*, I, Berlin 1839, p. 122.
[93] K. R. Reichenbach, *Die Satyrspiele des Euripides*, Znaim 1889, p. 13.
[94] G. Murray, *Euripides and His Age*, London—New York—Toronto 1955, p. 89.
[95] Cf. Apollod. *Epitome* I 1; Plut. *Theseus* 10; Diodor. IV 59.
[96] Cf. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 3, p. 626.
[97] Cf. H. J. Mette, *Euripides' Skiron*, Mus. Helv. XXI 1964, p. 71.

l'ensemble, les activités politiques provoquaient chez Marc-Aurèle de l'aversion, ce qui parfois déplut à ses contemporains, témoin la révolte d'Avidius Casius qui appelait Marc-Aurèle „la bonne femme philosophante"[38]. Marc-Aurèle demeura pessimiste sur la question de la possibilité d'un changement de régime de l'état: μηδὲ τὴν Πλάτωνος πολιτείαν ἔλπιζε (9, 29).

Aux yeux de la postérité Marc-Aurèle a laissé le souvenir du souverain modèle le meilleur qu'il soit et c'est à lui seul parmi tous les Césars que l'empereur Julien l'Apostat dans sa satire *les Césars* rend hommage pour son intégrité morale et pour son intelligence dans le domaine politique[39].

Cracovie

---

[38] SH, A.K. 1, 8.

[39] S. Więckowski, *Cesarz Julian o ideale władcy według satyry jego*: Καίσαρες, Przegląd Historyczny XXV, Warszawa 1939; Marc-Aurèle est montré dans de nombreux ouvrages comme le type du souverain idéal, par exemple dans Birley, *o. c.* p. 113—151.

Le droit naturel est en pratique l'ensemble des règles fixant le caractère général d'une vie bien comprise et d'une conduite juste[33]. Le droit naturel s'identifie donc dans le stoïcisme de Marc-Aurèle avec le droit moral; il est la plus grande injonction à la fois éthique et juridique implantée dans la nature humaine: ... τὸ πρᾶξαι μόνον, ὅπερ ἂν ὁ τῆς βασιλικῆς καὶ νομοθετικῆς λόγος ὑποβάλλῃ, ἐπ' ὠφελείᾳ ἀνθρώπων (4, 12). Cette première et élémentaire règle de conduite morale aussi bien que sociale doit servir également de fondement aux règles de droit de toute communauté. Pour Marc-Aurèle le droit positif apparaît donc peut-être comme une sorte d'application particulière du droit naturel: Κόσμος τε γὰρ εἷς ἐξ ἁπάντων, καὶ θεὸς διὰ πάντων, καὶ οὐσία μία, καὶ νόμος εἷς, λόγος κοινὸς πάντων τῶν νοερῶν ζώων, καὶ ἀλήθεια μία (7, 9).

Pour être équitable, le droit positif, et c'est là la condition, doit dépendre du droit de nature. S'il en est au contraire, il y a alors la même différence qu'entre la morale naturelle et la morale „humaine", entre la véritable vertu et l'ordinaire[34]. Si le droit d'état s'écarte du droit de nature, c'est alors que ses commandements deviennent tyraniques, qu'il exprime les exigeances des „arrogants et fiers patriciens", c'est alors qu'il devient la chose des gens pointilleux s'occupant de vétilles (1, 16; 1, 6; 12, 27). Il est enfin possible d'appuyer la conviction que, dans les opinions de Marc-Aurèle sur le droit, c'est le droit naturel qui domine le droit positif et que le droit positif n'est que le reflet du droit naturel, en approfondissant notre connaissance sur l'activité juridique de celui-ci et surtout sur l'influence inspiratrice qu'il eut sur les juristes romains de l'époque des Antonins[35]. Quant au côté pratique de la pensée juridique de Marc-Aurèle, je renvoie à P. Noyen [36] qui s'en est occupé à fond.

LE SOUVERAIN IDÉAL

Le souverain de l'État universel, de cet état de type nouveau, est sujet chez Marc-Aurèle à une définition nouvelle, quelque peu différente de la traditionnelle. L'idée que se fait Marc-Aurèle du souverain idéal est confirmée, d'une part, par la conviction classique selon laquelle le souverain du régime le meilleur doit posséder la perfection morale[37], d'autre part, par la conviction qu'à la tâche de souverain de l'État de nature appartient non seulement de trouver la meilleure

---

[33] Il est possible d'établir une telle définition sur les bases des reflexions de Marc-Aurèle. Elle se présente également dans d'autres ouvrages scientifiques comme ceux de H. Waśkiewicz, *Historia filozofii prawa*, I, Lublin 1960, p. 40; E. Jarra, *Ogólna teoria prawa*, Warszawa 1922, p. 60—63; Strauss, *o.c.* p. 136.

[34] Strauss, *o.c.* p. 141.

[35] Kornatowski, *o.c.* p. 264 sqq.

[36] P. Noyen, *Marcus Aurelius, The Greatest Practician of Stoicism*, Antiquité Classique XXIV 1955, p. 372—383; et dans d'autres ouvrages comme celui de A. Dumeril, *De constitionibus M. Aurelii Antonini*, Toulouse 1882.

[37] Strauss, *o.c.* p. 133.

hommes d'état, hommes de loi, étaient alors à la recherche de l'idée politique qui aurait facilité l'intégration de l'état, lui aurait assuré la durée politique, et enfin aurait établi les bases d'une solidarité entre les peuples composant l'Empire. La vision de l'État-monde créée par Marc-Aurèle et qui aurait été liée à l'unité morale s'est avérée être la continuation de la vision unitaire des précédents Césars. Déjà Adrien et Antonin le Pieux avaient trouvé dans la philosophie stoïcienne la source de leur inspiration politique ainsi q'un encouragement à mettre en vigueur les plans tendant à l'universalité de l'Empire[22].

Marc-Aurèle avait une conception de l'état plus universelle et créa la plus humanisée des théories de l'état, qui consiste plutôt en „une communauté d'âme" entre les gens qu'en un régime fondé sur des lois. Les buts de cet Empire mondial engendrent chez les gens la libération des instincts sociaux, pacifistes et créateurs. La prise de conscience par les habitants de l'Empire de leurs buts naturels et de leur vocation, peut constituer l'unique moyen de prolonger l'existence de l'état ainsi que de le consolider politiquement de façon durable. Le philosophe verrait volontiers la société de l'Empire, unifiée à la ressemblance de la „ruche des abeilles" de l'existence de laquelle décident les impulsions naturelles (6, 54), et non comme une collectivité en mésintelligence avec elle-même, plongée dans les conflits sociaux, dans les injustices et les guerres. De l'organisation de l'état comprise dans le sens de l'accord avec la nature découle que les institutions politiques, tout comme le système économique et culturel, se trouvent être superflues dans l'État-monde. L'état de l'Empereur-philosophe demeure une communauté de gens liés entre eux par l'unité naturelle et la perfection de leurs actes dans le domaine moral [23]. L'Empereur, en loyal stoïcien, était persuadé que seule la perfection morale pouvait être le support de la vie politique, et que la dégénération des relations entre humains provenait du manque de discernement entre le bien et le mal (2, 1), de l'ignorance humaine, du désaccord entre vie et nature.

L'État particulier. Dans le cadre de la théorie de l'État-monde, „l'état particulier-Rome" tient une place à part. Dans la nomenclature de Marc-Aurèle. Rome figure comme l'État-Cité (πόλις) et comme la Patrie (πατρίς). Le fait de souligner la situation particulière de Rome dans le monde, dénote le manque d'uniformité des opinions de Marc-Aurèle. Tout d'abord ses convictions cosmopolites manquent de conséquence lorsqu'il s'agit de sa ville natale; et ensuite le sentiment d'appartenance à l'État-Cité ainsi qu'au peuple auquel l'homme est rattaché par divers liens matériels et moraux, ceci est considéré par Marc-Aurèle comme déterminant les opinions de l'individu de même que comme l'expression d'un engagement patriotique dans les affaires de l'état.

Pour désigner la place de Rome dans le monde, il se présente cependant dans la conception du philosophe des différences essentielles, aussi bien dans la com-

[22] Parain, *o.c.* p. 130—133; C^te^ de Champagny, *Les Antonins*, I—II, Paris 1866; Kornatowski, *o.c.* p. 255—258.

[23] Elzenberg, *o.c.* p. 25; Pohlenz, *o.c.* p. 351.

du monde, milieu humain. L'homme dans le cadre du milieu „cosmique" vit dans le cercle fermé des influences du cosmos doté de raison, parmi des millions d'autres hommes semblables à lui parce que dotés de cette même caractéristique essentielle. Les hommes vivant dans cet „état de nature" spécifique du milieu „cosmique" ne sont point des sauvages, mais des êtres gratifiés de toutes les ressources de la culture, de l'arsenal des valeurs morales et intellectuelles dont le développement devient la tâche de leur vie. Puisque le fait de posséder le sens de la raison lie les hommes entre eux, ils doivent entrer en contact afin de vivre pleinement leur nature humaine et réaliser leur devoir naturel: Ἐπὶ τὴν σύντομον ἀεὶ τρέχε· σύντομος δὲ ἡ κατὰ φύσιν (4, 51). Les impératifs de la raison naturelle facilitent l'accomplissement de la volonté de l'homme, laquelle se place au deuxième rang après la raison parmi les éléments de la personnalité humaine (2, 2). L'art de vivre consiste donc en la coopération de la volonté et de la raison, en l'autarchie de l'individu ainsi qu'en sa responsabilité. Savoir se créer son système propre et autonome de comportement envers le monde extérieur, voilà ensuite le devoir de l'homme vivant en milieu „cosmique". Conquérir la vertu de l'indépendance, et grâce à elle la perfection intérieure, donne à l'homme une arme pour lutter contre les passions, les malheurs, les accidents du destin, et enfin contre l'hostilité du monde (4, 3; 4, 49; 5, 26)[14]. L'indépendance de l'esprit est également la condition indispensable à la possession d'une âme bien trempée, nécessaire pour l'accomplissement du devoir social pesant sur l'homme[15]. Les contrastes dans l'attitude de l'homme envers le monde se confondent dans le milieu „cosmique" en un tout: le manque de passion sert l'activité sociale tout comme l'activité sociale sert la véritable et intelligente résignation qui consiste en la soumission envers les caprices du destin[16]. A l'intérieur du milieu „cosmique", chacun accomplit le devoir qui lui est propre: Ἡ γὰρ ἑκάστῳ νεμομένη μοῖρα συνεμφέρεταί τε καὶ συνεμφέρει (3, 4). En conséquence la condition de l'homme dans le milieu „cosmique" est avant tout sociale: τοῖς δὲ ἀνθρώποις, ὡς λόγον ἔχουσι, χρῶ κοινωνικῶς (6, 23). L'ultime et naturelle détermination de l'homme, c'est de travailler au bien social et pour le profit de la société (5, 1; 7, 11). C'est par l'édification de la perfection de sa nature et de la perfection du milieu „cosmique", édification à laquelle il travaille en commun avec les autres, que se révèle le caractère social de l'être humain. C'est au fonctionnement du corps humain auquel collabore chacun de nos organes que Marc-Aurèle compare volontiers cette idée de travail en commun: Γεγόναμεν γὰρ πρὸς συνεργίαν, ὡς πόδες, ὡς χεῖρες, ὡς βλέφαρα, ὡς οἱ στοῖχοι τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω ὀδόντων (2,1).

---

[14] Cresson, *o.c.* p. 19—67; Legowicz, *o.c.* p. 38.

[15] Pohlenz, *o.c.* p. 343 sqq.; H. Elzenberg, *Marek Aureliusz. Z historii i psychologii etyki*, Warszawa 1922, p. 30 sqq.

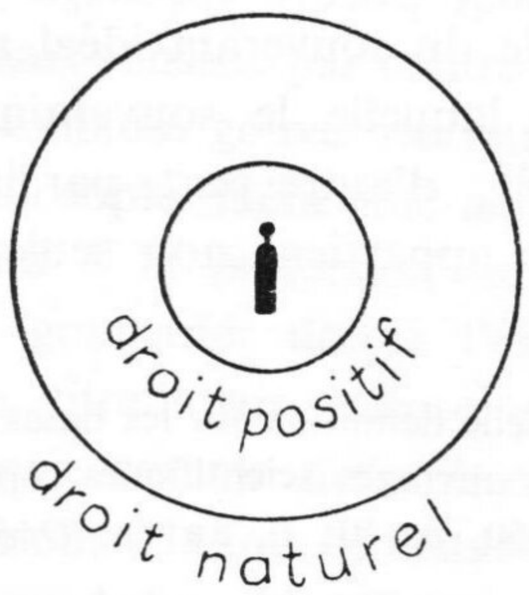
[16] Pohlenz, *o.c.* p. 344.

que d'une certaine façon il fait dépendre le droit positif du droit naturel. Ceci probablement sur les bases de la certitude que l'homme grâce à ses liens avec la nature est parfaitement capable de créer de bonnes et justes lois. De là découle que le droit positif, pour qu'il puisse être considéré comme équitable, doit être imprégné du droit naturel. Donc entre le droit naturel et le droit positif ne devrait exister aucune différence essentielle.

Tout en consacrant beaucoup de place au droit naturel, le philosophe ne nous dit point de quelle sorte est celui-ci, de telle façon que nous ignorons s'il le considère comme étant de deux degrés, ou comme étant absolu, ou même s'il sépare complètement le droit naturel du droit positif. Cette dernière hypothèse, considérée à la lumière des opinions de Marc-Aurèle semble la moins probable. On distingue actuellement dans le stoïcisme deux degrés en matière de droit naturel[30]:

1) droit naturel absolu
2) droit naturel relatif (relatif par rapport aux circonstances concrètes)

En plus de cela, on souligne aujourd'hui le caractère entièrement différent de la conception stoïcienne du droit naturel par rapport à la théorie du droit naturel, telle qu'elle était comprise par Socrate et Platon de même qu'Aristote, et ceci à cause de son égalitarisme[31] et du lien direct avec la conception chrétienne du droit de la nature. D'un autre côté, il est question de rappeler le lien qui rattache le stoïcisme au cynisme, et par là à la pensée de Socrate[32]. Puisque les termes de „droit naturel relatif" et de „droit positif" ne figurent pas chez Marc-Aurèle, il semble qu'il soit possible d'ajouter à sa théorie la conception de droit naturel relatif, prenant en considération les réflexions pessimistes du philosophe quant au mal siégeant au sein de la nature humaine, quant à la défectuosité de l'ordre social ainsi qu'au règne des mauvais instincts, et enfin quant à l'impossibilité de faire de Rome un état de sagesse et de vertu (9, 29). Voici, figurées par un schéma, les opinions de Marc-Aurèle en matière de droit:



---

[30] H. Kelsen, *Le droit naturel. Justice et droit naturel*, Paris 1959, p. 113—114.

[31] Kelsen, *o.c.* p. 113.

[32] L. Strauss, *Prawo naturalne* w *świetle historii*, Warszawa 1969, p. 127. Le problème du droit naturel est actuellement abondamment discuté dans les milieux scientifiques contemporains.

Eos LIX 1971

ZU DEN PREISEN UND LÖHNEN BEI LUKIAN

Von

STANISŁAW MROZEK

Die Werke des bekannten Satirikers aus Samosata enthalten verhältnismässig viele Angaben über verschiedene Preise und Löhne. Es soll im Folgenden der Versuch unternommen werden, inwieweit sich dieses Material für das Studium der Lohn- und Preisverhältnisse in der römischen Kaiserzeit auswerten lässt. Zunächst sei betont, dass lediglich nur für eine geringe Anzahl dieser Angaben Vergleichsdaten vorhanden sind; wie üblich im Altertum, stehen auch hier die meisten Preis- und Lohnangaben allein, isoliert da, was die Untersuchung erheblich erschwert, sie aber nicht ausschliesst; denn was die Verhältnisse im Altertum im Bereich der Preise betrifft, sind wir geneigt, sich jenen Anschauungen anzuschliessen, nach welchen ein Preisniveau, und demnach auch der Lebensstandard, an Hand von verschiedenen Daten in Verbindung mit direkten Preisangaben bestimmt werden kann[1]. Zum wichtigen für unsere Erwägungen Währungsproblem sei vorbemerkt, dass wir für die Umrechnungen das Verhältnis zwischen der attischen Drachme[2] und dem Denar wie 1:1, was hingegen das Verhältnis zwischen der ägyptischen Drachme und dem Denar[3] betrifft, wie 4:1 annehmen. Bei Lukian kommen folgende Preise vor[4]:

---

[1] Vgl. H. Schultz, *Der Geldwert in Ciceronischer Zeit*, Sokrates. Zeitschrift für das Gymnasialwesen, N.F., LXVIII, Berlin 1914, S. 77; F. Heichelheim, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*, Jena 1930, S. 97; J. Szilagyi, *Prices and Wages in the western provinces of the Roman Empire*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. XI 1963, S. 325.

[2] Zu diesem Verhältnis vgl. F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin 1862, S. 185 ff.; A. Segré, *Metrologia e circolazione monetaria degli antichi*, Bologna 1928, S. 233; F. M. de Robertis, *La organizzazione e la tecnica produttiva. Le forze di lavoro e i salari nel mondo romano*, Napoli-Bari 1946, S. 190, 5; E. Volterra, *La base economica della elaborazione sistematica del diritto romano*, Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche, Milano 1967, S. 264, 7.

[3] Vgl. Heichelheim, *o.c.* S. 35; G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, Helsingfors 1932, S. 50; W. Giesecke, *Antikes Geldwesen*, Leipzig 1938, S. 242.

[4] Die Preise der Sklaven werden hier nicht berücksichtigt, weil sie, wie aus dem Werk *Auctio vitarum* hervorgeht, als höchst subiektiv zu beurteilen sind; dies ist besonders evident im Falle des Diogenes, dessen Preis auf 2 Obole (!) angesetzt wurde. Auch die übrigen Preise scheinen mit den wirklichen Preisen der Sklaven in keinem Verhältnis zu stehen; vgl. dazu die Preise der Sklaven bei W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, S. 100 ff., wo kein Preis unter 300 ägyptischen Drachmen oder 200 Denaren notiert ist.

animalium et variorum populorum exemplis declarari ait fortitudinem minime iis inesse solere, qui ferocissimi, immo iis qui mansueti sint atque moribus ad leones propius accedant (οὔτε γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις ζῴοις οὔτε ἐπὶ τῶν ἐθνῶν ὁρῶμεν τὴν ἀνδρείαν ἀκολουθοῦσαν τοῖς ἀγριωτάτοις ἀλλὰ μᾶλλον τοῖς ἡμερωτέροις καὶ λεοντώδεσιν ἤθεσιν). Atque vice versa hoc *Politicorum* loco optime illustratur, quo sensu Aristoteles illud Aristandri λεοντώδες τὴν φύσιν accipere potuerit.

Quae cum ita sint, neminem iam futurum esse opinor qui neget epistulam illam Arabicam vere ab Aristotele esse profectam, praesertim cum eam cum eo rerum statu, qui tunc in Alexandri castris atque in aula fuerit, omnibus numeris congruere alibi iam exposuerimus[7]. Id tamen explicandum nobis restat, quid sibi velint verba Aristotelis „qua de re ad te scripsi"?

Epistulam nostram anno 330 a. Chr. n. compositam esse satis probabilibus argumentis confirmari potest [8] eamque nihil differre ab illa, quae in indicibus Aristotelis operum antiquis Ἀλέξανδρος ἢ ὑπὲρ ἀποίκων inscribatur[9]. Exstitit tamen altera etiam Aristotelis ad discipulum suum suasio, ab indicum auctoribus περὶ βασιλείας appellata, quam circa annum 340 vel 336 scriptam esse nostrae aetatis viri docti autumant, eo quidem tempore, cum Alexander sive regni gubernacula vice patris tenenda adiret, sive in Persicam expeditionem mortuo iam patre proficisceretur[10]. Ea res utcumque se habuit, talem eam epistulam fuisse coniectare licet, qua philosophus discipulo ad regnum abeunti valediceret eumque „ad decus cohortaretur", ut Ciceronis verbis utar, qui *Ad Att.* XIII 28,2 eam ipsam epistulam respexisse videtur[11]. Eiusmodi exhortationi etiam admonitionem de Philippi patris somnio si addiderit deque eius somnii interpretatione ab Aristandro prolata, nihil profecto habeas quod mireris.

Minime ergo tum primum leonis exemplum Alexandro proposuisse videtur Aristoteles, cum eam epistulam, quae nobis Arabice conservata est, ad regem anno 330 daret, sed accuratius etiam eundem locum ante aliquot annos pertractavisse putandus est, cum „adolescentem incensum cupiditate verissimae gloriae" ad praeclara opera edenda a se abire videret. Alexandrum religionibus maxime deditum fuisse nemo non novit. Illud igitur domesticum exemplum, quippe quod ab eo vate profectum esset, cui rex praeter ceteros confideret, quodque ortum eius praecessisset atque nascituri indolem significavisset, ob oculos eius ponere magister voluit, ut ei viam commonstraret ad „ea quae ad laudem sempiternam valerent". Ita igitur factum esse persuasum habemus, ut Philippi somnium Aristander interpretatus sit, Aristandri autem interpretationem Aristoteles sua quidem e sententia pluribus annis post Alexandro explanaverit.

---

[7] M. Plezia, *Die Geburtsurkunde des Hellenismus*, Eos LVIII 1969/70, p. 51—62.
[8] *Lettre d'Aristote*, p. 164.
[9] *O.c.* p. 12—14.
[10] *O.c.* p. 11; M. Plezia, *Aristotelis epistularum fragmenta*, Varsoviae 1961, p. 102.
[11] Plezia, *o.c.* F 4 b.

I 12,8: ἄλλοι ἄλλα ἐπεθείαζον τῶν μάντεων, Ἀρίστανδρος δέ... θάρρειν ἐκέλευεν Ἀλέξανδρον, δηλοῦσθαι γάρ, ὅτι ποιηταῖς ἐπῶν τε καὶ μελῶν... πολὺς πόνος ἔσται ποιεῖν τε καὶ ᾄδειν Ἀλέξανδρον καὶ τὰ Ἀλεξάνδρου ἔργα.

Parum adhuc novi me dixisse libenter concedo, sed tamen animadvertas velim, quantum lucis ex his afferatur subobscuro cuidam loco, qui in Arabica illa epistula Aristotelis ad Alexandrum nuper a nobis in lucem edita legitur[6]. Quam qui scripsit summopere hortatur Alexandrum, ne diffidat amicis, quos de summa imperii sui consulere soleat (quos Graeci ἑταίρους vocant) neve irascatur, si eos secum de virtute contendere senserit. Melius enim et illis et ipsi eventurum, si in eius modi virtutis certamine Alexandri praestantia comprobetur, ita ut illi se victos agnoscentes sponte sub eo esse velint (6, 3—6). Quae cum exposuit, haec etiam addit, quae hic ad verbum repeto: „Talem — inquit — locum obtines, quo te universos homines (impetu) in praeclara gesta anteire decet. Quapropter erubescendum tibi esset, si aliquis in te appareret defectus eorum, quae loco tuo digna essent atque si (ita) mendacii argueres oraculum, quod te praevenisset — qua de re ad te scripsi" (6,7).

Oraculum illud nihil aliud fuisse contendo quam Aristandri vaticinium de puero nascituro, quem leoninis moribus (λεοντώδη) futurum esse praedixit. Hoc autem facile mihi concessum iri confido, si consideraveris, quales ex Aristotelis quidem sententia leonum mores fuerint. Est autem leo, ut Stagirites affirmat *Hist. an.* X 44. 629 b 8 sqq.: ἐν τῇ βρώσει μὲν χαλεπώτατος, μὴ πεινῶν δὲ καὶ βεβρωκὼς πραότατος, ἔστι δὲ τὸ ἦθος οὐχ ὑπόπτης οὐδενὸς οὐδ' ὑφορώμενος οὐδὲν πρός τε τὰ σύντροφα καὶ συνήθη σφόδρα φιλοπαίγμων καὶ στερκτικός. Alibi (*Physiogn.* 5. 809 b 34 sqq.) docet animal illud esse δοτικὸν καὶ ἐλεύθερον, μεγαλόψυχον καὶ φιλόνικον καὶ πραῢ καὶ δίκαιον καὶ φιλόστοργον πρὸς ἃ ἂν ὁμιλήσῃ.

Quam descriptionem Alexandri moribus plane convenire quis est quin videat? Sed etiam a proposito eius, qui epistolam scripsit, minime ea ipsa est aliena, quippe qui id quidem intendat, ut regis animum suspicione levet, qua ille sibi persuadere possit amicos, cum magnificentia atque fortitudine secum certare conentur, contra principatum suum aliquid moliri. Quam ut ab eis avertat epistulae scriptor oraculum invocat, quod Alexandrum leonina indole futurum esse portendit, leo enim ut magnum gerit animum et victoria gaudet, ita minime suspiciosus est atque eos, quibus assueverit quibuscumque familiariter vivat, mirifice diligit.

Neque id praetereundum arbitror, quod leonem clemens et iustum animal (πραῢ καὶ δίκαιον) Aristoteles appellavit, cum epistulae etiam auctor paulo inferius (13, 6) duos „imperii nodos" ea in re positos esse dixerit, ut rex cum iustus atque clemens, tum severus et terribilis sit, eamque imperandi regulam Alexandro quam maxime commendaverit. Haec demum si memoria tenemus, recte interpretabimur celeberrimum illum Aristotelis *Politicorum* (VIII 4. 1338 b 19) locum, quo philosophus et

---

[6] *La lettre d'Aristote* à *Alexandre sur la politique envers les cités*, edd. J. Bielawski — M. Plezia, Wrocław 1970.

Eos LIX 1971

DE ARISTANDRI VATICINIO

Scripsit

MARIANUS PLEZIA

Alexandri M. ortum multa denuntiavisse credebantur et omina et vaticinia, quorum delectum haud quidem exiguum memoriae prodidit Plutarchus (*Alex.* 2—3). Inter quae Aristandri Telmessensis[1] oraculum (*ib.* 2,2—3) ceteris praestare videtur cum vatis auctoritate, de qua mox dicemus, tum ea re, quod mature historiae fidei commendatum est. Habemus enim antiquissimum eius auctorem Cumaeum Ephorum (*FGrHist* 70 F 217), temporum illorum aequalem, hic autem in extrema *Historiarum* suarum parte Callisthenis scrinia expilasse putatur[2], quo fit, ut narratio de Philippi somnio, quod Aristander interpretatus sit, ad eum scriptorem redeat, quem regis familiaritate usum esse constat. Neque immerito pleraque omina, quae Alexandri ortum praecessissent, a Callisthene conscripta esse nostra hac aetate existimantur[3].

Aristandro quantum confisus sit Alexander, nemo ignorat qui Arrianum legit (*Anab.* I 11,2; 25,8; II 18,1; 26,4; 27,2; III 2,2; 7,6; 15,7; IV 4,3; 15,8; cf. imprimis III 2,2: ὃς δὴ πολλὰ καὶ ἄλλα ἀληθεῦσαι ἐλέγετο Ἀλεξάνδρῳ)[4]. Patri eius Philippo vaticinatus esse semel memoratur paulo ante Alexandrum natum, qua de re audi Plutarchum eo quidem quem diximus loco: ὁ δὲ Φίλιππος ὑστέρῳ χρόνῳ μετὰ τὸν γάμον εἶδεν ὄναρ αὑτὸν ἐπιβάλλοντα σφραγῖδα τῇ γαστρὶ τῆς γυναικός, ἡ δὲ γλυφὴ τῆς σφραγῖδος, ὡς ᾤετο, λέοντος εἶχεν εἰκόνα, τῶν δὲ ἄλλων μάντεων ὑφορωμένων τὴν ὄψιν, ὡς ἀκριβεστέρας φυλακῆς δεομένων Φιλίππῳ τῶν περὶ τὸν γάμον, Ἀρίστανδρος ὁ Τελμησσεὺς κύειν ἔφη τὴν ἄνθρωπον, οὐδὲν γὰρ ἀποσφραγίζεσθαι τῶν κενῶν, καὶ κύειν παῖδα θυμοειδῆ καὶ λεοντώδη τὴν φύσιν.

Eadem paulo brevius perstrinxerunt Tertullianus *De anima* 46 (ex Ephoro) atque ps. Callisthenes I 8[5]. Quod ad differentiam attinet, quae inter Aristandri veridicentiam ceterorumque vatum vanas interpretationes intercesserit, conferatur Arrianus *Anab.*

---

[1] Telmessus in Caria est, in qua urbe excellit haruspicum disciplina (Cic. *De div.* I 91).

[2] Cf. *Der kleine Pauly* II 300.

[3] F. Täger, *Charisma, Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, I, Stuttgart 1957, p. 187, adn. 83: „es bedarf kaum des Hinweises, dass die Masse der frühen *omina* ebenfalls auf Kallisthenes zurückgeht".

[4] H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, München 1926, II nr 117. Huius Aristandri fragmentum satis amplum in Artemidori *Onirocriticis* I 31 (pp. 31—33 Hercher, 37—40 Pack) conservatum esse admonet me Alexander Krawczuk noster.

[5] Cf. A. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, Leipzig 1907, p. 128.

façon de gouverner, mais encore de témoigner aux yeux des gouvernés d'une vie en accord avec la nature.

En tant qu'homme, le souverain de l'État universel ne se différencie pas des autres gens: καὶ καθ' ἕτερον λόγον, προστησόμενος αὐτῶν γέγονα, ὡς κριὸς ποίμνης, ἢ ταῦρος ἀγέλης (11, 18).

Chez le souverain, le but de la vie, qui est de suivre la nature, se révèle dans le mode de vie qu'il s'impose. Lui est entièrement étrangère l'idée que peut être bon ce qui est agréable. Il est profondément convaincu de la supériorité d'un mode de vie sévère et ascétique (1, 7). Il raille la vie de luxe, de raffinement, la vie démunie de simplicité des riches (1, 3). Il vit à la mode grecque, s'habille avec modestie, se conduit avec pondération (1, 6). Se limitant dans tout plaisir des sens, il évite également les plaisirs bas et terre à terre que peuvent apporter la fréquentation de la foule ainsi que la fréquentation des cirques et des théâtres (1, 16).

Il attache le plus grand prix à sa perfection morale, aussi bien qu'à la devise stoicïenne „faire le plus de bien possible aux autres" (8, 10). L'amour, la bienveillance envers l'homme, ou l'humanitas, est la principale vertu que doit cultiver le souverain. Celle-ci lui dicte une attitude de respect envers tous les hommes; en politique cela se limite à élargir les règles qui ont trait non seulement à la raison d'état mais encore celles touchant à ce qui est humain. Il y est tenu également même envers ses ennemis et celles-ci lui dictent envers les criminels une attitude pleine de compréhension (1, 10; 1, 7). Par son attitude et par sa conduite le souverain proclame qu'il considère comme bien celui qui accomplit sa tâche d'homme, la tâche propre à l'homme et qui correspond à la nature humaine. Et malgré qu'il fasse passer la philosophie avant la politique de l'état (3, 5; 5, 16; 6, 30; 1, 16; 6, 12), Marc-Aurèle sait apprécier les devoirs envers l'état. Ce sens de la responsabilité du sort de l'état ne peut être considéré comme le désir de satisfaire l'ambition du souverain: τοῖς δὲ ἀνθρώποις, ὡς λόγον ἔχουσι, χρῶ κοινωνικῶς (6, 30), ni même comme la volonté de l'armée, mais consiste par contre en une oeuvre conséquente de renaissance morale de la communauté gouvernée par le dit souverain. A la place du rigorisme dans l'état, le philosophe mène une activité politique qui va dans la bonne direction lorsqu'elle tend à la perfection ou à la vertu humaine. Marc-Aurèle, qui par sa façon de gouverner donna l'exemple du souverain parfait, fut César non seulement de titre mais encore par conviction profonde. Il réunissait en lui ces qualités qui, comme nous l'avons vu, constituent les bases de ses convictions politiques: amour à la fois de l'État-monde et de Rome, conscience cosmopolite et engagement profond dans les affaires de l'état. Cependant pour lui, le véritable souverain idéal se distingue par des valeurs de nature morale. La politique dynastique lui demeure étrangère, et cela même lorsqu'il la mène. Malgré cela, comme on le sait, il eut à remplir bien souvent les fonctions de chef suprême et de défenseur des frontières de l'état et en conséquence mena une politique en contradiction avec les principes de l'humanisme cosmopolite. Dans

Verhältnis zu den bei Lukian erwähnten Schuhpreisen stehen[22]. Und nun weitere Angaben Lukians über die diesbezüglichen Verdienste: Für eine Rede während eines privaten Schmauses wurden einem geschickten Redner 200 Drachmen ausgezahlt (*De merc. conduct.* 35). Das ist viel im Vergleich mit der Summe von 200 Sesterzen, die nach Juvenal nicht einmal einem Cicero ausgezahlt würde[23]. Für eine Weissagung erhielt Alexander, der bekannte Weissager aus Paphalgonien, 1 Drachme und 2 Obole (*Alexander s. pseudomantis* 23), wobei betont wird, dass dieser Preis hoch ist und ein schönes Einkommen sichert. Das ist kein Wunder, wenn 8 Obole zwei täglichen Löhnen der armen Leute gleichkommen[24]. Die Bewilligung aber für die Interpretation der Weissagungen dieses Scharlatans kostete ein attisches Talent (*Alexander* ... 49): ἐτέλουν γὰρ οἱ ἐξηγηταὶ τῷ Ἀλεξάνδρῳ τάλαντον Ἀττικὸν ἑκάτερος. Wahrscheinlich handelt es sich hier um eine für bestimmte Zeit (ein Jahr?) erteilte Erlaubnis, was vielleicht aus dem Imperfectum ἐτέλουν zu schliessen ist. Amphilochos hingegen, der Weissager aus Kilikien (*Alexander* ... 19), verdiente nur 2 Obole für eine Aussage; derselbe Preis wird auch im *Deorum concilium* 12 genannt. Eine höchst lukrative Beschäftigung musste auch die Zauberkunst sein, wenn man bedenkt, dass das Auskurieren von der Liebe 20 Minen kostete (*Philopseudes s. incredulus* 14). Für die Zurückgewinnung des Geliebten hatte eine Hexe von einer Hetäre 1 Drachme, 1 Brot und 7 Obole gefordert, was als niedriges Entgelt gegolten hat (*Dial. meretr.* IV 4). Schliesslich gehören hierher die Verdienste der Kurtisanen, unter denen wir folgende „Preise" notieren: 5 Drachmen (*Dial. meretr.* XI 1), 1 Talent (*Dial. meretr.* IX 4, für längere Zeitfrist), 5 Drachmen (*Dial. meretr.* VII 2), 10 Drachmen (*Dial. meretr.* VIII 2), 1 Talent (*Dial. meretr.* VIII 3, für acht Monate), 2 Minen (*Dial. meretr.* VI 3). Hinsichtlich dieser Verdienste besteht aber verständlicherweise keine Grundlage für Vergleiche mit anderen Daten, die irgendwie für die Beurteilung der Kaufkraft des Geldes nutzbar sein könnten[25].

Wenn man berücksichtigt, dass unter den letztgenannten verschiedenen Verdiensten, ähnlich wie bei den oben erwähnten Preisen, die Zahlen 2, 5 und 10 öfters vorkommen, muss man zum Schluss kommen, dass Lukian sowohl in bezug auf manche Preise als auch auf manche Löhne mit Ziffern operiert, welche bis zum gewissen Grade als uniformierte betrachtet werden können. Andererseits kann man aber auf Grund der Übereinstimmung vieler Preise und Löhne mit anderen Daten vermuten, dass in der Uniformierung, der Gleichschaltung, der

---

[22] *Somnus s. gallus* 22.

[23] Juvenal. III 7, 139—140: *Fidimus eloquio ? Ciceroni nemo ducentos, Nunc dederit nummos, nisi fulserit anulus ingens.*

[24] Vgl. auch W. Madyda, Kommentar zu Lukian: *Dialogi*, Wrocław 1960, t. II, S. 166.

[25] Die bekannten niedrigsten Preise in der römischen Welt betragen jedenfalls 1 As (Martialis I 103, 10) und 8 As (CIL IX 2689 = Dessau, *Insc. Lat. select.* 7478); vgl. J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, przełożyła Maria Pąkcińska, Warszawa 1966, S. 241.

dzisiejszy dzień. Że musiała to być nauka groźna, wielka w swym niebezpieczeństwie, skoro za nią skazują na śmierć" [12]. Jedną z najpiękniejszych scen tego utworu jest modlitwa Ksantypy o siłę dla męża, którego przyjaciele starają się nakłonić do ucieczki: „Bogowie, ratujcie mojego Sokratesa! Hero, królowo niebieska, módl się nad nim ... daj mu siły, aby nie uległ namowom swoich przyjaciół. Niech się nie załamie, niech nie stchórzy, niech będzie mocny i wielki aż do śmierci ... i niech tę czarę wypije do dna ..." [13].

Wielkość Sokratesa, jego nieugięta odwaga, prostota i szczerość, to będzie właśnie prawdziwa legenda, która urodzi się w sercach tych, którzy kochali Sokratesa, którzy rozumieli go jako człowieka, chociaż nie zawsze byli w stanie pojąć jego naukę. Ale narodzi się jeszcze druga legenda Sokratesa: ludzie będą widzieli blask świetlisty wokół głowy mędrca, po jego śmierci posągi Pallady zapłaczą złotymi łzami. Tak powstanie ta legenda fałszywa, stworzona z ludzkich urojeń i pieniędzy Alkibiadesa: nie będzie w niej prawdziwego Sokratesa, nie będzie w niej jego nauki i jego prostej wielkości odartej z wszelkiej pozy i zakłamania.

Utwór Swinarskiego został wysnuty z historii, ale nie jest to w istocie dramat historyczny, jest to raczej — jak już zauważyliśmy — w najlepszym znaczeniu tego słowa melodramat. Opowieść o greckim mędrcu została tu złączona z trafną koncepcją reakcji jego nauki w najbliższym otoczeniu. Opierając się na tradycji antycznej Swinarski stworzył piękny utwór o człowieku, którego niefałszowana wielkość budziła tyle najrozmaitszych opinii i tyle sprzecznych sądów; ale prawie zawsze gubiło się w nich to, co było najważniejsze: umiłowanie prawdy oraz bezkompromisowa uczciwość wobec samego siebie i wobec innych. Pisarz śledzi tu nie tyle los Sokratesa, ile raczej mechanizm powstawania legendy o wielkim mędrcu i jego nauce, stara się odkryć wszystkie sprężyny tego aparatu złożonego z ludzkich wyobrażeń, urojeń i prawdy. Jest więc utwór Swinarskiego wyraźną próbą demistyfikacji, podjętą nie tyle w stosunku do Sokratesa czy też prawdy, którą głosił, ile w odniesieniu do osądu, jaki wydała o nim jego współczesność i wszystkie wieki późniejsze. Badając tę legendę niejako „in statu nascendi" dramatopisarz próbuje budować pewne uogólnienia na temat formowania się tego, co można by określić jako mit wielkości postaci historycznych; sprawa Sokratesa posłużyła tu w pewnym sensie jako model, stała się przykładem generalnej prawidłowości powstawania i funkcjonowania owego mitu. Swinarski stara się tu oddzielić racjonalne motywy tworzenia się tego rodzaju legendy od tego wszystkiego, co jest jedynie rezultatem działania plotki, zmyślenia i taniego sentymentu. W tym znaczeniu jest utwór o Sokratesie dramatem historycznym, dramatem uogólnionej metafory, która obejmuje swoim zasięgiem wszystkie czasy i wszystkie sytuacje, kiedy zachodzi możliwość powstania legendy wokół danej postaci, i to legendy — dodajmy — fałszywej. Na przykładzie Sokratesa pisarz pragnie niejako sprawdzić ową naturalną skłonność ludzkiego umysłu czy też wyobraźni do ulegania mistyfikacjom i wypaczeniom.

[12] A. M. Swinarski, *Legenda o mądrym mężu*, akt II, s. 64.
[13] Por. tamże, s. 67.

monografie uczonych nowożytnych zmierzają raczej do naświetlenia ważniejszych punktów nauki Sokratesa, której ostatecznym rozwinięciem była filozofia platońska, niż przynoszą odpowiedź na zasadnicze pytanie: kim był Sokrates?[3] Jedną z przyczyn zainteresowania Sokratesem w literaturze nowożytnej obok pewnej nieokreśloności psychologicznej bohatera Platońskich *Dialogów* stanowi sama forma dzieł Platona, pod którą wyraźnie wyczuwa się dążność do udramatyzowania postaci syna Sofroniska. Perypetie losu Sokratesa, jego prosta, choć niezmiernie precyzyjna i wysublimowana metoda logiczna, bogactwo wewnętrzne i oryginalność myśli stanowią dogodne tworzywo przede wszystkim dla dzieł przeznaczonych na scenę; wymownie świadczy o tym fakt, iż teatralizacja czy radiofonizacja *Obrony Sokratesa* była u nas wielokrotnie na przestrzeni ostatnich dziesiątków lat wysokiej rangi sukcesem artystycznym.

Najwcześniejszym, ale i najbardziej krzywdzącym wcieleniem scenicznym postaci Sokratesa były *Chmury* Arystofanesa; komedia ta wyrosła z reakcji przeciwko nauce Sokratesa, przeciwko skupianiu przez niego wokół siebie młodzieży i urabianiu jej umysłów w duchu krytycyzmu. Ale Sokrates w ujęciu Arystofanesa nie stał się właściwym modelem literatury epok późniejszych; miejsce to zajął Sokrates z dzieł Platona, człowiek niestrudzenie piętnujący fałsz i głupotę, walczący o wychowanie nowego człowieka wolnego od przesądów i obłudy.

Wiek XIX jest epoką wyraźnego zainteresowania platońskim mędrcem, którego idee rozumiane były przez romantyków francuskich, a za nimi również polskich, jako pewnego rodzaju zapowiedź nauki Jezusa Chrystusa. Lamartine, Laprade, Berizeau i inni wypracowali — mówiąc najogólniej — chrześcijańską wersję literacką legendy Sokratesa, eksponującą takie jego cechy, jak religijność, pokora, akceptacja wyroków boskich itp.[4] Własną, zbliżoną do francuskiej koncepcji Sokratesa posiadał Cyprian Kamil Norwid; później nawiązał do niej epigon polskiego romantyzmu Teofil Lenartowicz w sztuce *Sędziowie ateńscy* (wyd. w r. 1895 we Lwowie). Pisarz wysnuł tu z *Apologii* Platona blady i nieprzekonywający obraz sądu nad Sokratesem, bez większych walorów dramatycznych; najlepsze w całym tym utworze są sceny

---

dzieli w nim filozofa-deistę, który padł ofiarą fałszywych teologów i sofistów. Wyznawcy filozofii Kanta widzieli w poglądach Sokratesa postawę „krytyczną", zapowiadającą niejako kierunek krytycyzmu. Przedstawiciele romantyzmu uważali go za marzyciela powołanego do przygotowania gruntu na przyjście Chrystusa; zresztą już nawet Ojcowie apostolscy i Ojcowie Kościoła zestawiali postać ateńskiego filozofa i mędrca z Chrystusem. W nowożytnej nauce takie sztuczne i nieprzekonywające zestawienia znajdują się m. in. w pracy F. C. Bauera, *Das Christliche und der Platonismus*, Tübingen 1837, czy też u A. Harnacka, *Sokrates und die alte Kirche*, 1900, itd.

[3] Jednym z nowszych opracowań problemu osobowości Sokratesa oraz jego antycznej legendy jest praca A. H. Chrousta, *Sokrates, Man and Myth*, Cambridge 1957. Zagadnienia literackie i historiograficzne związane z postacią Sokratesa omawia erudycyjna praca Gigona, *o.c.* Z polskich monografii o Sokratesie wymienimy tylko nowsze rozprawy, jak A. Krokiewicza, *Sokrates*, Warszawa 1958, oraz I. Krońskiej *Sokrates*, Warszawa 1964. Jedną z najnowszych prób „odmitologizowania" Sokratesa jest praca czechosłowackiego uczonego J. L. Fischera, *Sokrates nelegendární*, Praha 1965.

[4] Por. A. Lisiecka, *Sokrates chrześcijaninem*, Ruch Literacki 1969 nr 2, s. 65—72.

tenen Abfassung des *Lucius s. Asinus* am nähesten liegen, Preise gezahlt wurden, welche ungefähr denen bei Lukian entsprechen. Auf ein grundsätzlich unterschiedliches Preisniveau scheinen hingegen die Preise aus Palästina und Afrika hinzudeuten. In Palästina z. B. wurden im zweiten Jahrhundert 100 bzw. 200 Denare für einen Esel gezahlt [9]. In Afrika wahrscheinlich 133 Denare im Jahre 202 u. Z. [10].

Für andere bei Lukian erwähnte Preise, welche meist spezieller Art Gegenstände betreffen, wie Anker, Amboss, Ruderriemen usw., verfügen wir leider über keine Vergleichsdaten. Zu dem Fläschchen Öl aus Phönikien, ἀλάβαστρον μύρου ἐκ Φοινίκης, sei bemerkt, dass — wenn die Listen Plinius des Älteren (*N.h.* XII) über die Preise der condimenta herangezogen werden — der Preis Lukians nicht unwahrscheinlich ist. Unter den verschiedenen Riechstoffen und Gewürzwaren ist zwar kein Öl aus Phönikien notiert (es kann sich sowohl um Malabathrumöl, Galbanum oder Balsam aus Judea handeln); wenn man aber beachtet, dass die Parfümpreise 300 oder 400 Denare pro libra nicht überschreiten[11], scheint der Preis von 2 Drachmen selbst für ein winzig kleines Fläschchen Öl nicht übertrieben hoch zu sein.

Was die Löhne anbetrifft, sind bei Lukian folgende Angaben zu verzeichnen: 1. Der Lohn für Hackarbeit auf dem Felde — 4 Obolen (*Tim.* 6; *Tim.* 12). — 2. Der Lohn eines Hausfreundes — 2—4 Obolen (*De mercede conductis* 38). — 3. Der Jahresverdienst der Philosophen — 10 000 Drachmen (*Eunuch.* 3).

Der Lohn für die Landarbeit ist in der diesbezüglichen Literatur öfters behandelt worden[12]; bisweilen wird er aber mit Beköstigung verstanden[13]. Aus dem Texte lässt sich allerdings nichts sicheres in dieser Hinsicht entnehmen: ὥστε ὑπὸ τῶν κακῶν ἐπὶ ταύτην τὴν ἐσχατιὰν τραπόμενος ἐναψάμενος διφθέραν ἐργάζομαι τὴν γῆν ὑπόμισθος ὀβολῶν τεττάρων, τῇ ἐρημίᾳ καὶ τῇ δικέλλῃ προσφιλοσοφῶν. Auch in cap. 12 des *Timon* finden wir keinen Verweis auf die „cibaria": οὗτοι δὲ οἱ λάροι τῇ πενίᾳ ξυνέστωσαν, ἣν προτιμῶσιν ἡμῶν, καὶ διφθέραν παρ'αὐτῆς λαβόντες καὶ δίκελλαν ἀγαπάτωσαν ἄθλιοι τέτταρας ὀβολοὺς ἀποφέροντες, οἱ δεκαταλάντους δωρεὰς ἀμελητὶ προϊέμενοι. Beide Löhne werden allgemein mit Recht als Löhne pro Tag betrachtet, was übrigens auch durch unsere weiteren Ausführungen bestätigt wird. Es fragt sich aber, ob man diesen Vierobolen-Lohn pro Tag als einen durch-

---

[9] Vgl. U. Kahrstedt, *Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit*, München 1944, S. 241; H. Kreissig, *Die Landwirtschaftliche Situation in Palästina vor dem Judaischen Krieg*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. XVII, fasc. 1—2, 1969, S. 243.

[10] CIL VIII 4508; vgl. dazu R. M. Haywood, *An Economic Survey*... vol. IV, S. 81.

[11] Vgl. D. Detlefsen, *Die Wertangaben in der Naturalis Historia des Plinius*, Hermes XXXV 1900, S. 585—601; J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire 29 B. C. to A. D. 641*, Oxford 1969, S. 26—28.

[12] Vgl. H. Gummerus, RE IX, col. 1495; J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942, S. 6—10; F. Gryglewicz, *Najemny robotnik w Palestynie za czasów Chrystusa Pana*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, t. V, z. 1, 1958, S. 91; dort auch die diesbezügliche Literatur.

[13] Gummerus, *o.c.* col. 1495: „alles wahrscheinlich mit Beköstigung".

Among such, in a way „prognostic" sceneries, may be numbered also several "stiring" descriptions, especially those of horrifying character [15].

'Εκφράσεις τόπων, very statical in the ancient epic, become in Ovid periodically extraordinarily dynamic. Here are some examples of alternating, very consistent and corresponding to the action, descriptions of place (VIII 329 ff.):

Silva frequens trabibus, quam nulla ceciderat aetas
Incipit a plano devexaque prospicit arva.
Quo postquam venere viri, pars retia tendunt,
Vincula pars adimunt, pars pressa sequuntur
Signa pedum cupiuntque suum reperire periclum.
Concava vallis erat, quo se demittere rivi
Adsuerant pluvialis aquae; tenet ima lacunae
Lenta salix ulvaeque leves iuncique palustres
Viminaque et longa parvae sub harundine cannae.
Hinc aper excitus medios violentus in hostes
Fertur ...

This passage contains two descriptions of the scenery (v. 329 f. and 334—337). Both of them are introduced into the narration without reference to the preceding story and make repeated sudden interruptions in the passage of events. The poetic images (a dense, virgin forest and wet, swampy valley) combine to increase the tenseness. However, due to the lively speed of narration, adopted by the poet, and relatively brief place descriptions, the action though interrupted is not broken.

Another type of description is to be found in the narrative passages of the poem, even if no word of strictly descriptive character is used there. Let us take for example I 101 ff. (the golden age). Here the poet accumulates a deal of scenery elements that is very easy to imagine vividly the places represented. Plasticity is the main feature of Ovidian descriptions, not only those widely elaborated, but also miniatured ones[16]. Such miniature pictures may be connected with the narration and harmonize with the atmopshere of the myth. Here is a good example excerpted from Book IX 649 ff.:

Deficiunt silvae, cum tu lassata sequendo
Concidis et dura positis tellure capillis,
Bybli, iaces frondesque tuo premis ore caducas [17].

The situation subsequent to metamorphoses frequently changes the scenery. In Book VIII, for example, there is a description of the house of Philemon and Baucis turned into a temple (v. 699 f.: *Illa vetus dominis etiam casa*

---

[15] Cf. IV 777 ff., VII 184 ff., X 446 ff., IV 93 ff., VIII 81 ff.

[16] Cf. I 69 ff., 168 f., V 286, VI 325 f., VII 325 f.

[17] The situation, which is described here subjectively, in another place (IX 655 f.) is outlined objectively by the poet as narrator.

a) État-monde
b) État particulier
c) L'individu dans l'état
3) Théorie du droit
4) Le souverain idéal

LE MILIEU „COSMIQUE"

Ce sont deux philosophes, Apollonius et Rusticus, qui incitièrent Marc-Aurèle à la tradition de la philosophie stoïcienne[9]. Rusticus l'incita à étudier Epictète[10] dont l'enseignement intéressa particulièrement le jeune Marc-Aurèle et se reflète indubitablement dans sa pensée. Discernant exactement ce qu'avait acquis ses prédécesseurs, s'il ne créa aucune conception philosophique originale, il marcha par contre sur leurs traces[11]. Tout comme Sénèque et Epictète, il se consacra à l'éthique ainsi qu'à ses rapports avec la physique stoïcienne[12]. En corrélation avec la conception panthéiste du monde, conception primordiale du stoïcisme, il conçut de même sa vision du Cosmos comme étant le lieu d'action de Dieu, le milieu de la coexistence des hommes, le terrain de réalisation des buts individuels.

Voici la vision du monde telle que la conçoit Marc-Aurèle: Dieu-créateur du monde, fondement initial de celui-ci, qui n'est pas transcendant au monde mais s'identifie à lui et forme avec le monde une seule et unique substance. Le philosophe lui donne différents noms: Dieu, Providence, Logos, Fatum, mais le plus souvent il l'appelle Nature[13]. L'apparition de l'élément de raison, de l'élément divin, dans la nature du monde, est la caractéristique essentielle de la conception stoïcienne de la réalité. Dans le monde panthéiste on ne délimite pas les dieux et les hommes, il n'y a pas de différence essentielle entre les affaires humaines et divines; il existe un royaume de la nature unique, embrassant tout l'univers et dirigé par la raison divine, laquelle est identifiée à la nature. Appartient au „Royaume de la nature" tout ce qui est au monde, aussi bien ce qui est d'une nature imparfaite (comme les plantes et les animaux) que ce qui est parfait (les hommes).

L'homme, qui est après Dieu le plus excellent élément du monde, porte en sa raison une parcelle de cette „âme" du monde, une parcelle de la raison universelle. A cause de l'importance des liens unissant l'homme au cosmos, il sera plus adéquate d'appeler le lieu de son existence milieu „cosmique". Cette dénomination semble d'autant plus appropriée que le cosmos stoïcien est un espace limité et susceptible, avec tout son contenu, d'une évolution tendant à une perfection de plus en plus grande

---

commentée l'idée de l'universalité au cours de l'Antiquité, ainsi que souligné le rôle des stoïciens comme Zenon, Chrysippe, et par la suite Cicéron.

[9] Cf. Marc-Aurèle, *Pensées* (A. J. Trannoy), Paris 1939, p. 8—13 (l'introduction).

[10] Parain, *o.c.* p. 95.

[11] Bodson, *o.c.* p. 17—51 et 21—27.

[12] J. Christensen, *An essay on the Unity of Stoic philosophy*, Copenhagen 1962.

[13] Le concept „nature" est chez Marc-Aurèle la réitération de la définition stoïcienne de la Nature; comp. Tatarkiewicz, *o.c.* p. 170 sqq.

i podłą epoką aż po konflikty świadomości i istnienia ludzkiego. Wielopostaciowość i znaczny zasięg poruszonej tu problematyki były z całą pewnością rezultatem nie tylko odmiennego widzenia przez pisarzy tradycji historycznej, jaka ukształtowała literacki przekaz dotyczący procesu i śmierci Sokratesa, lecz także wynikiem różnych dążeń ideowo-artystycznych. Łączy się to zresztą bardzo ściśle z odmiennością warunków historycznych, w jakich te utwory powstały; dramaty Morstina, a także częściowo Swinarskiego należące do czasów przed II wojną światową, obracają się w zasadzie — jak stwierdziliśmy — w kręgu problemów obyczajowych i rodzinnych, które pochłaniały uwagę ówczesnego społeczeństwa, a szczególnie jego zamożniejszych warstw. Wyraźna skłonność obydwu tych pisarzy do komediowego i melodramatycznego traktowania postaci Sokratesa, świadczyć może o tym, że w sposób świadomy spełniali oni tu niejako „zamówienie" publiczności, która oczekiwała od nich sztuk „lekkich", gdzie tępienie zła nie może odbywać się z przesadną powagą czy też surowością. Podkreślmy jednak, że problematyka, jaką podejmują obydwaj pisarze, pozostaje niejako na marginesie sprawy Sokratesa w jej kształcie historycznym, że konflikty, jakie dochodzą tu do głosu, są już dość dalekimi reperkusjami rzeczywistego procesu ateńskiego mędrca i filozofa. Ta drugorzędność poruszanych tu kwestii w stosunku do istoty tego wydarzenia historycznego zaznaczona została w obydwu tych utworach przez drugoplanowe ujęcie samej postaci Sokratesa, który — jak już zauważyliśmy — nie pojawia się w sztuce Swinarskiego ani razu, a u Morstina widzimy go jedynie w końcowych partiach utworu.

Dramaty Zawieyskiego i Herberta powstały w zupełnie zmienionych warunkach społecznych i politycznych. Znika tu całkowicie tonacja komediowa czy melodramatyczna, jakkolwiek nie wyklucza to użycia przez tych pisarzy ironii czy nawet, jak w wypadku Herberta, środków wręcz parodystycznych. W obydwu dramatach w centrum uwagi pisarzy staje sam proces Sokratesa, jego wymowa społeczna i polityczna, a także moralna. Lata pięćdziesiąte, które wydały te utwory, były u nas okresem niezwykle intensywnych i wielokierunkowych przemian zarówno w sferze polityki, jak i obyczajowości; sprawa Sokratesa stanowiła dla tych pisarzy znakomitą okazję do przeprowadzenia pewnego rozrachunku czy też sporu z własną epoką, w której nie wszystko mogło być przez nich aprobowane. Ten charakter polemiczny czy nawet antagonistyczny wobec przejawów zakłamania, podłości i głupoty posiada przede wszystkim dramat Zawieyskiego o Sokratesie; sztuka Herberta operuje raczej aluzją do pewnych wypaczeń czy niedociągnięć w sferze polityki. Postać Sokratesa traktowana jest zarówno przez Zawieyskiego, jak i przez Herberta z całą powagą, urasta ona niejako do rangi pewnego symbolu walki z tym wszystkim, co złe, fałszywe i tchórzliwe we współczesnym świecie. Zmianie ulega więc tu przede wszystkim sama koncepcja postaci Sokratesa w stosunku do utworów Morstina i Swinarskiego: u Zawieyskiego i Herberta idzie o sprawy życia i śmierci, klęski i zwycięstwa człowieka, prawdy i zakłamania, odwagi i tchórzostwa ludzkiego. Ten Sokrates z lat pięćdziesiątych nie będzie już tylko wchodził w konflikty rodzin-

paraison des opinions de la fin de la République que dans les théories du Vieux Portique. Tout au contraire des opinions dont le porte-parole fut Cicéron[24], Rome, dans les idées politiques de Marc-Aurèle, perd sa position privilégiée de grande patrie (patria civitatis) et se transforme en l'un des pays particuliers (patria naturae) se situant à l'intérieur des limites de l'État-monde: ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις ὥσπερ οἰκίαι εἰσίν (3, 11). Dans le cadre des idées politiques de Marc-Aurèle, ce qu'on appelle „„la grande patrie"" ne s'applique qu'à l'État-monde. Rome demeure la patrie des seuls Romains. Au contraire encore des opinions du Vieux Portique, le philosophe ne résigne pas complètement de la conception d'état particulier en faveur de celle d'état universel. Il ne fait pas appel au modèle de l'état selon Zénon ou Chrysippe, et encore moins ne développe leurs théories. Marc-Aurèle se tient à la limite de deux époques, de deux schèmes politiques fondamentaux pour les Romains: malgré sa conviction de la nécessité de transformer Rome en État-monde, le système politique de l'État-Cité lui demeure très proche. Rome personnifiant pour les Romains l'idée d'état, se trouve être entourée dans les convictions politiques de Marc-Aurèle, d'une grande splendeur; le souvenir des vertus des citoyens de l'état romain, ainsi que les bienfaits de son souverain, se répètent dans les réflexions du philosophe (6, 44). Nous pouvons donc trouver dans la pensée politique de Marc-Aurèle des vestiges de l'idéal de l'état tel qu'on le voyait du temps de la République, et qui survécut à l'époque de l'Empire.

Au cours des considérations ci-dessus, se présente encore une autre interprétation possible du problème discuté de la conception de l'état et de la patrie chez Marc-Aurèle. Nous nous demandons si le terme de πόλις avec lequel le philosophe désigne Rome (considérée par nous comme état particulier) ne s'applique pas en réalité à tout l'Empire et si ce même terme de πατρίς qui ne désignait également que Rome, ne comprend pas l'ensemble du territoire de l'Empire. Si l'on prend en considération cette possibilité, dans ce cas, aussi bien l'idée d'état romain que celle de patrie romaine concernerait l'ensemble de l'Empire; par contre l'appartenance à l'État-monde (μεγαλόπολις) voudrait dire être membre de tout le monde humain embrassant aussi bien l'Empire que tous les autres endroits du monde habités par l'homme. Considérée sous ce jour, la déclaration de Marc-Aurèle comme quoi Rome est pour lui „Cité et Patrie", s'appliquerait aux frontières jalonnées de l'Empire comme au territoire de l'état romain. Ce même territoire aurait été également la patrie de tout Romain. Cette supposition serait confirmée par le fait que la pensée de Marc-Aurèle atteignit, grâce au stoïcisme, de larges perspectives, témoin la loi sur l'octroi de la citoyenneté aux habitants de l'Empire en l'an 212 de notre ère[25]. On ne peut en dire guère plus à propos des

[24] Cicero, *De leg.* II 2, 5. T. Kotula traite dans l'ouvrage cité ici des opinions de Cicéron. J'essaie pour ma part dans la dissertation ci-dessus d'élargir le champ d'investigations de T. Kotula concernant les opinions de Marc-Aurèle.

[25] Kotula, *o.c.* p. 23.

haltung zwischen Lyco und dem Parasiten *Curculio* vor uns, und der letztere berichtet von den Eroberungen seines Herrn. Er beginnt die Aufzählung mit den Persern und Paphlagonern, erwähnt dann Völkerschaften aus dem griechisch-nordafrikanischen Raum, der den Römern damals besonders vertraut war und schließt mit den hybriden griechisch-römischen Phantasielandschaften Peredia und Perbibesia, Centauromachia, nennt die Classia Unomammia und schließlich Conterebromnia. Sowohl die Auswahl der geographisch realen Lokalitäten wie auch die Phantasielandschaften deuten auf plautinische Erfindung. Dies wird noch bestätigt durch den Hauptwitz, dem diese ganze Landschaftsmanipulation untergeordnet ist. Denn in Vers 447 f. faßt *Curculio* verallgemeinernd zusammen:

dimidiam partem nationum usque omnium
subegit solus intra viginti dies.

Also innerhalb von 20 Tagen habe Therapontigonus Platagidorus den halben Erdkreis unterworfen. Ist es nicht praktisch der gleiche Witz, den wir im *Miles gloriosus* V. 45 f. finden, wo der Parasit Artotrogus die Menschen addiert, die sein Pyrgopolinices umgebracht hat? Und zwar 150 in Kilikien, 100 Skythen, 30 Sarder, 60 Mazedonen. Das macht zusammen nach Adam Riese 340 Tote. Anders bei Plautus. Artotrogus kommt zu der Verallgemeinerung:

sunt homines quos tu occidisti uno die.
PY.: Quanta istaec huminum summast? AR.: Septem milia.

Die Übertreibungen im *Curculio* sind kräftiger, woraus hervorgeht, daß das bescheidenere Beispiel, also der *Miles gloriosus*, älter sein muß. Außerdem ist der Typ hier originaler. Fassen wir diese Beobachtungen zusammen, so ergibt sich folgendes Bild: Der *Miles gloriosus* hatte in Rom gefallen. Um seinen Landsleuten den Genuß eines Bramarbas erneut zu verschaffen, verfaßt Plautus abermals ein Stück mit einem Soldaten, der im Original charakterlich vielleicht wie Polemon in der *Perikeiromene* ausgesehen hatte, gibt ihm den drollig-komischen Namen, inseriert einige Gespräche über ihn, wobei er auf Motive des *Miles gloriosus* zurückgreift, die er umgestaltet und schon erhält der griechische Soldat den Bramarbas-Charakter, den er im griechischen Original nicht gehabt hatte. In Rom machte es nichts aus, ob ein Soldat aus den Reihen des Seleukos I. oder aus dem griechischen Mutterland die komische Figur abgab. Man lachte über diese Graeculi, die ja auch gar nicht ernst genommen werden sollten. Ich bezweifle, daß man auf der griechischen Bühne seine Landsleute gern in dieser lächerlichen Form gesehen haben würde. So ist Therapontigonus einerseits die Verfälschung eines griechischen Typs, andererseits ein Miniaturexemplar des Pyrgopolinices, der in Rom aus den genannten Gründen bereits begeistert aufgenommen worden war.

Im *Truculentus* haben wir einen ähnlichen Fall, denn hier ist die Stratophanes--Rolle nachweislich zum Bramarbas umgestaltet worden. Zunächst einmal ist

Illustrées par un schéma, ces thèses se présentent de la façon suivante:

I ÉTAT

= ÉTAT MONDE
PATRIE DE TOUS LES HOMMES

= ÉTAT PARTICULIER
PATRIE

II HOMME

CITOYEN DU MONDE
CITOYEN DE L'ETAT

CONSCIENCE
COSMOPOLITISME
PATRIOTISME

I. L'État-monde. Dans cette double conception d'État et de Patrie, l'État-monde (μεγαλόπολις) occupe une position de premier plan. Plongé dans son rêve d'état organisé suivant les impératifs de la nature, Marc-Aurèle s'éleva au-dessus de l'horizon politique des théoriciens de la période républicaine, vers l'idée de l'état rassemblant sur son territoire toute l'humanité. Les mêmes lois qui régissent le milieu „cosmique", régissent les citoyens de cet état. Tous les membres de l'état forment une seule et grande famille, unie par des liens fraternels et une parenté naturelle [19]. Ils sont soumis aux ordres de la raison et du coeur. L'État-monde ne possède d'autre organisation que „naturelle" ni d'autre ensemble de principes moraux que la morale sociale[20]. Les citoyens du plus ancien des états (τῷ τῆς πόλεως καὶ πολιτείας τῆς πρεσβυτάτης.) sont tout comme les feuilles qui ne peuvent pousser qu'en liaison avec le tronc de l'arbre maternel et ne sont en complète harmonie qu'avec leur fondement naturel (8, 7). L'idée d'un état universel basé sur le règne de la raison pénétrant tout ce qui est au monde répondait à la principale tendance politique du temps de Marc-Aurèle. La doctrine stoïcienne du cosmos était proche des idéaux politiques de l'Empire romain[21]. Les Césars,

---

[19] Bodson, *o.c.* p. 117—123, ainsi que Kornatowski, *o.c.* p. 260, soulignent également l'importance das liens affectifs dans la société à l'image stoïcienne.

[20] Bodson, *o.c.* p. 67—68 et 69—77.

[21] Bien des auteurs soulignent ce fait et parmi eux: Cochrane, *o.c.* p. 146; T. Kotula, *Mała i wielka patria*, Acta Universitatis Wratislaviensis 57, Wrocław 1966, p. 20.

Eos LIX 1971

SOKRATES I JEGO LEGENDA W DRAMACIE POLSKIM W LATACH 1939—1956

PRÓBA PORÓWNANIA

Napisał

STANISŁAW STABRYŁA

1

Platoński mędrzec, jedna z najbardziej fascynujących postaci epoki klasycznej, stanowi dla literatury europejskiej czasów nowożytnych pewnego rodzaju model, do którego nieustannie powracają pisarze wielu krajów[1]. Wydaje się, iż jednym z czynników decydujących o popularności Sokratesa w całej kulturze europejskiej jest fakt, że ani Platon, ani Ksenofont, starożytni chwalcy ateńskiego filozofa, nie zdołali do końca rozwiązać zagadki jego osobowości, dzięki czemu wciąż jeszcze istnieją możliwości tworzenia coraz to nowych koncepcji tej postaci[2]. Erudycyjne

[1] I tak np. w wieku XVIII Francuz B. le Bovier de Fontanelle (1657—1755) w swoich *Dialogach zmarłych* wprowadza m. in. Sokratesa w rozmowie z Montaignem. F. Nietzsche traktował sokratejską naukę o sprawiedliwości, podobnie jak i doktrynę chrześcijańską, jako hasła demagogiczne i propagandowe; uważał, że sokratesowa krytyka moralności, jak również działania i instynktu czy też tradycji nie znajduje realnych podstaw w świecie ciągłych zmian (por. G. Highet, *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford 1951, s. 461 n.). Z nowszych utworów niedramatycznych można tu wspomnieć o książce J. Steinbecka, *Księżyc zaszedł* (*The Moon is Down*), w której najpiękniejsze sceny oparte są właśnie na *Obronie Sokratesa* Platona. Przegląd nowożytnych utworów literackich osnutych wokół postaci Sokratesa znajduje się w książce E. Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexicon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, 3 Aufl., Stuttgart 1963, s. 593—595, s. v. *Sokrates*; zestawienie to preferuje jednak dzieła literatury niemieckiej, pomijając wiele ważnych utworów w innych literaturach. Por. również pracę O. Gigona, *Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte*, Bern 1947. W poezji polskiej Sokratesowi poświęcono wiele pięknych strof, by wymienić tylko znane wiersze C. K. Norwida z utworu zaczynającego się od słów:

> Coś ty Atenom zrobił, Sokratesie,
> że ci ze złota statuę lud niesie,
> otruwszy pierwej?
>
> (w. 1—3)

J. Tuwim zatytułował piąty tom swoich utworów lirycznych *Sokrates tańczący* (Warszawa 1923) od wiersza wywołanego oglądaniem jakiegoś obrazu, który przedstawiał sceny opowiedziane w *Biesiadzie* Ksenofonta; poeta chce widzieć w Sokratesie nietzscheańskiego chwalcę życia (por. T. Sinko, *Hellada i Roma* w *Polsce*, Lwów 1933, s. 373 n.).

[2] Słuszna wydaje się opinia T. Sinki (por. *Literatura grecka*, t. II, Kraków 1937), że niemal każda epoka czy pokolenie posiadało swojego Sokratesa. I tak np. racjonaliści wieku XVIII wi-

Autor sich nicht weit von der Wirklichkeit entfernt hat. Diese Feststellung möchten wir auch auf jene Preise ausdehnen, für die keine Vergleichsdaten vorhanden sind, wie z. B. auf die Preise für Nähnädel, Ruderriemen, Wachs, Nägel, Schiffsleinen usw. Da die meisten Preise und Verdienste aus der athenischen Periode des Schriftstellers stammen, wird man sicherlich annehmen dürfen, dass es vor allem die athenischen Verhältnisse gewesen sind, welche dem Satiriker als Quelle der Realien gedient haben.

Zum Schluss sei auf das Problem des Verhältnisses der athenischen Drachme zum römischen Denar zurückgegriffen; wie bereits erwähnt, ist in dieser Hinsicht die Meinung vorherrschend, der gemäss die Drachme dem Denar gleichgestellt war[26]. Bisweilen wird aber dieses Verhältnis in Zweifel gezogen[27]. In diesem Zusammenhang möchten wir auf Grund unserer Ausführungen Folgendes zu dieser Frage erörtern: Die Zusammenstellung der Preise aus den Werken Lukians, welche eher als niedrige im Vergleich mit anderen Preisangaben erscheinen, deutet darauf hin, dass Lukian eine Drachme vorschwebte, die mindestens dem Denar entsprochen hatte. Widrigenfalls müssten alle Preise nicht niedriger, sondern viel höher sein. Zu demselben Ergebnis führt aber auch der Vergleich der Löhne bei Lukian mit den Löhnen aus anderen Quellen; wir denken hier an die Löhne der Bergleute in den Goldminen in Dakien, die aus den Jahren 163 und 164 u. Z. stammen[28], also aus der Zeit, in der die betreffenden Werke Lukians entstanden sind. Einer von diesen Bergleuten verdiente jährlich 210 Denare ohne Kost, ein anderer 70 Denare halbjährlich mit Beköstigung. Im ersten Fall ergibt sich der tägliche Verdienst in Höhe von über 9 Asse, im zweiten Fall — von ungefähr 6 Assen. Beide Löhne gingen nicht über die Kosten des Existenzminimums

---

[26] Vgl. oben Anmerkung 2.

[27] Vgl. J. A. O. Larsen, *Roman Greece* in: *An Economic Survey* ... vol. IV, S. 489: „Something like official recognition of the local currency can be seen in the Thessalian practice of listing at times 4 obols instead of 1/2 denarius in the manumission documents, the obol thus retaining its old name and value. On the other hand an Athenian inscription from the reign of Hadrian (I G II, 2776) counts the drachma as 1/6 of a denarius and so applies the name to a coin of the same value as the obol of earlier times. Whatever was the case with the drachma, the mina, frequently mentioned in documents, meant the same as it had always meant..." Die erwähnte athenische Inschrift widerspricht der allgemein herrschenden Auffassung nicht; es handelt sich offenbar um eine nichtathenische Drachme. Wie nämlich Segré (*Circolazione monetaria e prezzi nel mondo antico*..., S. 5) hervorgehoben hat, ist es schwer infolge der isolierten Wirtschaft der verschiedenen Gegenden oder Städte Griechenlands die Geldkraft der betreffenden Geldeinheiten festzustellen. Zu diesem Problem sei noch hinzugefügt, dass der Gegenwert der Drachme und des Denars in der griechischen Welt im zweiten und am Anfang des dritten Jahrhunderts u.Z. auch durch Inschriften bestätigt ist, welche die Grabmultae betreffen; diese Grabmultae kommen bekanntlich in bestimmten Höhen vor; zu einer von ihnen gehören 2 500 Denare (IGRR 477, 636, 758 vom Jahre 208/209 u.Z.), welche 2 500 Drachmen entsprechen (IGRR 768).

[28] Vgl. CIL III, tab. ceratae Nr IX (163 u.Z.), Nr X (164 u.Z.), Nr XI (ohne Datum); vgl. dazu auch S. Mrozek, *Aspects sociaux et administratifs de mines d'or en Dacie*, Apulum VII/I, 1968, S. 318.

nych polityków, którzy wydali na niego wyrok. Są wśród tych niesprawiedliwych zarzutów oskarżenia o teatralność całej działalności ateńskiego mędrca, o słabość stworzonej przez niego szkoły filozoficznej. Sokrates dobrze rozumie, że te oskarżenia są jedynie wyrazem bezsilności systemu, podobnie jak sam wyrok wydany na niego; wie również, że politycy, którzy za wszelką cenę usiłują zamknąć usta prawdzie, są już tylko bankrutami politycznymi.

W dramacie Herberta znajdujemy akcenty bezpośrednich i często groteskowych aluzji do współczesności, jakkolwiek nie stanowi to głównego przedmiotu zainteresowania dramatopisarza. Humorystyczne i ironiczne komentarze chóru oraz objaśnienia, jakie w epilogu daje Opiekun Zwłok, świadczą wyraźnie, że dramatopisarz nie chciał rozgrywać dramatu Sokratesa jedynie w płaszczyźnie politycznej czy też historycznej. Parodystyczne frazesy, jakie pojawiają się w zakończeniu utworu na temat „przelanej krwi niewinnego", „spalenia na koszt państwa", „beatyfikacji" czy wreszcie „niezrozumienia historii", mają za zadanie wskazać, że sprawa Sokratesa to zjawisko bardzo skomplikowane i posiadające znaczenie nie tylko polityczno-historyczne.

Prawdziwa tragedia Sokratesa polega jednak w dramacie Herberta nie na krzywdzącym wyroku wydanym na filozofa przez pozbawionych wyobraźni i moralności polityków ateńskich, którzy chcą pozbyć się Sokratesa, gdyż przypuszczają, że zagraża on ich małym i nędznym interesom. Ten aluzyjno-polityczny kontur dramatu Sokratesa posłużył pisarzowi do podjęcia problemu znacznie szerszego: sprzeczności zachodzącej między porządkiem ustanowionym przez człowieka a ślepymi siłami natury, które władają nie tylko światem zewnętrznym, ale również jaźnią ludzką. Sokrates rozpocznie w tym dramacie walkę w imieniu ludzkości przeciwko temu wszystkiemu, co neguje prawo człowieka do szczęścia, co napełnia go bezrozumnym strachem. Filozof wydaje walkę Naturze i Nieznanemu, lękowi i szaleństwu; symbolem tych ślepych sił Natury tkwiących w człowieku jest Dionizos, który nawiedza nocą Sokratesa. Filozof w dramacie Herberta przegra w tych nocnych zmaganiach z Dionizosem, ale jego klęska będzie zarazem zwycięstwem ludzkości, która odtąd rozwinie i umocni porządek świata stworzony przez siebie[29]; śmierć Sokratesa pozwoli ludziom zachować wiarę w siły rozumu, pozwoli im przezwyciężyć bezradny strach, uwierzyć, że człowiek coś znaczy w bezmiarze świata. Śmierć Sokratesa według koncepcji Herberta była więc kłamstwem, ale kłamstwem szlachetnym i głęboko humanistycznym, była wreszcie próbą przeciwstawienia się chaosowi i zagubieniu człowieka w nieogarnionym wszechświecie.

Tak więc dramat Herberta o Sokratesie stanowi niejako ścisłe zespolenie zagadnień historyczno-politycznych utrzymanych w tonacji parodystycznej z problematyką związaną z ogólnym sensem życia człowieka, z walką ludzkości o szczęście i miejsce we wszechświecie; dzieło Herberta wyraża głęboką wiarę w ostateczny triumf słusznych i sprawiedliwych praw ustanowionych przez ludzi i dla ludzi.

---

[29] Por. M. Piwińska, *Zbigniew Herbert i jego dramaty*, Dialog 1963, nr 8, s. 89.

de son oeuvre *De gloria*, il s'est trompé en attribuant à Ajax des paroles en réalité prononcées par Hector dans le septième de l'Iliade[4]. Il s'agit ici des vers 89-91 du septième livre que Cicéron traduisit en latin de la façon suivante:

> Hic situs est vitae iampridem lumina linquens,
> Qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.
> Fabitur haec aliquis, mea semper gloria vivet.

Cicéron avait certainement ces vers tout prêts dans sa propre anthologie, en accord avec son habitude d'avoir recours à eux pour orner quelque dialogue ou traité. Quand il les cite puis dans l'opuscule *De gloria*, Cicéron attribue tout le passage à Ajax entamant la lutte avec Hector. Il est très facile de faire une erreur semblable quand on a sous les yeux ces trois vers séparés de leur contexte. Pourtant, dans *l'Iliade*, c'est évidement Hector lui-même qui prononce ces mots pour provoquer les Grecs au combat, sans savoir encore lequel d'entre eux va s'avancer pour se mesurer à lui [5].

Il vaut la peine d'ajouter que Cicéron avait de même dans son *tabularium* un recueil de prologues tout prêts; il en plaça un en tête de cet opuscule, *De gloria*, en oubliant qu'il en avait déjà utilisé comme introduction de l'un des *Livres Académiques*. Il s'aperçut lui-même, mais un peu tard, de l'erreur. Il fallut couper ce prologue et le remplacer par un autre dans les exemplaires déjà prêts du livre. Il en allait autrement des vers d'Homère cités plus haut. En corrigeant ce faux-pas, Aulu-Gelle affirme que ce n'est pas tellement la faute de Cicéron qui l'étonne que le fait que l'auteur ne se soit pas aperçu de son erreur et qu'il ne l'ait pas corrigée ensuite, pas plus que Tiron, qui était si consciencieux et entourait de tant de soins les oeuvres de son patron[6].

Gellius appréciait hautement la préparation de l'édition par Tiron surtout quand il s'agissait de la fidèle présentation du texte et des formes de la langue. Par exemple citant les formes *peccatu*, *fretu*, utilisées par Cicéron dans son discours contre Verrès, il affirme: *Hoc enim scriptum in uno atque in altero antiquissimae fidei libro Tironiano repperi*[7]. Tiron veillait à la rédaction exacte du texte de l'oeuvre par les copistes; quand il finissait l'oeuvre ou une de ses parties, Cicéron passait le brouillon à ses copistes pour qu'ils l'écrivent en un ou deux exemplaires. Autant de fois qu'ils ne pouvaient pas déchiffrer quelque chose, l'irremplaçable secrétaire était là. Il arrivait que, de même que les copistes, l'auteur lui-même

---

[4] Gellius, *Noctes Atticae* XV 6, 1; *In libro M. Tullii, qui est secundus de gloria, manifestus error est non magnae rei, quem errorem esse possit cognoscere non aliquis eruditorum, sed qui tantum legerit* Ὁμήρου τό Η'.

[5] V. *o.c.* XV 6, 4: *Huius autem sententiae versus, quos Cicero in linguam Latinam vertit, non Aiax apud Homerum dicit, neque Aiax agit, ut sepeliatur, sed Hector dicit, et Hector de sepultura agit, priusquam sciat, an Aiax secum depugnandi causa congressurus sit.*

[6] *O.c.* XV 6, 2: *Quamobrem non tam id mirabamur errasse in ea re M. Tullium, quam non esse animadversum hoc postea correctumque vel ab ipso vel a Tirone, liberto eius, diligentissimo homine et librorum patroni sui studiosissimo.*

[7] *O.c.* XIII 21 (20), 16. Cf. I 7, 1: *in libro spectatae fidei Tironiana cura atque disciplina facto.*

5

Ostatnim wreszcie dramatem o Sokratesie, któremu poświęcimy nieco uwagi w tym opracowaniu, jest utwór Zbigniewa Herberta *Jaskinia filozofów*[24]. Ten trzyaktowy dramat Herberta należy do drugiej fazy rozwoju „antycznego" dramatu historycznego, którą w naszej literaturze lat powojennych otworzył rok 1956. Przełom, jaki dokonał się w tym czasie w sztywnych konwencjach teatralnych okresu poprzedzającego, wyrażał się z jednej strony pojawieniem się w naszym repertuarze dramatu romantycznego, z drugiej strony w podejmowaniu przez dramaturgów współczesnych problematyki historiozoficznej, zagadnień związanych z mechanizmem władzy, oświetlających w sposób aluzyjny aktualne sprawy polityczne[25]. Ten nurt dramatu sięga często po kostium historyczny z dziejów grecko-rzymskich, jakkolwiek tematyka ta jest — jak trafnie zauważono — traktowana przeważnie w sposób ahistoryczny i służy przekazywaniu pewnych myśli i poglądów odnośnie do władzy i polityki w ścisłym związku z problematyką współczesną[26]. Należą tu obok sztuki Herberta takie dramaty, jak *Imiona władzy* Jerzego Broszkiewicza, *Vae Caesari* Juliusza Wirskiego, *Dzień w Pompei* Eugeniusza Żytomirskiego, *Naszyjnik Serafity* Jerzego Zagórskiego[27].

Tragedia Sokratesa w dramacie Zbigniewa Herberta ukazana została niejako na dwóch płaszczyznach: aluzyjno-politycznej polegającej na rzeczywistym zagrożeniu Sokratesa, który oczekuje na śmierć w więzieniu, oraz poetycko-filozoficznej, opartej na konflikcie między świadomością a istnieniem człowieka. Filozof ateński umrze, aby do końca bronić praw, które ostatecznie zwróciły się przeciwko niemu samemu. Ale ze sprawy Sokratesa nie ma już odwrotu: ani podsądny, ani sędziowie nie mogą się wycofać z tej pułapki.

Na szczęście dla Aten istnieje jeszcze inna możliwość: Sokrates powinien uciec z więzienia, aby zaprzeć się samego siebie, lub popełnić samobójstwo, aby wybawić państwo z kłopotliwej sytuacji. Sokrates jednak przyjmie ten niesprawiedliwy wyrok i wypije cykutę, aby pozostać wiernym samemu sobie i swojej nauce. Ale społeczeństwo ateńskie nie zrozumie tej postawy Sokratesa, będzie uważało jego decyzję za formę protestu przeciwko krzywdzącemu werdyktowi sądu. „Nie udało się uleczyć logiką — powiada Wysłannik Rady — chcesz, abyśmy poczuli twoją krew, chcesz nowej siły, a choćby tyranii i okrucieństwa. W gruncie rzeczy — stwierdza dalej Wysłannik Rady — jesteś politykiem z tendencjami do zamachu stanu"[28]. Ale Sokrates rozumie dobrze, że są to oszczerstwa, które mają nadać jego nauce i jego prawdzie wymiar całkiem zwyczajny i zrozumiały dla tych bezdusz-

---

[24] Drukowany w miesięczniku Twórczość 1956, 9, s. 92—128.

[25] Por. E. Wysińska, *Drogi przez antyk ciąg dalszy*, Dialog 1962, nr 11, s. 121.

[26] Por. Wysińska, *o.c.* s. 122.

[27] Szczegółowa analiza tych utworów znajduje się w pracy Stabryły, *Antyk w dramacie historycznym*, s. 298—307.

[28] Z. Herbert, *Jaskinia filozofów*, akt I, sc. 2, s. 98.

Drachmen jährlich wird allenfalls in der diesbezüglichen Literatur als ein authentischer angesehen[17].

Ausser den zweifellos niedrigen Verdiensten der nicht qualifizierten Arbeiter verfügen wir bei Lukian über Angaben, in welchen die Höhe des Lohnes zwar nicht angedeutet ist, dennoch die Möglichkeit besteht, sich eine Vorstellung von seiner Höhe zu machen. Es handelt sich nämlich um die Stellen aus *Toksaris*, in welchen gesagt wird, dass die Freunde des Deinias und des Antiphilos so viel verdient hätten, dass sie den beiden einen materiellen Beistand leisten konnten. Im ersten Fall hat sich Agathokles, der Freund des Deinias, welchen eine schwere Krankheit heimgesucht hatte, zum Fang von Purpurmuscheln verdungen, um sich und dem Deinias von dem verdienten Gelde den Unterhalt zu verschaffen (*Toks.* 18): παραδοὺς ἑαυτὸν τοῖς πορφυρεῦσι συγκατεδύετο καὶ τὸ γινόμενον ἐκ τούτου ἀποφέρων ἔτρεφε τὸν Δεινίαν καὶ νοσήσαντά τε ἐπὶ μήκιστον ἐθεράπευσε. Ein Teil des Lohnes wurde, wie ersichtlich, auch für ärztliche Betreuung bestimmt. Im zweiten Fall hat Demetrios seinem Freund Antiphilos ähnliche Hilfe dadurch geleistet, dass er sich im Hafen als Träger verdingen liess (*Toks.* 31): εἶτ' ἐπανελθὼν ἂν ἐκ τοῦ ἔργου, μέρος μὲν τοῦ μισθοῦ τῷ δεσμοφύλακι καταβαλὼν τιθασὸν αὐτῷ καὶ εἰρηνικὸν ἀπειργάζετο αὐτόν, τὸ λοιπὸν δὲ εἰς τὴν τοῦ φίλου θεραπείαν ἱκανῶς αὐτῷ διήρκει.

Es ist kaum zu bezweifeln, dass wir in beiden Fällen mit spezieller Art der Arbeit zu tun haben. Was die Purpurschnecken suchenden Taucher anbetrifft, so muss man in Betracht nehmen, dass es eine lebensgefährliche Beschäftigung war, welche grosse Erfahrung oder mindestens grosse Gewandtheit erforderte. Hinsichtlich der Arbeit der Lastenträger im Hafen, bei der ausser physischer Anstrengung keine besonderen Qualifikationen nötig waren, und die vielmehr eine Saisonarbeit war[18], sind andere Masstäbe für die Höhe des Lohnes ausschlaggebend gewesen, wie z. B. die Frist, in welcher das Löschen eines Frachters geschehen musste. Allgemein wird aber angenommen, dass der Lohn dieser Leute niedrig war[19]. Die hier angeführten höheren Löhne für gewisse Beschäftigungen stimmen mit anderen Angaben überein. Der Apostel Paulus hat z. B. als Weber nicht nur seinen Lebensunterhalt bestritten, sondern war auch imstande seinen Glaubensgenossen in ihrer Notlage zu helfen[20].

Zu der Kategorie der Verdienste zählen verschiedene Gebühren, wie auch der Lohn für die Verrichtung eines Werkes, eines opus, die nach römischem Recht zu der locatio-conductio operis gehörte[21]. In erster Linie sind hier die Kosten der Anfertigung von Schuhen zu nennen, die, wie bereits gesagt, im reellen

---

[17] Vgl. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig 1900, S. 77.

[18] Vgl. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Mediterranée sous l'Empire, Romain* Paris 1966, S. 179.

[19] Id., S. 179.

[20] *Die Apostelgeschichte des Lukas* 20, 34; vgl. auch F. Gryglewicz, *o.c.* S. 90.

[21] Vgl. F. M. de Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, Milano 1946, S. 154.

6

Omówiliśmy powyżej cztery polskie dramaty o Sokratesie wydane przez naszą dramaturgię w piętnastoleciu 1939—1956. Zauważyliśmy, że dwa pierwsze z nich, mianowicie sztuki Morstina i Swinarskiego, napisane zostały w tonacji komediowej, jakkolwiek pod warstwą humoru i ironii zawierają całkiem serio pojęte problemy moralne i historiozoficzne. Dramaty Zawieyskiego i Herberta, nie operując w zasadzie kostiumem komediowym, zbliżają się raczej do gatunku dramatu historycznego, chociaż i tu pojawia się mocno akcentowana problematyka moralna, szczególnie w *Sokratesie* Zawieyskiego.

Precyzując wnioski, do jakich prowadzić może podjęta tu próba porównania, należy przede wszystkim zapytać, jak przedstawia się wzajemny stosunek problematyki prezentowanej przez poszczególne dramaty oparte na legendzie Sokratesa. Otóż mówiąc o dramacie Morstina, *Obrona Ksantypy*, podkreśliliśmy, że pisarz nie tworząc oryginalnej koncepcji postaci ateńskiego mędrca, który zresztą pełni w tym utworze rolę drugoplanową, koncentruje swą uwagę wyraźnie na zagadnieniach moralno-obyczajowych i wskazuje, że postawa intelektualistyczna stanowi niebezpieczeństwo dla życia rodzinnego. Jedynym środkiem zaradczym może tu być olbrzymie wzajemne zaufanie obojga małżonków i prawdziwa miłość. W dramacie Swinarskiego akcenty zostają przesunięte w kierunku kształtowania się legendy czy też mitu wokół postaci historycznych; sprawa Sokratesa, wyrok na niego wydany oraz niewinna śmierć posłużyły pisarzowi do ukazania procesu formowania się owej legendy: prawdziwej i fałszywej. Przeprowadzenie tego rodzaju zabiegu demistyfikującego wymagało od pisarza nie tylko znajomości realiów historycznych sprawy Sokratesa, ale w równej niemal mierze przyjęcia pewnych ogólnych założeń historiozoficznych, zabarwionych wyraźnym sceptycyzmem. Komediowa oprawa tego utworu obok efektów czysto scenicznych i widowiskowych stwarzać miała rodzaj dystansu emocjonalnego i intelektualnego w stosunku do tak postawionego problemu. *Sokrates* Jerzego Zawieyskiego eksponuje problem walki z siłami zła, fałszu i przemocy głównie w płaszczyźnie moralnej przez wskazanie, że obowiązkiem człowieka jest przeciwstawienie się wszystkiemu, co zagraża jego poczuciu człowieczeństwa; tragizm egzystencji ludzkiej dostrzega pisarz w tym, że walka, jaką ma obowiązek podjąć każdy, musi skończyć się klęską, jak sprawa Sokratesa. Sztuka Herberta jest wreszcie ścisłym zespoleniem tendencji historiozoficznej zmierzającej do ukazania bezwartościowości istnienia ludzkiego w systemie totalitarnym z głęboko poetycką próbą ujawnienia sprzeczności zachodzącej w świadomości człowieka — między wiedzą i logiką rozumu a siłami natury.

Tak więc problematyka, jaką podjęli na przestrzeni 15 lat czterej pisarze w dramatach stworzonych z legendy i prawdy o Sokratesie, odznacza się stosunkowo znaczną różnorodnością, podobnie jak odmienne były środki jej literackiej realizacji: od zagadnień rodzinno-obyczajowych i małżeńskich poprzez kwestie procesów mito- i legendotwórczych oraz sprzeczności między jednostką prawą moralnie a złą

Zamykając analizę problematyki historiozoficznej *Legendy o mądrym mężu*, należy jeszcze raz przypomnieć, że sztuka Swinarskiego jest również komedią, i to komedią będącą mistrzowskim połączeniem żartu i ironii z głębokim i prawdziwym liryzmem: taniec brzucha w wykonaniu arabskiej niewolnicy sąsiaduje tu z poważną rozmową na temat prawd, jakie głosił Sokrates, parodię stylu dialogów platońskich przeplatają tu sceny pełne napięcia dramatycznego: „chaud-froid" — jak trafnie określił to sam pisarz w przytoczonym powyżej wyznaniu. Postaci utworu Swinarskiego żyją własnym, bujnym życiem, w którym nie wszystko jest może prawdą historyczną, ale prawie wszystko jest żartem, dowcipem, a czasem i poważną refleksją. Ten sam sposób traktowania tematyki erotycznej — komediowy, ale i refleksyjno-liryczny — widoczny będzie zupełnie wyraźnie w dalszych dramatach tego pisarza[14].

4

Sokrates Jerzego Zawieyskiego powstał w roku 1950 jako pierwszy „grecki" dramat tego pisarza[15]; rok ten jest zresztą początkiem nowej fazy dramaturgii Zawieyskiego: od tematyki biblijnej prezentowanej w takich dramatach, jak *Mąż doskonały* (1945), *Ocalenie Jakuba* (1947), *Pieśń o nadziei* (1948), przechodzi dramaturg do tematów antycznych. Powstaje teraz „grecki cykl" dramatów Zawieyskiego: *Sokrates*, *Lament Orestesa* (1951), *Niezwyciężony Herakles* (1952) oraz *Tyrteusz* (1954—1955). Zarówno w dramatach biblijnych, jak i antycznych w centrum zainteresowań dramatopisarza znalazł się współczesny człowiek: opowiadanie biblijne, mit czy legenda grecka staną się dla Zawieyskiego jedynie pretekstem do mówienia o problemach i konfliktach całkiem współczesnych[16]. Można stwierdzić, że w dramaturgii Jerzego Zawieyskiego inspiracja biblijna czy starożytna ograniczała się jedynie do kategorii tematycznych. Dotyczy to w równym stopniu sztuki o Sokratesie tego pisarza.

Sokrates Zawieyskiego w odróżnieniu od innych utworów „greckiego cyklu" posiada pewne cechy zbliżające go do gatunku dramatu historycznego. Rozstrzyga o tym nie tyle sam wybór tematu należącego wyraźnie do sfery historycznej, ile raczej wysunięcie problemów pozostających w kręgu zainteresowań dramatu historycznego[17]. Postać Sokratesa została tu przedstawiona w sposób tradycyjny: jest on mędrcem i myślicielem głoszącym walkę z wszelką obłudą i fałszem. W samej metodzie prowadzenia dyskusji przez tytułowego bohatera, a również w szeregu

---

[14] Por. *Trylogia trojańska* pisana w latach 1944—1957 (w jej skład wchodzą: *Achilles i panny*, *Złota wieża* oraz *Epilog w Egipcie*), a wydana: Warszawa 1958. Należy tu także utwór wysnuty z tragedii Eurypidesa, *Powrót Alcesty*, Poznań 1958.

[15] Zbiorowe wydanie „greckich" dramatów Jerzego Zawieyskiego: *Dramaty*, Warszawa 1957; znajdują się tu utwory: *Sokrates*, *Lament Orestesa*, *Niezwyciężony Herakles* i *Tyrteusz*.

[16] Por. Z. Pędziński, *Dramaturgia Jerzego Zawieyskiego*, Tyg. Powsz. 1957, nr 47, s. 5.

[17] Por. S. Stabryła, *Antyk w dramacie historycznym*, Meander XX 1965, z. 7—8, s. 296—297.

L'oeuvre de Marc-Aurèle est imprégnée de l'esprit de travail et d'action pour le bien social[17]. Marc-Aurèle glorifie la nature divine ainsi que la sagesse de ses exigences envers l'homme comme étant le plus précieux élément du cosmos. Cette doctrine du milieu „cosmique" transposée dans le langage de la philosophie politique conduit à la théorie de l'état et à la théorie du droit.

THÉORIE DE L'ÉTAT

Comme il est dit plus haut, Marc-Aurèle ne créa pas de théorie de l'état bien homogène. Il ne nous laisse que quelques observations et quelques pensées qui se rattachent à des questions essentielles touchant la théorie de l'organisation de l'état. Et même ces quelques déclarations ne sont pas claires, jetées en passant au sein d'énoncés de morale. C'est pourquoi la classification en est extrêmement difficile et la reconstruction possible que sous forme d'hypothèse. Il est caractéristique qu'en ce qui concerne les problèmes du monde-nature, Marc-Aurèle utilise tantôt des termes empruntés de la physique stoïcienne, et tantôt le langage de la politique. Il en découle que les principes de la coexistence dans le milieu „cosmique" de l'homme et de la nature, transposés dans le langage de la philosophie politique donnent la notion d'état (κοσμόπολις), et que les liens sociaux qui relient les gens entre eux prennent en conséquence le caractère de liens d'état (10, 6; 2, 36).

Pour l'interprétation des pensées politiques de Marc-Aurèle, il convient de prendre le mot „État" comme terme initial ou point de départ. Le philosophe identifie le mot „État" à un autre terme équivalent, Patrie. Les termes: „État" et „Patrie" (κοσμόπολις, μεγαλόπολις) comprennent l'État-monde et l'État particulier (πόλις). L'État-monde, ou autrement dit la Patrie, se divise donc en composants lesquels sont les États particuliers ou, autrement dit, les Patries particulières (πατρίς). L'État-monde est identifié au milieu „cosmique", l'État particulier est créé non par la nature, mais par l'homme de cet État au système politique de caractère particulier. C'est l'État-monde qui est la Patrie de chaque homme, mais chacun possède en plus sa Patrie propre, particulière, à laquelle se rattache le lieu de naissance.

Ces deux systèmes de comportement sont cause de ce que l'homme dans le monde est situé sur une double position: en tant que citoyen de l'État-monde sa conscience est cosmopolite (κοσμοπολίτης), en tant que citoyen d'un état particulier sa conscience est patriotique (πολίτης): ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΣ ΩΣ ΜΕΝ ΑΝΤΩΝΙΝΩ ΜΟΙ Η ΡΩΜΗ, ΩΣ ΔΕ ΑΝΘΡΩΠΩ, Ο ΚΟΣΜΟΣ (6, 44)[18].

---

[17] Kornatowski, *o. c.* p. 259.

[18] L'argument de ma dissertation se fonde principalement sur cette déclaration. On y voit distinctement l'influence de Sénèque dans *De otio*, 4, 1 et celle d'Epictète dans *Diatr.* I 9. H. Neunschwander dans *Mark Aurels Beziehungen zu Seneca und Poseidonios*, Bern 1951, montre également avec précision l'influence d'autres philosophes sur Marc-Aurèle.

convictions politiques de Marc-Aurèle. C'est par certaines allusions contenues dans les *Pensées* que l'on peut supposer à quelles formes de gouvernement il était le plus favorable. Le philosophe exprime son approbation pour une forme démocratique de gouvernement qui se rapproche des régimes basés sur „l'égalité et la justice", de même que pour une monarchie qui respecte avant tout la liberté de ses sujets. Il avait une profonde aversion pour la tyranie et ses séquelles: „manque de liberté, envie, cupidité et hypocrisie" (1, 14; 1, 11).

II. L'homme dans l'État-monde. Les deux états (μεγαλόπολις, πόλις), à cause de leur structure intérieure différente, offrent à leurs membres deux codes de citoyenneté différents. Dans l'État-monde règne une „constitution" ou plutôt une attitude en accord avec les exigences de la nature, ce qui en pratique se réduit aux normes de la morale sociale[26]. Vivre sur le territoire de l'organisme mondial de l'état crée un modèle défini de conscience humaine, appelée par les Stoïciens, cosmopolite. En quoi consiste exactement l'idée de cosmopolitisme chez Marc-Aurèle?

L'attitude cosmopolite qui est le produit de la société s'associant pour le bien commun, exprime une tendance antropocentrique audacieuse et dynamique: ὅτι κήδεσθαι μὲν πάντων ἀνθρώπων κατὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν ἐστί (3, 4). Cette entière attitude d'humanité de l'homme envers lui-même se manifeste: 1) par les actes de philantropie et d'amabilité universelle (3, 11; 4,3); 2) par la solidarité dans les entreprises sociales (3, 12); 3) par l'accomplissement des devoirs avec grand dévoûment et amour du travail (9, 1).

L'idée d'égalité entre les hommes fait également partie des convictions cosmopolites. Ne peut être incorporée aux opinions cosmopolites la conception traditionnelle du partage de l'humanité en groupes contraires, en hommes libres et en esclaves, en Romains et en barbares. Marc-Aurèle, malgré ses idées avancées sur la question sociale, ne prend jamais en considération les esclaves et les paysans pauvres. Les esclaves et les plébiens sont l'objet de son mépris et de son aversion (11, 30)[27]. Le philosophe malgré son sens de l'humanité ne peut dépasser les opinions contemporaines. Il reste donc dans ses opinions solidaires de la classe à laquelle il appartient. Malgré cela le cosmopolitisme de Marc-Aurèle est un complexe d'attitudes et de ligne de conduite humanitaires, ainsi qu'une consciente et difficile attitude au service de l'humanité et pour son bien. A cause de l'étendue et de la portée du cosmopolitisme pour l'ensemble de l'humanité, même qu'à cause de son idéal hautement humain, il semble tout indiqué de lui donner le terme d'humanisme actif: ἀπόσχισμα πόλεως, ὁ τὴν ἰδίαν ψυχὴν τῆς τῶν λογικῶν ἀποσχίζων, μιᾶς οὔσης (4, 29). L'habitant de l'État-monde qui se sépare du cosmopolitisme et essaie de défendre ses intérêts en non-conformité avec la nature, est considéré comme

---

[26] Bodson, *o.c.* p. 123—126.

[27] Parain, *o.c.* p. 105, et Legowicz, *o.c.* p. 39, attient notre attention sur l'attitude de Marc-Aurèle envers l'esclavage.

by Jerzy Zawieyski and *The Philosophers' Den* (*Jaskinia filozofów*, 1956), by Zbigniew Herbert. I tried to determine the main ideological tendencies of these plays, and of their relation to political and social reality; on the other hand, I also took into consideration the question of the interconnections between the particular dramas of the Socratean "cycle" both as regards the problems and the general conception of Socrates' character.

Although the plays of Morstin and Swinarski had been written in a humorous vein, they contain, however, as I proved here, some moral and historiosophical issues earnestly treated. The works of Zawieyski and Herbert belong rather to the genre of the historical drama, though they, too, raise the timeless moral questions. The four Polish dramas on Socrates differ between them in their artistic form, and even more, in the range and kind of the involved issues: from problems relating to customs, family and marriage through the questions of the formative processes of myths and legends on the theme of great historical persons, and contradictions between an honest individual and evil, contemptible age, up to conflicts between the consciousness and the being of man. These differences are due to the playwrights' diverse vision of historical tradition which in the antiquity had formed the literary picture of the life, trial and death of the Athenian thinker, and to different ideological tendencies in which these dramas had been created. The wide differences in the conception of the personality of Socrates in each of these plays had a direct relation to the historical, ideological and artistic elements. Finally, two different versions of the legend of Socrates in the modern Polish drama were outlined which could be referred, respectively, to anecdotic comedy and to historical drama.

schnittlichen oder typischen Lohn nur für Landarbeit annehmen darf? Diese Frage ist u. E. zu verneinen, weil der erwähnte Lohn als Beispiel eines im allgemeinen niedrigen Lohnes dem Autor dient und demzufolge vom Standpunkt der Unterhaltskosten betrachtet werden muss. Dass dies zutrifft, wird zunächst durch die Klage der armen Leute in den *Saturnalia* bestätigt, wo gesagt wird, dass diese Leute sich Mühe geben müssen, um die zum Leben unentbehrlichen vier Obole verdienen zu können: ἐμὲ δὲ καὶ τοὺς ὁμοίους ὀνειροπολεῖν, εἴ ποθεν ὀβολοὶ τέτταρες γένοιντο, ὡς ἔχοιμεν ἄρτων γοῦν ἢ ἀλφίτων ἐμπεπλησμένοι καθεύδειν κάρδαμον ἢ θύμον ἢ κρόμμυον ἐπιτρώγοντες (*Saturnalia* 21). Ein Vierobolen-Lohn kommt auch den Hausfreunden zu; die diesbezügliche Stelle (*De merc. conduct.* 38) enthält ebenfalls einen Hinweis auf die höchst peinliche Lage dieser Menschen: ὁ μὲν γὰρ μισθὸς αὐτὸς κατὰ δύ' ὀβολοὺς ἢ τέτταρας καὶ βαρὺς σὺ καὶ ὀχληρὸς δοκεῖς[14].

In diesem Zusammenhang würde es schwer fallen, die vier Obolen als typischen Lohn nur für Landarbeit anzusehen. Wir haben unserer Ansicht nach in diesen Fällen mit einem Verdienst von symbolischer Art zu tun, welcher notwendig war, um das Minimum der Unterhaltskosten der armen arbeitenden Leuten zu decken. So ist es erklärlich, warum den Philosophen mit dem niedrigsten Lebensstandard nur ein Obol täglich für miserables Essen ausreichen sollte, wobei den Trank die Quelle oder der Fluss bieten sollte[15]. *Timon*, *Saturnalia* und *De mercede conductis* wurden nach 163 in Athen abgefasst; was die letzte Schrift anbetrifft, wird nicht bestritten, dass sie ins hohe Alter des Schriftstellers fällt, also etwa in die Zeit 180 u. Z.[16]. Daraus könnte man schliessen, dass die vier Obolen den bescheidenen, täglichen Unterhalt der armen Leute in Athen in dieser Epoche zu decken hätten.

Auf den Lohn der Lehrer in Athen gehen wir hier nicht näher ein, da er uns angesichts seiner Höhe keinen aufschlussreichen Anhaltspunkt für die Beurteilung der Kaufkraft des Geldes gibt. Dieser Verdienst in der Höhe von 10 000

---

[14] Es handelt sich in diesem Falle wahrscheinlich um einen täglichen Lohn, der von den römischen Schriftstellern Martialis und Juvenalis *sportula* genannt wird. Auf eine Möglichkeit des Einflusses Juvenals auf Lukians *De mercede conductis* verweist Helm, RE XIII 2, col. 1751; an einer anderen Stelle bei Lukian (*De merc. conduct.* 11) werden 5 Obole erwähnt: ἐπειδὰν δὲ πολλὰς μὲν ἀΰπνους νύκτας ἰαύσῃς ἥματα δ'αἱματόεντα διαγάγῃς, οὐ μὰ Δία τῆς Ἑλένης ἕνεκα οὐδὲ τῶν Πριάμου Περγάμον, ἀλλὰ τῶν ἐλπιζομένων πέντε ὀβολῶν... Der Text nach C. Iacobitz, *Luciani Samosatensis opera*, Lipsiae 1870.

[15] *Fugitivi* 20: Χρυσίον μὲν ἢ ἀργύριον, Ἡράκλεις, οὐδὲ κεκτῆσθαι ἀξιῶ, ὀβολὸς ἱκανός ὡς θέρμους πριαίμην· ποτὸν γὰρ ἢ κρήνη ἢ ποταμὸς παρέξει. Vgl. dazu Martialis I 103, 10: *Asse cicer tepidum constat et asse Venus.*

[16] Zu dieser Frage vgl. R. Helm, *Lucian und die Philosophenschulen*, N. Jahrbücher f. klass. Phil. V 1902; T. Sinko, *De Luciani libellorum ordine et mutua ratione*, Eos XIV 1908, S. 145; R. Helm, RE XIII 2 (1927); T. Sinko, *Symbolae chronologicae ad scripta Plutarchi et Luciani*, PAU, Rozpr. Wydz. Fil. t. LXVII 5, Kraków 1947. Zur Chronologie der Werke Lukians möchten wir bemerken, dass die vier Obole, welche in den *Saturnalia* als Beispiel eines niedrigen Lohnes gelten, dafür sprechen, dass dieses Werk, wie Helm annimmt, aus den letzten Lebensjahren Lukians stammte.

ennemi de la communauté: Ἀπόστημα κόσμου ὁ ἀφιστάμενος καὶ χωρίζων ἑαυτὸν τοῦ τῆς κοινῆς, φύσεως λόγου, διὰ τοῦ δυσαρεστεῖν τοῖς συμβαίνουσιν (4, 29)[28].

L'homme dans l'état particulier. Les mêmes règles de morale que dans l'État-monde règnent dans l'État particulier, enrichies en plus des ordonnances du droit de la patrie. L'idée d'humanisme cosmopolite pénètre l'État particulier accompagnée d'une conception profonde de l'idée de patriotisme. Le patriotisme dans le stoïcisme de Marc-Aurèle, c'est la compréhension des intérêts de l'état, le sentiment des devoirs du citoyen, l'activité politique: Ὃ τῇ πόλει οὐκ ἔστι βλαβερόν, οὐδὲ τὸν πολίτην βλάπτει (5, 22). Le citoyen doit remplir ses devoirs avec: τῆς ἀκριβοῦς καὶ ἁπλάστου σεμνότητος, καὶ φιλοστοργίας, καὶ ἐλευθερίας (2, 5) ... εἰ ἡ πόλις ὑπὸ τούτου μὴ βλάπτεται, οὐδὲ ἐγὼ βέβλαμμαι (5, 22), répète Marc-Aurèle. A chaque Romain Rome doit être chère, bien qu'en tant qu'homme il soit citoyen du monde, et les affaires de Rome doivent lui être plus précieuses que celles de tout autre pays. Le Romain, qui se doit d'aimer tous, se doit avant tout d'aimer ses compatriotes pour lesquels il vit et travaille. Le Romain, au gré des convictions politiques stoïciennes, doit allier en lui deux vertus: la vieille et républicaine vertu des aïeux (vir bonus) et l'idéal de l'homme nouveau, vivant suivant les commandements de la nature (homo bonus). Le membre du „populus Romanus", possédant les vertus de ses aïeux, doit en plus réaliser la valeur morale inclus dans le cercle des convictions du citoyen de l'humanité entière. Grâce au stoïcisme romain, l'individualisme obtient son complément nécessaire dans le cosmopolitisme.

THÉORIE DU DROIT

Droit naturel. Alors que domine dans la théorie de l'état de Marc-Aurèle la forte conviction de la nécessité d'élargir la notion d'état telle qu'on la comprenait alors, dans la théorie du droit apparaît une tendance à renfermer tous les principes du droit dans le seul droit naturel, selon la définition stoïcienne du droit: *Lex est ratio summa iusta in natura, quae iubet, quae facienda sunt prohibetque contraria*[29]. Et à nouveau, comme cela eut déjà lieu pour la théorie sur les institutions politiques, le problème du droit naturel est traité par le philosophe par trop généralement et de façon peu systématique. Il est donc impossible de fixer la conception définitive de Marc-Aurèle. Une seule chose est certaine, c'est que Marc-Aurèle prend les sources du droit naturel dans le bon sens abondant dans la nature du monde. Et puisque la raison humaine forme un tout indivisible de la nature du monde, nous portons tous en nous le sens et le besoin du droit naturel (8, 54). Cependant, à côté des pensées consacrées au droit naturel, le philosophe rappelle à plusieurs reprises l'obéissance due au droit de l'état dans lequel on vit. On peut en conclure

---

[28] Bodson, *o.c.* p. 57 et p. 62—64; 67—77; 112—116; 117—123, traite abondamment des devoirs de l'homme dans la communauté stoïcienne.

[29] Cicero, *De leg.* I 18; SVF III 81, 332; B. Ambard, *Du droit naturel au droit positif*, Fribourg 1956, traite des diverses catégories du droit naturel; comp. J. Lange, *Studia z filozofii prawa*, Warszawa 1959, p. 345—348 et 489—494.

a fait le même lapsus[44]. Cette faute de Cicéron a été favorisée par cette circonstance que Eupolis lui aussi a célébré l'éloquence de Périclès. A propos des vers de ce poète, Cicéron renvoie dans son *Brutus*[45] auquel il avait travaillé quelque mois plus tôt. Pomponius Atticus avait attiré l'attention de l'auteur de l'*Orateur* sur la faute commise, ainsi que dans de nombreux autres cas. En apprenant son erreur, Cicéron envoya vite une lettre à Atticus[46] dans laquelle il le remercie d'avoir, au milieu de ses nombreuses occupations, trouvé encore le temps de s'adonner à la lecture de l'oeuvre de Cicéron. Il demande en même temps à son ami de demander aux copistes d'introduire la correction dans tous les exemplaires du livre ainsi que dans ceux qui se trouvaient en possession d'autres personnes, en écrivant le nom d'Aristophane au lieu d'Eupolis. Il exprime ses remerciements à l'éditeur en paraphrasant ce vers de l'*Heautontimoroumenos* de Térence:

Chremes, tantumne ab re tua est oti tibi,

ut etiam Oratorem legas? *Macte virtute*! *Mihi quidem gratum. et erit gratius, si non modo in tuis libris, sed etiam in aliorum per librarios tuos* '*Aristophanem*' *reposueris pro* '*Eupoli*' — lisons-nous dans la lettre, écrite dans le mois supplémentaire à la fin de l'année 46. La correction a été effectuée et dans le texte de l'oeuvre *Orator*[47] qui nous a été transmis nous lisons: *qui* (scil. Pericles) *si tenui genere uteretur, nunquam ab Aristophane poeta fulgere, tonare, permiscere Graeciam dictus esset*. Ces vers des *Acharniens* d'Aristophane que Cicéron résume dans son *Orateur*, étaient célèbres dans l'Antiquité. Pline[48], Quintilien[49], Julien[50] les citent également.

Le crayon rouge du correcteur (*cerula miniata*) était déjà connu des Anciens. Cicéron le mentionne dans une lettre à Atticus du 26 ou 27 juin 44[51]. Cicéron avait certainement ici à la pensée son opuscule *De gloria* dont il parle dans ses lettres à Atticus des 3 et 11 juillet 44: dans la première[52], il annonce l'achèvement imminent de l'oeuvre, dans la deuxième[53], il en signale l'envoi à l'éditeur. En

---

[44] Diod. Sic. XII 40 ex.

[45] *Brut.* 9, 38: *quem ad modum de Pericle scripsit Eupolis, cum delectatione aculeos etiam relinqueret in animis eorum a quibus esset auditus.* 15, 59: Πειθώ, *quam vocant Graeci, cuius effector est orator, hanc Suadam appellavit Ennius ... ut quam deam in Pericli labris scripsit Eupolis sessitavisse, huius hic medullam nostrum oratorem fuisse dixerit.*

[46] *Ad Att.* XII 6a.

[47] *Orator* 9, 29.

[48] Plin. *Ep.* I 20, 19.

[49] Quintil. II 16, 19 et XII 10, 65.

[50] Julien *Ep.* 2, p. 373 D.

[51] *Ad Att.* XV 14, 4: *His litteris scriptis me ad* συντάξεις dedi; *quae quidem vereor ne miniata cerula tua pluribus locis notandae sint. Ita sum* μετέωρος *et magnis cogitationibus impeditus.*

[52] *Ad Att.* XV 27, 2: *librum tibi celeriter mittam de gloria.*

[53] *Ad Att.* XVI 2, 6: *de gloria misi tibi.*

parva duobus / Vertitur in templum). The poet mentions some details of that newly-appeared scenery element: the columns (v. 700: *Furcas subiere columnae*), gilt roof (v. 701: *Stramina flavescunt, aurata tecta videntur*), doors covered with bass-reliefs and marble flor (v. 702: *Caelataeque fores adopertaque marmore tellus*). It is worth noticing that the description is done in the main from the point of view of the old couple standing at a distance (cf. v. 698: *Dumque ea mirantur*). However, the author wishing to show more details disregards this fact. The two details mentioned at the end of the description could not be observed by Philemon and Baucis. The technique of description based on many-sided poetic vision ("vision multiple") is in R. Crahay's opinion[18] the proof of "baroque" traits of the Ovidian poem.

Changed settings are mainly the result of the transformations into plants, stones or water [19]. Let us confine ourselves here to one representative example — the example of metamorphosis of Heliades lamenting over dead Phaethon (II 346 ff.). The poet's relation is extraordinarily vivid. The poet does not describe monotonously the succeeding transformations of Heliades to the full extent, but mentions various details of the transformed appearance of each of them (v. 348: *deriguisse pedes*, 349: *subita radice retenta est*, 351: *avellit frondes, stipite crura teneri*, 352: *fieri longos ... bracchia ramos*). The description of the following progressive metamorphosis relates at the same time to all the Phaethon's sisters (v. 353 ff.: *complectitur inguina cortex / Perque gradus uterum pactusque umerosque manusque / Ambit*). When reading v. 363 (*cortex in verba novissima venit*) the reader already knows enough details, represented suggestively, to imagine the whole of the setting.

The scenery presentations are included, too, in comparisons[20]. Since that type of description has been discussed by J. A. Washietl in his book on the Ovidian comparisons and images [21], let us only notice that most suitable for this purpose are the comparisons of homeric type. Using this sort of comparison then Ovidius follows homeric and post-homeric epic [22].

In most cases brief descriptions of the scenery are also placed now and then in expressions indicating time of the action [23]. Proper names — personifications of phenomena of inanimate nature — are frequently repeated elements of such

---

[18] R. Crahay, *La vision poétique d'Ovide et l'esthétique baroque*, in: Atti del Convegno Internazionale Ovidiano, Roma 1959, vol. I, p. 92.

[19] W. Quirin, *Die Kunst Ovids in der Darstellung des Verwandlungsaktes*, Giessen 1930, p. 120—128, gives a comprehensive list of such metamorphoses, but does not comment on their consequences.

[20] Cf. VI 46 ff., II 319 ff., III 564 ff.

[21] J. A. Washietl, *De similitudinibus imaginibusque Ovidianis*, Vindobonae 1883.

[22] Cf. Apoll. Rh. III 966 ff., IV 125 ff. and Vergilius, *Aen.* VII 586 ff., IX 668 ff., X 264 ff., XI 624 ff.

[23] Cf. I 219, IV 399 ff., VII 324 f., 663, 804, VIII 1 ff., IX 63, XI 309, XV 651 f.

schichte wieder in Dialogform ab, diesmal zwischen Soldat und Kuppler. Und zwar wohl deshalb, weil Plautus nicht erst noch einen Parasiten einführen wollte. 2. Die Geschichte setzt völlig unvermittelt ein, ohne die geringste Vorbereitung. 3. Die Termini stammen ausnahmslos aus der lateinischen Sprache. 4. Ein Hauptmotiv der Episode ist uns schon im *Miles gloriosus* begegnet und zwar *Poen.* V. 472, wo der Soldat erzählt, er habe — diesmal — 60 000 Menschen (geflügelte) an einem Tage umgebracht. Im *Miles gloriosus* waren es nur 7 000 gewesen. 5. Die Häufung der Alliterationen und Assonanzen. Alles spricht dafür, daß die Antamoenides-Rolle erst durch die Inserierung und Erfindung dieser 26 Verse den Charakter einer Bramarbas-Rolle annahm.

Soldaten treffen wir noch im *Epidicus* und in den *Bacchides* an, beide sind mit den Elementen eines Bramarbas ausgestattet, führen das große Wort. Doch handelt es sich um Nebenrollen, auf die ich hier nicht näher eingehen will. Ich breche meine Übersicht über die Bramarbas-Typen der römischen Komödie hier ab und will versuchen, die Ergebnisse zusammenzufassen und in einen größeren Zusammenhang zu stellen.

Der Überblick über die Ergebnisse der Analysen der verschiedenen Bramarbas--Typen der römischen Komödie gibt uns die Gewißheit, daß dieser Typus zwar in der Neuen Komödie der Griechen vorhanden war, aber letzten Endes erst in Rom seine volle Verbreitung gefunden hat. Die klassische Form des ἀλαζών erfanden die Griechen. Zum Mode-Typ wurde er in Rom, soweit wir sehen können durch Plautus. Dabei fällt auf, daß jeder Bramarbas-Typ neue Elemente enthält, in einigen Fällen auch die Wiederholung offenbar beliebter Motive stattfand. Aus diesem Tatbestand darf man wohl schlußfolgern, daß der Bramarbas auf der römischen Bühne beliebt war und die Angriffe des Luscius Lanuvinus gegen Terenz wohl erwogen waren. Plautus brachte mit Freuden den karikierten Graeculus auf die Bühne, gleich ob er nun aus dem griechischen Mutterland stammte oder aus dem Machtbereich irgendeines Diadochen in der östlichen Mittelmeerwelt. Wahrscheinlich hat man auf der griechischen Bühne besser auf die Unterschiede geachtet.

Die Kritik des Plautus richtete sich nicht weniger heftig gegen einheimische Prahlhänse, die es bei dem Aufschwung des Kriegswesens, bei der wachsenden Zahl immer fernerer Eroberungen und bei der steigenden Bedeutung des Beutegutes in großer Zahl in Rom geben mußte. Der Stratophanes-Monolog im *Truculentus*, der sich ausdrücklich an die spectatores wendet, verbürgt uns die Richtigkeit dieser Ansicht. Er gibt uns das Recht, auch an anderen Stellen, wo das Publikum nicht ausdrücklich zitiert wird, daran zu denken.

Besondere Vorliebe zeigt Plautus für volkstümliche Elemente, mit denen er seine Stücke bereicherte. Das gilt für die Merkmale altlateinischer Dichtersprache, aber auch für Wesenszüge altitalischen Possenspiels, die er mit der modernen hellenistischen Komödie verband, und für eingeschobene pantomimische Darbietungen, die dem Geschmack seines Publikums entgegenkamen.

Was die Kontaminationsfrage betrifft, so gibt meine Untersuchung Beweise dafür, daß nicht so sehr damit zu rechnen ist, daß man in Rom mehrere verschiedene griechische Stücke zu einem neuen verband, sondern daß nur einzelne Rollen, Szenen, Abschnitte durch gelegentlich auch kräftige eigene Zutaten der römischen Bearbeiter verändert wurden und damit mitunter typisch römischen Charakter erhielten. Für den Bereich der militärischen Komik dürfte der Beweis erbracht sein. Es zeigt sich, daß Plautus bei dieser Kontaminationsweise nicht etwa nur auf Griechisches zurückgriff, sondern auch Motive, die er selbst bereits verwendete, in variierter Form in späteren Stücken wieder einsetzte, und Terenz — hinsichtlich des Thraso (*Eunuchus*) — arbeitete nach dem gleichen Stil. Die Weite der Variationsmöglichkeit ließ sich kontrollieren in der Gegenüberstellung der Rollen: Pyrgopolinices — Therapontigonus — Stratophanes — Thraso. Sogar bei Antamoenides gibt es bekannte Züge.

Im Zusammenhang der verschiedenen und sehr vielseitigen Faktoren erkennen wir etwas von dem wirklichen, lebendigen Dichter und Menschen Plautus, seine literarischen Methoden und seine künstlerische Absicht. Seine Klasseninteressen lassen sich nicht so ohne weiteres abstempeln; er ist weder der Mann Catos schlechthin, noch der Dichter des Volkes schlechthin. Er ist weder ein absoluter Feind des Griechischen noch ein absoluter Freund. Aber er ist ein Römer von echtem Schrot und Korn, der die großen Leistungen der griechischen Kultur ebenso bereitwillig seinem römischen Ideal dienstbar macht, wie er zu dem gleichen Zweck die Ertartungserscheinungen tadelt, die er in Rom beobachtet. Als Mensch einfacher Herkunft schätzt und pflegt er die Elemente alter italischer Volkskunst und die volkstümliche Sprache. Sein großes weltanschaulich-politisches Ideal aber ist die *virtus*, das Ansehen und die wachsende Macht Roms, womit er zu den Ansichten der herrschenden Kreise keineswegs im Widerspruch stand.

Lipsiae

A propos de la deuxième philippique, Atticus ne fut pas son seul critique. Avant de la rédiger définitivement, Cicéron voulait connaître aussi l'avis de Sextus Peducéus; en effet il appréciait hautement son opinion à ce point de vue. *Tu vero* — écrit-il à Atticus le 5 novembre 44 — *leges Sexto eiusque iudicium mihi perscribes.* Εἷς ἐμοὶ μύριοι[91]. Cicéron tenait beaucoup à recevoir ce jugement de Peducéus et, une semaine plus tard, il rappelle à Atticus qu'il l'attend. *Sexti iudicium exspecto* — écrit-il d'Arpinium le 12 novembre[92]. Nous ne savons pas quelle fut l'opinion de Peducéus et s'il a fit quelques remarques critiques. Pourtant, nous savons avec certitude que peu après il envoya à Cicéron une longue lettre qui causa beaucoup de joie à son destinataire. Nous l'apprenons par une lettre à Atticus, la dernière qui s'est conservée[93]. Cicéron reçut la lettre de Peducéus en même temps que celle d'Atticus; il va sans dire que cette circonstance n'était pas indifférente, surtout si nous comparons cette nouvelle avec d'autres, également mentions laconiques dans la correspondance de Cicéron. Car la deuxième philippique ne fut pas le seul exemple d'appréciation de Peducéus. Il s'intéressait vivement à un écrit qui était rédigé dans le style d'Héraclide du Pont (Ἡρακλείδειον) et son opinion là-dessus voulait dire beaucoup pour Cicéron plus peut-être que celle d'Atticus lui-même. Cicéron lui-même l'affirme hautement dans sa lettre à son ami écrite à Putéoles le 25 octobre 44[94]. Tout ce que l'autorité de Peducéus signifiait pour Cicéron est souligné de façon expressive dans la lettre à Atticus. Nous avons aussi le témoignage qu'à une époque quelque peu antérieure Peducéus complimenta Cicéron, ce qui lui causa un grand plaisir[95]. Mais nous ne savons pas de façon concrète ce que concernaient ces louanges. Car Cicéron était en contact étroit avec Sextus Peducéus, de même qu'avec son père propréteur de Sicile en 76—75[96]. Il correspondait avec lui[97]. Son

[91] *Ad Att.* XVI 11, 1.

[92] *Ad Att.* XVI 14, 4.

[93] *Ad Att.* XVI 15, 4: *Obsignata iam epistula litteras a te et a Sexto accepi. Nihil iucundius litteris Sexti, nihil amabilius. Nam tuae breves erant litterae, priores uberrimae.*

[94] *Ad Att.* XV 13, 3: ⟨*Non*⟩ *improbo* Ἡρακλείδειον *praesertim cum tu tanto opere delectere; sed quale velis, velim scire. Quod ad te antea atque adeo prius scripsi* (*sic enim mavis*), *ad scribendum,* ⟨*si licet*⟩ *tibi vere dicere, fecisti me acriorem. Ad tuum enim iudicium, quod mihi erat notum, addidisti Peducaei auctoritatem, magnam eam quidem apud me et in primis gravem. Enitar igitur, ne desideres aut industriam meam aut diligentiam.*

[95] *Ad Att.* XV 7 (fin mai 44): *Gratum quod mihi epistulas; quae quidem me delectarunt, in primis Sexti nostri. Dices, 'quia te laudat'. Puto me hercule id quoque esse causae, sed tamen etiam ante quam ad eum locum veni, valde mihi placebat.*

[96] V. Cic. *De fin.* II 18, 58: *Sex. Peducaeus, Sex. f., is qui hunc nostrum reliquit effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, cum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus. At Att.* X 1, 1: *Eius igitur mihi vivit auctoritas et simillimus eius filius eodem est apud me pondere quo fuit ille. Ad Att.* XIII 1, 3: *Ego vero Peducaeum nostrum vehementer diligo; nam et quanti patrem feci, totum in hunc ipsum per se aeque amo atque illum amavi.*

[97] V. *ad Att.* VII 13, 3 (23 janvier 49): *Quin etiam tibi et Peducaeo* (*scripsit enim ad me*) *quid faciatis videndum est.* Cf. *ad Att.* XV 7 (v. n. 95) et *ad Att.* IX 13, 6 (22 ou 23 mars 49): *scripsit ad me Sextus.*

descriptions of the homeric type[8] and the representations of sceneries which, as to their form, are not united with the preceding action[9] (but we can easily guess the lacking link element of the story and imagine fully the whole situation).

Ovidius (one must applaud E. J. Bernbeck's opinion mentioned above) often plays with the attentive reader of his poem. We do not know whether a given ἔκφρασις τόπου introduces a new myth as a link or only amplifies the same one.

A very interesting introductory description may be found in Book VII 624 f.:

> Haud procul hinc stagnum est, tellus habitabilis olim,
> Nunc celebres mergis fulicisque palustribus undae,

and in Book XV 296 ff.:

> Est prope Pittheam tumulus Troezena, sine ullis
> Arduus arboribus, quondam planissima campi
> Area, nunc tumulus;

The main characteristic of these two descriptions is the duality of representation, which is achieved thanks to the inclusion of comparisons between the past and the present[10]. The structure of such descriptions suggests that the story to follow will be of an aetiological nature. We can even expect the poet to comment upon the cause of such changes in the scenery. The reader's suppositions are confirmed while reading the subsequent sentences. In the first case the subsequent sentences represent the story of Philemon and Baucis. In the course of this narration which explains how the scenery elements have changed, the poet finally reaches a moment equal to that depicted at the very beginning of the myth (VIII 696 f.: *flexere oculos et mersa palude /Cetera prospiciunt*). The story which follows the second of the quoted passages (XV 305 f.: *alti /Collis habet speciem longoque induruit aevo*)[11] ends in a similar „embracing" description.

Sometimes a suitably applied attribute becomes the pretext for an explication of the aetiological character (VIII 14 ff.):

> Regia turris erat vocalibus addita muris,
> In quibus auratam proles Letoia fertur
> Deposuisse lyram: saxo sonus eius adhaesit.

Besides the scenery descriptions placed at the beginning of a new myth, or of an important part of the story (ordinarily extended up to 6—8 or even more verses), which are not connected with the preceding action there are, of course,

---

[8] *Aen.* I 159 ff., 441 ff., III 569 ff.

[9] *Aen.* III 13 ff., 73 ff., 692 ff., VII 563 ff., VIII 597 ff., XI 522 ff.

[10] Cf. I 313 ff., XV 287 f., 289 f., 290 ff.

[11] The "embracing" description of a place inserted without a tendency to give an explanation of aetiological nature (framing the myth) is to be found in Book X 86—106 and 143—144; cf. K. Gieseking, *Die Rahmenerzählung in Ovids Metamorphosen*, Tübingen 1964, p. 42.

ne czy małżeńskie, traktowane przeważnie „z przymrużeniem oka", przestanie być na wpół groteskową postacią oderwanego od życia intelektualisty, nierozumianego przez najbliższe otoczenie, ośmieszanego przez obcych: ten nowy Sokrates z dramatów Zawieyskiego i Herberta, wolny od obciążeń anegdotyczno-humorystycznych, stanie się nagle bardzo bliski Platońskiej *Apologii*, wyrośnie nagle na bojownika o pewne trwałe wartości humanistyczne, takie jak wierność własnym przekonaniom, odwaga głoszenia prawdy bez względu na konsekwencje.

Ale ten nowy, zaangażowany w sprawy ludzkie Sokrates weźmie na siebie w tych dramatach lat pięćdziesiątych ciężar jeszcze innego rodzaju, podejmie równie doniosłe problemy należące do nieco innej sfery zjawisk: udział w walce między dobrem a złem w dramacie Zawieyskiego, aktywne ingerowanie w konflikty między świadomością a naturą ludzką w sztuce Herberta. Bezsprzecznie jednak potrafimy w obydwu tych dramatach stwierdzić wyraźną przewagę problematyki historiozoficznej nad moralną czy światopoglądową. W dramatach Morstina i Swinarskiego widać wyraźne eksponowanie zagadnień obyczajowych i moralnych.

Wszystkie omówione tu utwory zachowały pewną trwałość ponadczasową, pewną ogólną aktualność nie tylko dzięki posłużeniu się przez pisarzy kostiumem historycznym, ale również z powodu jakości, rangi oraz sposobu traktowania poruszonej w nich problematyki. Każdego z tych utworów dotyczy to z nieco innej racji; osobnym zagadnieniem jest fakt, że dramaty te, z wyjątkiem komedii Morstina nie osiągnęły trwalszej popularności teatralnej. Jest to jednak kwestia ich walorów scenicznych i widowiskowych oraz określonych tendencji naszego życia teatralnego. Warto także nadmienić, że żaden z tych utworów nie sięgnął wyżyn sztuki dramatopisarskiej, jakkolwiek z całą pewnością są to dramaty na dobrym poziomie literackim i artystycznym; zresztą poziom ten gwarantują niejako z góry nazwiska autorów, a w szczególności Morstina, Swinarskiego i Zawieyskiego.

Zbierając powyższe uwagi, możemy stwierdzić, że przeprowadzona tu próba porównania pozwoliła nie tylko określić główne kierunki i tendencje ideowe zawarte w dramatach o Sokratesie, wskazać ich wzajemne podobieństwa i odmienności, ale również uwidocznić przekształcenia w samej koncepcji postaci Sokratesa w ścisłym związku z czynnikami historycznymi i ideowo-artystycznymi. Wykazano tu również, że zarysowały się dwie główne wersje legendy Sokratesa w naszym dramacie: anegdotyczno-komediowa i historyczno-dramatyczna.

Kraków

SOCRATES AND HIS LEGEND IN THE POLISH DRAMA IN THE YEARS 1939—1956

Summary

I dealt here with four Polish dramas, written between 1939 and 1956, on the theme of Socrates: *The Apology of Xanthippa* (*Obrona Ksantypy*, 1939), by Ludwik Hieronim Morstin, *The Legend of the Wise Man* (*Legenda o mądrym mężu*, 1925—1942), by Artur Maria Swinarski, *Socrates* (1950),

schon von der Fabel her ein Bramarbas zwar nicht unmöglich, aber auch nicht nötig. Denn worum geht es in dieser Komödie thematisch? Eine Hetäre steht im Mittelpunkt und das Publikum soll begreifen, daß das Hetärentum ein Unsegen für die Menschen ist, denn die Hetären nehmen einem jedem sein Geld, dem Bürger, dem Soldaten und dem Bauern. Also alle Stände werden in gleicher Weise von dem Übel betroffen. Dem Soldaten, der vor Jahresfrist ihr Liebhaber gewesen ist, leert sie noch zur Stunde die Taschen. Dem Jüngling aus der Stadt, dem sie sein ganzes Hab und Gut genommen hat, nimmt sie vorübergehend sogar sein Kind, um es sich unterzuschieben und den Soldaten damit zu betrügen. Und all das geschieht zur gleichen Zeit, wo sie einen jungen, reichen Bauernsohn in ihre Fänge zu bekommen sucht. Ein Bramarbas kann für diese Problematik wenig nützen, aber da Plautus auch in diesem Stück seinem Publikum den Genuß des komischen Soldaten nicht vorenthalten wollte, gestaltete er die Stratophanes-Rolle ein wenig um. Es ist im wesentlichen der große Auftritts-Monolog des Stratophanes und das sich anschließende Gespräch Stratophanes — Astaphium, welche Bramarbas--Elemente enthalten. Im Monolog tritt der Soldat gestiefelt und gespornt vor das Publikum, er redet von tapferem Kampf, von der Verwerflichkeit des Bramarbastums, von virtus und strenuitas. Wer die Ironie der Partie übersehen haben sollte, wird in der folgenden Szene eines besseren belehrt, wo der Soldat die Astaphium danach fragt, welche Schlachten sein einjähriger Sohn bereits geschlagen hat und ähnliches. Einen ziemlich sicheren Anhaltspunkt dafür, daß besonders der Monolog plautinisch ist, erhalten wir durch die Häufung lateinischer Termini: z. B. des Begriffes gladius — wo wir doch sonst stets mit einer machaera zu tun haben —, der manipulares und scurrae, der virtus und strenuitas. Auch die Wiederholung des gleichen Motivs in mehreren aufeinanderfolgenden Versen, wie in den Versen 487-492 über das Aufschneiden, was in einem Satz ohne weiteres hätte gesagt werden können, und schließlich die Häufung von Alliterationen, Assonanzen zeugen davon, daß Plautus diesen Monolog mit großer Sorgfalt gearbeitet, wahrscheinlich selbst erfunden hat. So komme ich für das Stück zu folgendem Ergebnis: Der *Truculentus* entstand wahrscheinlich nach dem *Miles gloriosus* und *Curculio*, was auch sonst allgemein angenommen wird [12]. Es hat große Wahrscheinlichkeit für sich, daß dem Stratophanes nach demselben Rezept komisch-bramarbasierende Elemente hinzugefügt wurden, wie dem Therapontigonus. Die Häufung der Erscheinungen zeigt das Prinzip, das sich dahinter verbirgt.

Im Grunde liegen die Dinge auch im *Eunuchus* des Terenz ähnlich. Seine Stücke liegen um eine Generation später, sie haben überhaupt einen anderen Charakter und trotzdem: Ein Soldat kommt bei Terenz vor und dieser ist wieder ein Bramarbas. Schon dieser Umstand allein ist wichtig, weil er beweist, daß der Bramarbas zur Lieblingsfigur einer Epoche geworden ist. Aber darüber hinaus

---

[12] Zur Chronologie der plautinischen Stücke K. H. E. Schutter, *Quibus annis comoediae Plautinae primum actae sint quaeritur*, Diss. Groningen 1952.

pięknieiszych i najbardziej popularnych sztuk tego wybitnego pisarza[7]. Wszczęty przez Morstina komediowy proces rehabilitacyjny osławionej żony Sokratesa znajduje w pewnym stopniu swe uzasadnienie źródłowe w skąpych wzmiankach Ksenofonta, które ukazują postać Ksantypy w świetle znacznie korzystniejszym niż znane miejsce z *Uczty* tego pisarza (II 2), będące właśnie podstawą złej sławy towarzyszki życia Sokratesa aż po dzień dzisiejszy[8]. Zresztą równie korzystna charakterystyka Ksantypy znajduje się w Platońskim *Fedonie* (III 69 A), gdzie żona opłakuje skazanego na śmierć Sokratesa, dając przez to wyraz swego przywiązania czy nawet miłości do męża.

Warstwę komediową tego utworu przenika zupełnie serio potraktowany konflikt dwóch sprzecznych racji: silnej potrzeby miłości oraz opieki ze strony męża odczuwanej przez Ksantypę oraz upartego dążenia do odkrycia istotnego sensu życia ludzkiego, czemu bez reszty poświęcił się Sokrates[9]. Bohater sztuki Morstina reprezentuje czysto racjonalistyczny stosunek do świata, wyrażający się między innymi całkowitą pogardą dla spraw doczesnych, dla elementarnych praw kobiet i obowiązków rodzinnych. Sokrates nie troszczy się o zapewnienie dostatku w domu, nie poświęca żadnej uwagi sprawie wychowania dzieci, jest w końcu stary i brzydki. Oto konflikt, który nie zostaje zażegnany przez rehabilitację Ksantypy w utworze Morstina ani przez komediowy „happy end" kończący sztukę polskiego dramatopisarza. Jest to konflikt, który posiada znaczenie bardzo ogólne, a zarazem bardzo konkretne: wywołują go różnice w sposobie myślenia, w temperamencie, w dążeniach i pragnieniach. I przestaje być już tylko sporem małżeńskim: nabiera charakteru znacznie powszechniejszego. Morstinowi szło tutaj nie tyle o ośmieszenie ateńskiego filozofa i dialektyka, który nie potrafi zwyciężyć w dyskusji ani przekonać własnej żony, ile raczej o wskazanie, że jedynym środkiem zaradczym na wszelkiego rodzaju antagonizmy międzyludzkie jest prawdziwa miłość, zdolna do największych ofiar i poświęceń, zawsze wybaczająca.

Charakterystyki postaci sztuki Morstina, podobnie jak i większość scen i dialogów, utrzymane są w tonacji komediowej, przez cały utwór przewija się drwiąco-ironiczny ton, który każe odbiorcy traktować tu wszystko z pewnego rodzaju dystansem, jakby z „przymrużeniem oka". Figura Sokratesa nie jest również pozbawiona wyraźnych rysów komizmu. Rzecz oczywista, że protagonistą tego dramatu jest nie ateński filozof, ale jego piękna i spragniona życia małżonka. Pozostaje jednak pytanie, czy dramatopisarz czyniąc Sokratesa postacią pierwszoplanową wyposażył go w ce-

---

[7] C. Rowiński w artykule *Moda na mity greckie*, Dialog 1962, 9, słusznie zauważa, że zarówno *Obrona Ksantypy*, jak i pierwszy „antyczny" dramat Morstina, *Panteja*, stanowią niejako ogniwo pośrednie między młodopolskimi konwencjami literackimi a dwudziestowiecznym rozumieniem mitologii. Dalsze uwagi krytyka, jakoby utwory te przechodziły obok problematyki, jaką żyła już literatura dwudziestolecia międzywojennego, oraz że antyk Wyspiańskiego był już nowocześniejszy niż antyk Morstina, wydają się pozbawione podstaw. Na temat tego ostatniego stwierdzenia por. Sinko, *Hellada i Roma w Polsce*, s. 323.

[8] Por. R. Kołoniecki, *Prawda i plotka o Ksantypie*, Listy z Teatru, 1948 nr 23, s. 27.

[9] Por. W. Natanson, *Morstin obronił Ksantypę*, Twórczość 1957, nr 7, s. 123.

Eos LIX 1971

LES CRITIQUES ET LES CORRECTEURS DES OEUVRES DE CICÉRON

Par

JAN WIKARJAK

Dans l'oeuvre *De legibus*, Cicéron souligne qu'il n'a jamais entrepris aucune cause sans l'avoir bien préparée et qu'il a consacré beaucoup de temps à composer ses discours [1]. La même chose est vraie pour ses traités de rhétorique et de philosophie. Nous savons que Cicéron s'est distingué par une ardeur exceptionnelle au travail, qu'à certaines périodes il travailla nuit et jour [2], que souvent aussi il profita de l'aide des autres. Lui-même acquit une instruction polymathique qu'il compléta constamment par des études poursuivies avec zèle. Pourtant, quand il se souciait de rassembler le matériel adapté à ses traités, il n'hésitait pas de chercher conseils et informations auprès des gens compétents dans un certain domaine.

Il attachait encore plus d'importance à la forme et à la manière de présentation, car il ne voulait pas seulement instruire et émouvoir, mais aussi causer à ses auditeurs ou lecteurs le plus grand plaisir possible. Bien que doué du plus grand talent d'écrivain, il profita des suggestions et des propositions de ses amis pour ce qui est du plan et de la composition de ses oeuvres. Bien qu'il fût le plus grand maître de style et de langue, il acceptait les observations de gens compétents dans ce domaine et, sous leur influence, il introduisit plusieurs fois des corrections. Nous avons traité de ces questions dans un article précédent [3].

Les discussions et les consultations ne finissaient pourtant pas quand l'oeuvre était écrite et le manuscrit transmis à l'éditeur. Grâce à Cicéron, nous pouvons également suivre la formation d'un livre dans l'Antiquité, c'est-à-dire ce que nous appelons ajustements, critiques, épreuves. C'est justement ce problème que nous avons l'intention d'aborder dans cet article.

Le premier critique des oeuvres de Cicéron était évidemment M. Tullius Tiron, d'abord esclave, puis affranchi et ami de Cicéron. Parmi ses fonctions innombrables et de toutes sortes dans la maison des Cicéron, il se souciait aussi de préparer sous la meilleure forme possible les manuscrits des oeuvres de son patron. De quelle sorte de corrections il pouvait s'agir, nous l'apprenons par le témoignage d'Aulu-Gelle qui reproche à Cicéron que, dans le deuxième livre

---

[1] Cicero, *De legibus* I 4, 12: *illam causarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo.*

[2] *Ad fam.* XVI 26, 1; *ad Att.* XII 38, 1; XIII 26, 2. Cf. Plutarque, *Cicéron* 35; Cic. *Brutus* 22, 87; Cic. *pro Archia* 6, 12.

[3] V. J. Wikarjak, *Les conseillers de Cicéron*, Eos LIX 1971, p. 77—99.

fakt, że był on niewinny i że dał świadectwo prawdzie: prawda ta w przyszłości umocni się, stanie się potężną siłą. Sokrates w dramacie Zawieyskiego świadomie wybrał śmierć, jak historyczny mędrzec, aby afirmować główne idee swego życia, aby ostatecznie rozbić i pogrzebać gmach kłamstwa wzniesiony rękami jego zabójców. W takiej koncepcji śmierci Sokratesa są z całą pewnością echa Platońskiej *Apologii*.

Dostrzegalna i płytko osadzona aluzyjność dramatu o Sokratesie dotyczy wyraźnie konfliktów ściśle związanych ze współczesnością [22]. Postać Sokratesa, podobnie jak i zasadnicze problemy dramatu nabrały tu charakteru ogólnego, odnosząc się w pierwszym rzędzie do czasów współczesnych pisarzowi, kiedy konflikty między umiłowaniem prawdy a kłamstwem i podłością, między niewinnością a tchórzostwem i obłudą osiągnęły specjalną intensywność. W tej sytuacji postać Sokratesa urość musiała do rangi symbolu walki przeciwko wszystkiemu, co złe i podłe w naturze ludzkiej. Konsekwencją tych pryncypialnych założeń ideowych dramatu Zawieyskiego stała się w pierwszym rzędzie apoteoza greckiego myśliciela przez pogłębienie rezonansu głoszonych przez niego idei w najbliższym otoczeniu. Sokrates Zawieyskiego personifikuje wszystko, co niezłomne i nieulękłe w naturze ludzkiej: szlachetność, męstwo, czystość, wierność samemu sobie i własnym przekonaniom, bezinteresowność i umiłowanie prawdy.

Pozostaje jeszcze pytanie o funkcję takiego ujęcia postaci i perypetii losu greckiego filozofa w kształtowaniu przez pisarza współczesnego widzenia historii. Otóż dla Zawieyskiego historia to przede wszystkim zmaganie dobra ze złem, walka człowieka o zwycięstwo słusznej i szlachetnej idei przeciwko siłom nienawiści, podłości i fałszu; ale dramaturg formułuje tezę, że zwycięstwo w tym sporze osiąga się tylko za cenę życia i za cenę osobistego szczęścia. Dla takiego zwycięstwa warto jednak poświęcić życie i szczęście. Wydaje się, iż taka interpretacja dramatu Sokratesa przez Zawieyskiego wynikła z zasadniczej tendencji tego pisarza do „elegijności", a więc do ukazywania sprzeczności między istnieniem a cierpieniem jako głównego konfliktu, wobec którego człowiek musi stawać zawsze i wszędzie [23]. Rezultatem tej ogólnej dążności pisarza jest pewnego rodzaju jednostronność ujęcia historycznego, marginalność wniosków historiozoficznych, przewaga problematyki moralnej nad historyczną. Tak więc, mimo iż utwór o Sokratesie został wysnuty z historii i posiada pewne cechy dramatu historycznego, jest on w istocie dramatem poetyckim. Zresztą ta poetyckość i metaforyczność sygnalizowana już przez samego pisarza w przytoczonej wypowiedzi przejawia się zarówno wprowadzeniem chóru relacjonującego na wzór tragedii greckiej wydarzenia, przewagą słowa poetyckiego nad elementami akcji, dużą rolą refleksji i zadumy, jak wreszcie „elegijnym" stosunkiem do postawionych zagadnień.

---

[22] Por. Sławińska, *o.c.* s. 23.

[23] Por. C. Skołuda, *Lament Orestesa*, Teatr i Film 1957, nr 12, s. 11.

chy dostatecznie określone i wyraźne, aby można tu było mówić o oryginalnej, własnej koncepcji. Jakiż jest więc ten Sokrates w komedii Morstina, poza tym że posiada — jak już zauważyliśmy — szereg rysów komicznych? W najogólniejszych zarysach obraz Sokratesa wypadł tu zgodnie z przekazem platońskim wzbogaconym o pewne rysy zaczerpnięte z *Uczty* i *Memorabiliów* Ksenofonta. Pisarz podkreślił tu takie istotne cechy filozofa, jak absolutna obojętność wobec spraw majątkowych, całkowita koncentracja na zagadnieniach wiedzy i poznania, rezygnacja z życia rodzinnego, niefałszowana dobroć serca i zdolność wybaczania, połączona ze znajomością praw psychiki człowieka. Sokrates Morstina rozumie w całej pełni, że jego rzeczywiste posłannictwo polega na nieustannym doskonaleniu samego siebie i wszystkich ludzi, z którymi się styka, na ciągłym badaniu samego siebie. Ale dramatopisarz w sposób zupełnie wyraźny wskazuje, że ta na wskroś intelektualistyczna i idealistyczna postawa jest i musi być źródłem ciągłych konfliktów z otoczeniem, że prowadzi ona do nieuniknionych spięć i nieporozumień. Na razie są to tylko niesnaski rodzinne o wąskim zakresie oddziaływania, ale z czasem mogą się one rozszerzyć i nabrać doniosłości w sensie społecznym.

Czy wobec możliwości takiej interpretacji postaci Sokratesa w dramacie Morstina ostatecznym wnioskiem będzie stwierdzenie, że pisarz przeprowadzając rehabilitację Ksantypy zmierzał jednocześnie do pewnego rodzaju potępienia stanowiska jej męża? Wydaje się, iż konkluzja taka byłaby nieporozumieniem. Sztuka Morstina jest przede wszystkim rodzajem metafory odnoszącej się do problemów znacznie ogólniejszych niż konflikt małżeński Sokratesa i Ksantypy. Ukazując wielkość Sokratesa, jego uparte dążenie do poznania i wiedzy nawet za cenę szczęścia rodzinnego, dramatopisarz zastanawia się nad konsekwencjami takiego stanowiska oraz nad tym, że może ono doprowadzić nie tylko do ustawicznego poczucia krzywdy, u współpartnera małżeństwa, ale nawet do całkowitego rozkładu rodziny. A więc dramatopisarzowi szło tutaj przede wszystkim o stwierdzenie, że postawa skrajnie intelektualistyczna może wywoływać najprzeróżniejsze konflikty, przede wszystkim typu małżeńsko-rodzinnego. Może, ale nie musi — mówi Morstin — bo istnieje jeszcze miłość, która potrafi wszystko naprawić, zaleczyć wszystkie rany.

Tak więc Morstin wysnuł z antyku piękną i niezwykle finezyjną sztukę, której problematyka koncentruje się niemal wyłącznie wokół zagadnień obyczajowo-moralnych. Jeśli idzie o zasadniczą koncepcję postaci Sokratesa w tym utworze, to wydaje się, że pisarzowi nie udało się — a może nie to było jego celem — stworzyć własnej, oryginalnej sylwetki filozofa ateńskiego, że jego Sokrates pozostał w kręgu klasycznej tradycji i antycznego przekazu literackiego. Z drugiej strony postaci greckiego myśliciela i jego małżonki posłużyły pisarzowi do zilustrowania czy raczej do historycznej egzemplifikacji problemów obyczajowych, których aktualność nie jest jednakowo trwała w każdej epoce. Jeśli więc sztuka Morstina posiada jakieś wartości poznawcze w stosunku do czasów swego powstania, to wyrażają się one podjęciem przez autora zagadnień, które w pewien sposób angażowały uwagę ówczesnego społeczeństwa.

en possession des biens laissés par L. Rubrius. Cicéron le mentionne aussi à d'autres endroits[69]. Nous lisons notamment qu'Antoine s'est institué l'héritier de L. Rubrius, bien qu'ils ne se soient jamais aperçus. Parce que ce prétendu testament lésait les plus proches parents, ils se sont tournés vers César et ont empêché la vente aux enchères du patrimoine, vente qui avait été ordonnée par Antoine[70]. Il en fut de même avec l'héritage de L. Turselius dont, d'après les propres termes de Cicéron, Antoine n'aurait pu dire comment était le visage, l'allure générale, de quelle ville il était originaire, à quelle tribu il appartenait. Il savait seulement quel patrimoine il possédait. Et ce Turselius devait déshériter son propre frère et faire d'Antoine son héritier[71].

Au contraire, l'affaire de la villa de Metellus Scipion à Tibur se présente autrement; il semble qu'Antoine en est entré en possession à la suite d'une vente aux enchères. Ce Q. Caecilius Metellus Pius Scipion, beau-père de Pompée se suicida après avoir perdu la guerre d'Afrique. Pour cela Atticus fit remarquer à son ami que la comparaison des affaires des biens de Varron et de Metellus ne serait pas la plus convenable et il lui suggera à la place l'exemple de ce Rubrius. Cicéron accepta avec reconnaissance la suggestion d'Atticus, comme il ressort de la lettre du 13 novembre 44[72]. Et en effet dans le passage cité de la philippique, nous ne trouvons pas mention de la villa de Scipion. Au contraire, il y fait une vague allusion à un autre endroit, quand il reproche à Antoine de déclamer pendant plusieurs jours dans la villa d'autrui, après une beuverie[73]. Nous apprenons d'après la cinquième philippique[74] qu'il est question ici de la villa de Metellus à Tibur. Nous trouvons une affirmation semblable dans une lettre à Cassius[75].

Pourtant toutes les corrections proposées n'ont pas été effectuées. Cicéron reconnaît que le tour *indignissimum est hunc vivere*, sera meilleur que *indignius*[76]. Malgré cette affirmation, le comparatif est resté dans notre rédaction de la deuxième philippique[77]. Peut-être Cicéron a-t-il changé d'une autre manière l'endroit discuté,

---

[69] V. *II Philipp.* 16, 40—41.

[70] *II Philipp.* 29, 74: *Hanc tamen auctionem heredes L. Rubri decreto Caesaris prohibuerunt.* Cf. 25, 62.

[71] *II Philipp.* 16, 41: *Velim mihi dicas, nisi molestum est, L. Turselius qua facie fuerit, qua statura, quo municipio, qua tribu. 'Nihil scio' inquies 'nisi quae praedia habuerit'. Igitur fratrem exheredans te faciebat heredem.*

[72] *Ad Att.* XVI 11, 2: *Ita libenter ea corrigam quae a te animadversa sunt, 'eodem iure quo Rubriana' potius quam 'quo Scipionis'.*

[73] *II Philipp.* 17, 42: *Haec ut conligeres, homo amentissime, tot dies in aliena villa declamasti? quamquam tu quidem, ut tui familiarissimi dictitant, vini exhalandi, non ingeni acuendi causa declamitas.*

[74] *V Philipp.* 7, 19: *Ipse interea XVII dies de me in Tiburtino Scipionis declamitavit, sitim quaerens; haec enim ei causa esse declamandi solet.*

[75] *Ad fam.* XII 2, 1.

[76] *Ad Att.* XVI 11, 2: *Illud etiam malo 'indignissimum est hunc vivere' quam 'quid indignius'.*

[77] V. *II Philipp.* 34, 86: *Vereor ne imminuam summorum virorum gloriam; dicam tamen dolore commotus. Quid indignius quam vivere eum qui imposuerit diadema, cum omnes fateantur iure interfectum esse qui abiecerit?*

przedstawiające pobyt Sokratesa w więzieniu oraz jego śmierć[5]. Za dość udaną nowszą próbę udramatyzowania *Apologii* Platońskiej i scenicznego zużytkowania postaci Sokratesa uchodzi sztuka angielskiego dramatopisarza Clifforda Baxa, *Sokrates* (1930); nacisk został tu jednak położony na budowę dialogu, na konstrukcję misternych zdań z pewną krzywdą dla efektów tragicznych.

W dramaturgii polskiej ostatniego trzydziestolecia, a ściślej mówiąc lat 1939—1956, postać Sokratesa stała się tematem kilku utworów: należą do nich *Obrona Ksantypy* (1939) Ludwika Hieronima Morstina, *Legenda o mądrym mężu* (1925—1944) Artura Marii Swinarskiego, *Sokrates* (1950) Jerzego Zawieyskiego oraz *Jaskinia filozofów* (1956) Zbigniewa Herberta. Dramaty te w mniejszym lub większym stopniu zależne są od dzieł Platona, w pierwszym rzędzie od *Apologii Sokratesa*; nie będzie nam jednak szło tutaj o określenie stopnia tej zależności lub też o szczegółowe wskazanie proweniencji antycznej poszczególnych motywów w utworach tworzących ten „cykl sokratejski". Jeśli w naszej literaturze lat 1939—1956 powstały aż cztery dramaty wprowadzające legendę Sokratesa jako swojego rodzaju kostium historyczny, należy przede wszystkim zapytać, co było właściwym powodem tej stosunkowo dużej popularności tematu zaczerpniętego z tradycji klasycznej. Otóż wydaje się, iż zarówno dramaturgiczna transpozycja postaci ateńskiego mędrca, jak też sceniczne zużytkowanie głównych rysów jego nauki spełnić miały funkcję pewnej metafory czy też aluzji odnoszącej się w głównej mierze do współczesności; jest to zresztą w ogóle jedna z zasadniczych cech dramatu historycznego, który jako gatunek literacki powinien odpowiadać współczesnemu widzeniu historii, stwarzać właściwą hierarchię wartości ideowych, zgodnych ze świadomością własnej epoki, prowadzić do lepszego zrozumienia zjawisk aktualnych i długotrwałych procesów dziejowych. W szkicu niniejszym z jednej strony podejmiemy próbę bliższego określenia głównych tendencji ideowych tych dramatów eksploatujących legendę Sokratesa oraz ich stosunku do najszerzej pojętej rzeczywistości, z drugiej zaś będziemy starali się znaleźć odpowiedź na pytanie, jakie motywy literackie kierowały dramatopisarzami, którzy sięgali po tę właśnie tematykę. Istotnym zagadnieniem będzie tu również problem wzajemnej relacji poszczególnych członów owego „cyklu" w sferze problematyki, jak też w koncepcji postaci samego Sokratesa; będziemy zmierzali do wskazania głównych przyczyn, jakie złożyły się na zróżnicowanie czy też odmienność pojawiających się tutaj tendencji.

2

Zacznijmy od *Obrony Ksantypy* Ludwika Hieronima Morstina[6]. Dramat ten powstał w roku 1939, tuż przed wybuchem II wojny światowej, i jest jedną z naj-

[5] Por. Sinko, *Hellada i Roma w Polsce*, s. 111—115.

[6] Szczegółowe omówienie tego utworu, podobnie jak i trzech pozostałych „antycznych" dramatów tego pisarza, *Pantei*, *Penelopy* i *Kleopatry* znajduje się w pracy S. Stabryły *Antyczne dramaty Ludwika Hieronima Morstina*, Meander XXI 1966, z. 9, s. 350—361; w szkicu niniejszym zajmiemy się jedynie naświetleniem koncepcji postaci Sokratesa w tym dramacie.

il a donc renoncé à la forme superlative suggéré par Atticus. Il faut reconnaître du reste que *indignius* employé dans la proposition d'interrogation s'harmonise mieux avec le contexte où nous trouvons des questions construites semblablement.

Dans le troisième livre du traité *De finibus bonorum et malorum*, Cicéron appelle Brutus le plus juste critique et juge de ses ouvrages[78]. Pourtant nous ne pouvons pas dire grand'chose de ce rôle de Brutus. Poussé par beaucoup de demandes et de lettres érudites de Brutus, Cicéron a exposé l'idéal de l'orateur dans son oeuvre *Orator*[79]. Pourtant, sa valeur n'a pas été reconnue; Brutus fit part de son opinion critique aussi bien à l'auteur qu'à l'éditeur. Nous l'apprenons par la lettre de Cicéron à Atticus du 11 mai 44[80].

Cette appréciation de l'oeuvre dérivait avant tout des différences de point de vue sur l'idéal de l'orateur. Cicéron et Brutus étaient en bons termes et même amis; dans la période qui suivit les Ides de mars, Cicéron voyait en Brutus l'unique salut de la République[81]. Pourtant, ils regardaient la rhétorique d'un oeil différent et cela les séparait. En effet, Brutus était un adepte du style attique et Cicéron s'efforça en vain de le faire changer d'avis. Nous apprenons quel était l'avis de Brutus sur l'éloquence de Cicéron d'après le *Dialogue des orateurs* de Tacite [82]. En se plaçant à son propre point de vue sur l'éloquence, Brutus appréciait évidemment moins Cicéron qu'il définissait comme „manquant de force et de vigueur". Egalement à cause de cette différence de point de vue, Cicéron s'est montré un juge critique pour le discours du Capitole de son ami. Brutus avait travaillé au point de vue littéraire et voulait publier le discours qu'il prononça ou qu'il avait l'intention de prononcer devant le peuple directement après le meurtre de César. Avant de l'éditer, il envoya le texte à Cicéron en lui demandant de lire le discours et de le corriger. Cicéron écrivit à ce sujet à Atticus de Sinuesse le 18 mai 44[83]. Cicéron loua l'élégance, le choix de la pensée et du vocabulaire. Il affirma pourtant que, s'il, lui-même, avait dû

---

[78] Cic. *De finibus* III 2, 6: *aequissimum eorum studiorum existimatorem et iudicem.*

[79] Cic. *Orator* I 1: *tibi saepius idem roganti.* Ib.: *id quod rogares diu multumque.* 10, 35: *testificor me a te rogatum et recusantem haec scribere esse ausum.*

[80] *Ad Att.* XIV 20, 3: *Quin etiam cum ipsius precibus paene adductus scripsissem ad eum de optimo genere dicendi, non modo mihi, sed etiam tibi scripsit sibi illud quod mihi placeret non probari.* Nous trouvons ce titre 'De optimo genere dicendi' aussi *ad fam.* XII 17, 2; autre part il l'appelle 'Orator', cf. e.g. *ad fam.* VI 18, 4; XV 20, 1; *De divin.* II 4.

[81] V. *ad Att.* XIV 20, 3: *Quod errare me putas qui rem publicam putem pendere in Bruto, sic se res habet. Aut nulla erit aut ab isto istisve servabitur.*

[82] Tac. *Dial. de orat.* 18: *a Bruto autem, ut ipsius verbis utar, tamquam fractum atque elumbem.* Cf. Quintil. *Inst orat.* XII 1, 22: *Transeo illos, qui Ciceroni ac Demostheni ne in eloquentia quidem satis tribuunt; quamquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes satis esse perfectus, quem dormitare interim dicit; nec Cicero Bruto Calvoque qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprehendunt.* Cf. aussi XII 10,12.

[83] *Ad Att.* XV 1b, 2: *Brutus noster misit ad me orationem suam habitam in contione Capitolina petivitque a me, ut eam ne ambitiose corrigerem ante quam ederet.*

Atticus était le premier lecteur et appréciateur des oeuvres de Cicéron. S'il est arrivé qu'il y ait une exception à cette règle, Cicéron trouva bon de s'en justifier auprès de son ami. „Tu dis? crois-tu donc, qu'il y ait personne à qui j'aime mieux faire lire et approuver mes ouvrages qu'à toi? — écrit-il à son ami en avril ou mai 56 [17]. Il explique que César avait beaucoup insisté et qu'il n'y avait pas de deuxième exemplaire [18]. Il y avait aussi pourtant une autre raison. Tout simplement Cicéron avait honte d'avoir changé si subitement son orientation politique. Il ne lui était pas facile alors de montrer sa *palinodie* [19]. Pour se justifier, il dit qu'actuellement les principes simples et honnêtes ne paient pas. Puisque ceux qui ne peuvent rien ne veulent pas l'aimer, il a décidé de chercher l'amitié de ceux qui peuvent tout [20].

Quand il envoie à Atticus en novembre 55, le manuscrit de l'oeuvre *De oratore*, il signale qu'il a préparé ces livres longtemps et soigneusement. *De libris oratoriis factum est a me diligenter. Diu multumque in manibus fuerunt* [21]. *Describas licet*. Comme nous le voyons, l'auteur signait en quelque sorte son oeuvre pour la polycopie.

En décembre 54, quand P. Cornelius Lentulus Spinther gouvernait la Cilicie en tant que proconsul, Cicéron annonça dans une lettre que, en accord avec le voeu de son ami, il lui enverrait à la première occasion les exemplaires de toutes ses oeuvres qui avaient paru après le départ de Rome de son ami [22].

Cicéron ajoute qu'il s'agit ici de quelques discours, pas en nombre assez grand pour que leur quantité puisse effrayer son ami, puis des écrits qu'il définit comme *mansuetiores musae*, c'est-à-dire les trois livres du *De oratore* qui, tout en embrassant le savoir des Anciens sur l'éloquence, étaient présentés pourtant d'une façon bien éloignée de la routine des sentiers battus, ainsi qu'un poème en trois livres *De temporibus suis*, qui devait témoigner des bienfaits de Lentulus et de la profonde reconnaissance de Cicéron [23]. Il présente à Lentulus et soumet à son appréciation tous ces écrits qui réprésentent une partie de sa propre vie et de son activité [24].

---

[17] *Ad Att.* IV 5, 1: *Ain tu? Me existimas ab ullo malle mea legi probarique quam a te?*

[18] Ib.: *Cur igitur cuiquam misi prius? Urgebar ab eo ad quem misi, et non habebam exemplar.*

[19] Ib.: *Quid? Etiam (dudum enim circumrodo quod devorandum est) subturpicula mihi videbatur esse παλινωδία.*

[20] *Ad Att.* IV 5, 2: *Quoniam qui nihil possunt ii me nolunt amare, demus operam ut ab iis qui possunt diligamur.*

[21] *Ad Att.* IV 13, 2.

[22] *Ad fam.* I 9, 23: *Quod rogas, ut mea tibi scripta mittam, quae post discessum tuum scripserim, sunt orationes quaedam etc.*

[23] Ibidem.

[24] Ib.: *Quos tamen ipsos libros, si quem, cui recte committam, invenero, curabo ad te perferendos. Atque istam quidem partem vitae consuetudinisque nostrae totam ad te defero; quantum litteris, quantum studiis, veteribus nostris delectationibus, consequi poterimus, id omne ad arbitrium tuum, qui haec semper amasti, libentissime conferemus.*

3

W konwencji komediowej, a może nawet melodramatycznej, utrzymana jest również sztuka Artura Marii Swinarskiego *Legenda o mądrym mężu*[10]; końcowa notatka odnosząca się do tego utworu: „Pisałem w latach 1925—1944" świadczy, że zainteresowania pisarza możliwościami dramaturgicznego zużytkowania antyku sięgały początków okresu dwudziestolecia międzywojennego. W istocie rzeczy pierwszy „antyczny" dramat Swinarskiego przejawia niemal wszystkie rysy charakterystyczne dla twórczości scenicznej pisarza: „Taka jest już cecha moich utworów, «chaud-froid» — mówi Swinarski — czyli połączenie elementów poważnych i wesołych; częsta raptowna zmiana tempa i temperatury; zaskakiwanie widza kontrastami nastroju i napięcia, to może niedobre, ale tak już postanowiłem pisać ... Dramat należy budować w ten sposób, by jego ostatni akt rozgrywał się nie na scenie, ale we wnętrzu widza"[11].

Sokrates — „mądry mąż" Swinarskiego nie pojawia się sam w tym utworze ani razu; jego otoczenie, żona, uczniowie, niewolnicy i przyjaciele mówią, myślą, spierają się o niego, komentują jego czyny, roztrząsają jego słowa. Legenda Sokratesa w ujęciu dramatopisarza posiada dwa główne wymiary: jest mędrcem i nauczycielem uwielbianym przez uczniów i przyjaciół, a nienawidzonym przez głupców i pyszałków, których niemiłosiernie prześladuje i tępi ostrością swej dialektycznej metody. Istnieje jednak inne oblicze Sokratesa: zwykłe, domowe, to, jakie codziennie widzi Ksantypa i Alkibiades, cyniczny, choć wierny przyjaciel. Dla nich obojga jest on nędzarzem i safandułą, który nie potrafi nawet zapracować na utrzymanie żony, dzieci i kilku niewolników.

Postaci sztuki Swinarskiego albo kochają, albo nienawidzą Sokratesa; nikt nie może pozostać obojętny ani wobec niego samego, ani wobec jego nauki. Taki jest on i taka jest istota prawdy, jaką głosi. Ale Ksantypa i kocha, i nienawidzi Sokratesa: kocha go za jego mądrość i bezinteresowność, za jego czystość i wielkość; nienawidzi za nędzę, na jaką ją skazał, za niedołęstwo i za to, że z jego powodu codziennie spotykają ją drwiny i upokorzenia. Ona jedna zna prawdziwą cenę, jaką trzeba zapłacić za tę wielkość i mądrość, którą mąż popisuje się na ateńskiej agorze lub w salonach bogatych przyjaciół i wielbicieli. Ale mit, legenda Sokratesa żyje już nawet w niej samej, kiedy buntuje się przeciwko cynicznym oświadczeniom Alkibiadesa, który zapewnia, że to on sam przekupił wyrocznię delficką, by orzekła, że Sokrates jest największym mędrcem Grecji. Aż wreszcie nadchodzi dzień haniebnego dla Aten procesu, dzień, w którym Ksantypa zrozumiała, że Sokrates to ktoś naprawdę wielki, że jego nauka jest warta więcej niż bogactwo i wygodne życie, niż piękne stroje i tłumy niewolników: „Nie rozumiałam Sokratesa — powie Ksantypa już po wyroku. — I teraz go nie rozumiem, ale na jedno mi oczy otworzył

---

[10] Wyd. Kraków 1948, Biblioteka Dramatyczna. Nowy Teatr.

[11] Por. *Wywiad z M. A. Swinarskim*, Życie Literackie 1956, nr 26, s. 3.

innych motywów obserwować można dużą zależność Zawieyskiego od Platońskich *Dialogów* (szczególnie w akcie III i IV), z całą ich skomplikowaną i misterną dialektyką, niezwykle zręcznym operowaniem paradoksem, a wreszcie z szeregiem myśli zaczerpniętych z autentycznych pism Platona[18]. Dodajmy, że to dążenie pisarza do przypomnienia rzeczywistej atmosfery, w jakiej narodziła się wielka myśl filozoficzna Sokratesa, spotkało się nawet z zarzutami części krytyków, którzy dostrzegli w tym brak oryginalności Zawieyskiego, podawanie myśli przekazanych przez antyk jako własnych[19]. Wydaje się jednak, że dramatopisarzowi szło w tym utworze o coś znacznie więcej niż tylko o przybliżenie współczesnemu widzowi postaci i nauki Sokratesa: o egzemplifikację twierdzeń ogólniejszych, obejmujących w pierwszym rzędzie współczesność i sprawy dzisiejszego człowieka. Oto co pisał sam autor na ten temat: „Filologowie mieliby zapewne niejedno do zarzucenia, jeśli idzie o różnego typu „wierności". Ale nie o wierność historyczną mi chodziło, lecz o konsekwencję artystycznego zamiaru, aby stworzyć dramat zanurzony w historii, lecz z ducha współczesny, zawsze żywy — wymierny w uogólnieniu poetyckim"[20].

Dramat Zawieyskiego o Sokratesie jako naczelny problem eksponuje kwestię zwycięstwa i klęski człowieka: określając postawę Sokratesa, ukazując jego niezłomność w głoszeniu własnych zasad, odwagę, z jaką bronił prawdy, a wreszcie przedstawiając wyrok i śmierć filozofa, pragnął dramatopisarz w pierwszym rzędzie rozprawić się ze swoją epoką, przeciwstawić jej swoje własne stanowisko moralne, zaprotestować przeciwko podważaniu wartości największych i najistotniejszych w życiu człowieka[21]. Sokrates Zawieyskiego zginie za to samo, co platoński mędrzec: za to, że szydzi z głupoty, obnaża obłudę i zakłamanie ludzkie, chciwość i upodlenie. Czy śmierć Sokratesa była konieczna? — zapytuje pisarz. Czy nie było sposobu, aby jej uniknąć? Ateński filozof zginął, bo sprzysięgły się przeciwko niemu potężne siły głupoty, zawiści i kłamstwa. Ale pozostaje jeszcze inne, daleko ważniejsze pytanie : czy śmierć Sokratesa jest również klęską prawd, jakie głosił on całym swoim życiem? Można zabić człowieka — twierdzi Zawieyski — można skazać na śmierć obywatela ateńskiego imieniem Sokrates, ale nie da się zniszczyć idei piękna, uczciwości i wiedzy. Wyrok śmierci wydany na Sokratesa zwróci się przeciwko samym oskarżycielom, ukaże ich słabość i tchórzostwo, wydobędzie na światło dzienne wszystko to, co chcieli zamaskować przez okrutne zgładzenie człowieka, który wyłącznie w imię bezinteresownej prawdy nieustannie piętnował ich fałsz i zakłamanie. Proces przeciwko Sokratesowi stał się w dramacie Zawieyskiego procesem przeciwko miastu, wyrok wydany na niego był w istocie wyrokiem na całą społeczność ateńską. Ale śmierć Sokratesa nie będzie bezpotomna właśnie przez

---

[18] Por. I. Sławińska, *Greckie dramaty Zawieyskiego*, Program Teatru im. J. Słowackiego w Krakowie, 26 VII 1957, s. 22.

[19] Por. K. Puzyna, *Dramat*, Rocznik Literacki 1957, s. 94, Warszawa 1957.

[20] Por. J. Zawieyski, *Autorska nota o Sokratesie*, Program Teatru im. Słowackiego, s. 10.

[21] Por. Zawieyski, *o.c.* s. 8.

philippique[59], prononcée le 20 décembre 44, nous lisons: *ipse ex libertini filia susceperit liberos*. Nous trouvons des termes semblables dans la véhémente treizième philippique du 20 mars de l'année suivante[60].

Cicéron accepte aussi le conseil de son ami d'amoindrir un peu ses louanges à Dolabella, bien qu'il regrette un peu l'ironie qui y était cachée[61]. Il faut reconnaître que dans cet endroit de la philippique, sous la forme qui nous a été transmise, il est difficile de trouver de l'ironie. Cicéron y affirme[62] que César a mené trois guerres civiles, en Thessalie, en Afrique et en Espagne. Dolabella a pris part aux trois, il a même reçu une blessure en Espagne. L'avis personnel de Cicéron est qu'il faut blâmer cette décision en elle-même, mais que sa fermeté dans ses opinions est digne de louanges. Cette qualité manquait à Antoine. Dolabella est mentionné encore deux fois dans cette philippique[63]: pourtant là, nous ne trouvons ni louanges ni ironie, même ici les louanges sont peu nombreuses. Visiblement Cicéron a raccourci sensiblement ce passage, sur le conseil d'Atticus.

D'après cette lettre nous apprenons que Cicéron, en reprochant à Antoine de s'être emparé sans en avoir le droit des biens de Varron, compare cela, sur le conseil d'Atticus, à son appropriation du patrimoine laissé par L. Rubrius, au contraire, il ne mentionne pas les possessions de Metellus Scipion qu'il voulait au début signaler à cette occasion[64]. Il s'agit ici d'un certain chapitre de la deuxième philippique[65]. Dans la suite de son argumentation, Cicéron insiste sur le fait que les biens de Varron n'ont jamais été mis aux enchères[66]. Qui plus est, César a obligé Antoine à restituer les possessions de Varron[67]. Et Cicéron conclut par cette appréciation que dans les deux cas, les motifs étaient très différents[68]. De cette manière malhonnête, Antoine voulait entrer

---

[59] *III Philipp.* 6, 17.

[60] *XIII Philipp.* 10, 23: *Is autem humilitatem despicere audet cuiusquam qui ex Fadia sustulerit liberos.*

[61] *Ad Att.* XVI 11, 2: *Ita libenter ea corrigam quae a te animadversa sunt ... et de laudibus Dolabellae deruam cumulum. Ac tamen est isto loco bella, ut mihi videtur,* εἰρωνεία, *quod eum ter contra civis in acie.*

[62] *II Philipp.* 30, 75: *Ter depugnavit Caesar cum civibus, in Thessalia, Africa, Hispania. Omnibus adfuit his pugnis Dolabella; in Hispaniensi etiam volnus accepit. Si de meo iudicio quaeris, nollem; sed tamen consilium a primo reprehendendum, laudanda constantia.*

[63] *II Philipp.* 32, 79 et 38, 99.

[64] *Ad Att.* XVI 11, 2: *corrigam quae a te animadversa sunt, 'eodem iure quo Rubriana' potius quam 'quo Scipionis'.*

[65] *II Philipp.* 40, 103; *Ab hac perturbatione religionum advolas in M. Varronis, sanctissimi atque integerrimi viri, fundum Casinatem. Quo iure, quo ore? 'Eodem', inquies, 'quo in heredum L. Rubri, quo in heredum L. Turseli praedia, quo in reliquas innumerabilis possessiones'.*

[66] Ib.: *Et si ab hasta, valeat hasta, valeant tabulae modo Caesaris, non tuae, quibus debuisti, non quibus tu te liberavisti. Varronis quidem Casinatem fundum quis venisse dicit, quis hastam istius venditionis vidit, quis vocem praeconis audivit?*

[67] *II Philipp.* 40, 104: *Quid? si etiam scripsit ad te Caesar ut redderes, quid satis potest dici de tanta impudentia?*

[68] Ib.: *Iam intelleges aliam causam esse hastae Caesaris, aliam confidentiae et temeritatis tuae.*

ne réussissait pas à déchiffrer sa propre écriture. Le secours ne pouvait venir que de Tiron qui savait deviner ce que son maître avait voulu écrire et quelquefois plûtot découvrir ce qui aurait du être écrit à un endroit donné. Une lettre écrite à Astura fin-juillet 45 est instructive à ce point de vue. Nous y lisons: *Tu istic si quid librarii mea manu non intellegent, monstrabis. Una omnino interpositio difficilior est quam ne ipse quidem facile legere soleo de quadrimo Catone*[8]. Il fallait de nouveau relire la copie et corriger les fautes. Dans sa lettre à Atticus du 10 juillet 45, Cicéron rappelle justement cette étape du travail sur ses *Livres Académiques*. À vrai dire, le premier exemplaire est déjà prêt — annonce-t-il à son ami — il ne reste qu'à corriger les fautes de copistes[9].

Le manuscrit écrit et corrigé sous la direction de Tiron était envoyé de l'atelier domestique de Cicéron à l'officine d'édition d'Atticus, où on le soumettait à un nouvel émondage. Exceptionnellement, Cicéron faisait passer son brouillon à Atticus; il en fut ainsi par exemple de l'oeuvre *De gloria* ce que l'auteur annonce dans ses lettres de 11 et 17 juillet 44[10]. Nous considérons comme précieux l'aveu de Cicéron lui-même qui, dans sa lettre du 13 février 61, appelle Atticus l'Aristarque de ses discours[11]. A cette époque, Cicéron éditait presque exclusivement des discours, le temps des grandes oeuvres de rhétorique et de philosophie était encore à venir. Atticus faisait la critique des discours de Cicéron prêts à être publiés, et exigeait certains changements et compléments. Dans une des lettres antérieures de Cicéron, nous lisons que sur le souhait d'Atticus, il a introduit dans un de ses discours la description de Misène et de Putéoles comme décor de l'action déjà traitée[12]; il fait ainsi certaines additions au discours contre Metellus Nepos[13], il corrigea une erreur de date[14]. Il souligne aussi qu'il se réjouit de l'appréciation favorable de ses discours et des louanges d'Atticus[15].

Pourtant il n'était pas toujours disposé à se soumettre aux demandes de l'éditeur. Quand Atticus exprima le souhait qu'il introduisit certains compléments à son discours pour Ligarius, Cicéron refusa en affirmant qu'il ne voulait pas encourir la défaveur de Tubéron; d'ailleurs le discours était déjà publié[16].

---

[8] *Ad fam.* XVI 22, 1.

[9] *Ad Att.* XIII 23, 2: *Libri ad Varronem non morabuntur. Sunt enim adfecti, ut vidisti; tantum librariorum menda tolluntur.*

[10] *Ad Att.* XVI 2, 6: *De gloria misi tibi.* XVI 3, 1: *idem* σύνταγμα *misi ad te retractatius, et quidem* ἀρχέτυπον *ipsum crebris locis inculcatum et refectum.*

[11] *Ad Att.* I 14, 3: *totum hunc locum, quem ego varie meis orationibus, quarum tu Aristarchus es, soleo pingere* ... Cf. Hor. *A. P.* 450.

[12] *Ad Att.* I 13, 5: Τοποθεσίαν *quam postulas Miseni et Puteolorum includam orationi meae.*

[13] Ib.: *In illam orationem Metellinam addidi quaedam.*

[14] Ib.: *A.d. III Non. Decembr. mendose fuisse animadverteram.*

[15] Ib.: *Quae laudas ex orationibus, mihi crede, valde mihi placebant, sed non audebam antea dicere; nunc vero quod a te probata sunt, multa mi* ἀττικώτερα *videntur.*

[16] *Ad Att.* XIII 20, 2: *Ad Ligarianam de uxore Tuberonis et privigna neque possum iam addere (est enim pervulgata) neque Tuberonem volo offendere; mirifice est enim* φιλαίτιος.

The second example is taken from the description of a bay in Thessalia (XI 235 f.):

> Est specus in medio natura factus an arte
> Ambiguum, magis arte tamen.

The studies in Ovidian scenery descriptions, as in shown in the book by E. J. Bernbeck mentioned above, have changed their aspect lately. K. Zarnewski, who was the first to examine this topic widely, in his doctor's thesis [32] laid particular stress on the division of descriptions into two groups (the sublime epic sceneries and the idyllic ones of hellenistic origin), and examined them from a strictly comparative point of view. Such attitude towards Ovid's technique, implicating the poet's lack of self-reliance, must now be changed. Nowadays one must, just as E. J. Bernbeck does [33], knowing the comparative data, examine Ovid's work as an individual artistic creation and make use of modern, many-sided methods of analysis. In the case of *Metamorphoses* by Ovid it is no good, today, to impute perpetually the epic character to the poem [34]. One should reveal the variety of functions and inner structures of Ovidian descriptions. May this article with its suggestions on the topic be a slight contribution to such studies.

Poznań

---

[32] See Footnote 1.

[33] Cf. his very interesting comments on associative run of Ovid's thoughts of antithetic character (*o.c.* p. 16, 42, 77 f., 91 ff., 99, 114, 124).

[34] Such attitude was accepted by R. Heinze, *Ovids elegische Erzählung*, Ber. ü. d. Verhandl. d. Sächs. Akad. d. Wiss., Leipzig, Phil.-hist. Kl., 71 Bd., 1919, Heft 7.

gewährt die Sachlage im *Eunuchus* Einblick in die ganze Kompliziertheit, die mit dem Kontaminationsproblem verbunden ist [13]. Terenz berichtet uns in seinem Prolog von den Schwierigkeiten, die er mit seinem Feinde Luscius Lanuvinus hatte. Luscius Lanuvinus warf dem Terenz Plagiat vor, den miles gloriosus habe er aus einem alten Stück des Plautus und Terenz übernommen. Terenz entgegnet, das sei nicht wahr, er habe den Soldaten Thraso samt dem Parasiten aus dem *Kolax* Menanders entlehnt. Man muß sich fragen: Was ist hier los? Zunächst beweist der Tatbestand, daß die Kontamination überhaupt nach keinen festen Normen verlief sondern eben zumindest manchmal unbeweisbar war. Vergleichen wir zumindest ganz kurz den terenzischen Thraso mit dem Στρατιώτης im *Kolax* Menanders. Die Fragmente lassen erkennen, daß es sich bei dem letzteren um einen Neureichen handelt, der auf militärischer Ebene und nicht mit den redlichsten Mitteln ein Vermögen erraffte, das er mit vollen Händen wieder auf die Straße wirft. Seine Rücksichtslosigkeit ist ihm noch immer eigen und es ist damit zu rechnen, daß er mit 60 Kameraden anrückt, um das Mädchen seiner Wahl zu rauben. In den kleineren Fragmenten läßt sich erkennen, daß Fressen, Saufen und die Prahlerei mit seinen Liebeserfolgen als Motive vorkamen. Insofern kommen wir zu einer Typisierung die der des Thraso ähnelt. Aber wörtliche Übereinstimmungen gibt es nicht. Die Übereinstimmungen zwischen Thraso und Pyrgopolinices des Plautus sind nicht größer und nicht kleiner. Für die Szene *Eun.* 391—453 läßt sich auffallende Ähnlichkeit mit MG 1—78 feststellen. Beiden Szenen liegt die gleiche Absicht zu Grunde: Der Offizier wird vorgestellt; das Publikum erfährt, was man der Narrheit des Soldaten zutrauen kann; es gibt viel Situationskomik; die Dialogform liegt vor, mit dem Parasiten als Dialogpartner; die dramatische Technik der Szenen ähnelt sich. Ich muß von Einzelheiten absehen, nur eines, etwas sehr interessantes, sei hervorgehoben: Zwischen Pyrgopolinices und Thraso besteht ein wesentlicher Unterschied: Pyrgopolinices läßt seine ungeheuren Taten rühmen; Thraso ist terenzischer, er will durch geistreiche Einfälle glänzen und versucht deshalb einige sehr lendenlahme Witze an den Mann zu bringen, wie *Eun.* 414 oder 425 oder 496. Die andere und letzte Szene, in der sich das Bramarbastum des Thraso zeigt, ist die Partie *Eun.* 771—791, der Sturmangriff auf das Haus der Geliebten, der von Terenz in Szene gesetzt wird. Das Motiv läßt sich unter den *Kolax*-Fragmenten Menanders ermitteln, ich hatte es vorhin erwähnt. Als Motiv kommt es auch bei Plautus verschiedentlich vor, so MG 814, 1254, *Truc.* 17, *Bacch.* 709 ff., *Truc.* 256 und nahezu sprichwörtlich an vielen Stellen. Terenz hat die Sache, wie gesagt, in Szene gesetzt. Ob es bei Menander auch schon so war, läßt sich nicht mehr feststellen. Wenn wir die soeben gewonnenen Beobachtungen

---

[13] Von den älteren Arbeiten seien hervorgehoben Ph. Fabia, *Les Prologues de Térence*, Paris 1883, und F. Nencini, *De Terentio eiusque fontibus*, Livorno 1891. Zur Kontamination ferner: G. Jachmann, *Der Eunuchus des Terenz*, NGG 1921, S. 69 ff.; E. Dieffenbach, *Die Komposition des Eunuchus des Terenz*, Diss. Köln 1949; H. Haffter, *Terenz und seine künstlerische Eigenart*, Mus. Helv. X 1953.

mit einander in Beziehung setzen, ergibt sich folgendes Bild: Thraso wurde durch Terenz zum Bramarbas umgestaltet, bezw. als Bramarbas in den *Eunuchus* durch Kontamination hineingebaut. Die Berührungspunkte mit Menander sind dabei nicht größer und nicht kleiner als die mit Plautus. Der nachweisbare Erfolg des *Eunuchus* läßt sich unter anderem auf die Bramarbas-Rolle zurückführen, die durch Plautus Mode-Typ geworden war. Und deshalb richtete sich auch der Angriff des Luscius Lanuvinus gerade gegen die Thraso-Rolle, weil sie der erfolgversprechendste Teil am *Eunuchus* in Rom war. Sie sollte durch die Wirkung der Klage auf Plagiat vermindert werden.

Die Analyse der Antamoenides-Rolle des plautinischen *Poenulus* führt ebenfalls zu dem Ergebnis, daß wenige, von Plautus eingeschobene Verse den Soldaten zum Bramarbas umgestaltet haben. Auch hier beschränke ich mich darauf, die wesentlichsten Merkmale mitzuteilen. Die Antamoenides-Rolle setzt sich aus zwei Elementen zusammen[14]. Zum ersten ist sie ein Teil der Haupthandlung: Auf drei Ebenen bahnt sich das Unheil gegen den Kuppler Lyco an und zwar erstens durch die bekannte Colybiscus-Intrige, zweitens durch den Punier Hanno und drittens durch den Soldaten Antamoenides, der ein Mädchen vom Kuppler mieten wollte, sein Geld dafür bezahlte, um die Gegenleistung betrogen wird und am Schluß des Stükkes auftritt, sein Recht zu fordern. Der Name Antamoenides läßt sich in diesem Sinne deuten: Der Rächer, der sich für ihm angetanes Unrecht rächen will. Insofern ist die Antamoenides-Rolle von Bedeutung für den Fortgang der Handlung.

Das zweite Element der Antamoenides-Rolle ist ihr Bramarbas-Charakter. Es betrifft ausschließlich die Verse *Poen.* 470—496. Streicht man diese Verse, so bleibt von dem Bramarbas Antamoenides nichts mehr übrig, er ist ein normaler Soldat, wie es ihn in der griechischen hellenistischen Komödie oft gegeben hat. Sehen wir uns die Verse 470—496 etwas genauer an, so finden wir mehrere Argumente, die dafür sprechen, daß diese 26 Verse von Plautus erfunden und in das Stück eingeschoben worden sind[15]. Es handelt sich um den Bericht von der Vernichtung der geflügelten Menschen. 1. wickelt sich die Ge-

[14] Weiterführende Literatur zum Kontaminationsproblem im *Poenulus* bei G. Maurach, *Milphio und der Bau des Poenulus*, Philologus CVIII 1964, S. 246. G. Maurach bereitet einen großen Kommentar zum *Poenulus* vor, der, soviel ich weiß, noch nicht erschienen ist, sowie eine im Druck befindliche zweisprachige Ausgabe mit Apparat und Kommentar, wo das Kontaminationsproblem im *Poenulus* gleichfalls behandelt wird.

[15] In der Diskussion dazu in Wrocław verwies Herr H. Myśliwiec auf metrische Bedenken zu V. 471 pugna pentetronica und die durch Turnebus vorgeschlagene Besserung in pentethronnica. Ich weiß nicht, ob eine Änderung nötig ist. Da der Ambrosianus wie die Pallatinische Rezension pentetronicus haben, was auch so in alle maßgeblichen Ausgaben übernommen wurde, versuche ich die Sache in der überlieferten Form zu verstehen und zwar folgendermaßen: Die hybride Bildung des Begriffs steht zunächst fest und spricht für Plautinität. Pugna muß daneben stehen, da ja pentetronicus ein frei erfundener Name ist und man ohne pugna nicht wüßte, ob es eine Stadt, ein Gebirge, Mensch oder was sonst auch sei. Und warum soll man das o in tronicus nicht lang messen, wie Scytholatronia in MG 43, ein Zusammenhang auf den schon Leo in seiner Ausgabe durch Hinweis auf Hermes XVIII 1883, S. 580 verweist. Es bestätigt nur die Hybridität und Plautinität.

nom apparaît également souvent dans les lettres de Cicéron à Atticus où il indiquait à son ami ce que pensait Peducéus de tel ou tel événement. Cicéron tenait compte de son avis et plaçait haut son autorité [98]. Hélas! Nous ne pouvons rien dire de plus précis sur les remarques de Peducéus. En effet, ni ses lettres, ni celles d'Atticus qui rapporte plusieurs fois son opinion à Cicéron ne nous sont parvenues.

Cicéron ne s'attendait pas non plus à ce que Cornificius, poète et orateur, adepte enthousiaste du style attique en éloquence ait une opinion trop favorable de son oeuvre *Orator*. De même que Cornificius le père, candidat au consulat en même temps que Cicéron, était un juge très sévère [99], de même Cornificius le fils, collègue de Cicéron à l'augurat, était un critique sévère. En septembre 46, Cicéron lui annonce l'achévement de son oeuvre *de optimo genere dicendi* (c'est-à-dire de l'*Orator*); se rendant compte de leurs différences d'opinion à ce sujet, il demande à son correspondant de lui donner une appréciation bienveillante, si non par conviction, du moins par amabilité [100]. Il ne lui envoie pourtant pas d'exemplaire du livre; il veut seulement s'entremettre pour que les copistes de Cornificius puissent lui en faire une copie et la lui envoyer en orient [101]. Nous ne savons pas quelle fut la réaction de Cornificius à l'oeuvre et à la lettre de Cicéron. Pourtant nous pouvons supposer que son jugement ne fut guère différent de ceux d'après lesquels — selon le témoignage de Tacite [102] — Cicéron était enflé, emphatique et pas assez concis, fougueux, diffus et trop peu attique.

Les points de vue qui lui étaient particulièrement proches étaient ceux de Calvus et de Brutus dont le premier jugeait Cicéron „flottant et sans nerf" et le deuxième „dépouvru de force et de vigueur"[103]. Cicéron paya les Atticistes de la même monnaie en les appelant malicieusement grands orateurs et poètes érudits [104]. La

---

[98] V. *ad Att.* VII 13, 3: *Is enim splendor est vestrum, ut eadem postulentur a vobis quae ab amplissimis civibus. Ad Att.* IX 7, 2: *hoc mihi iucundissimum fuit consilium factumque nostrum a Sexto probari, pergratumque mihi tu fecisti; a quo et diligi me et quid rectum sit intellegi scio. Ad Att.* IX 10, 10: *Scribis Peducaeo quoque nostro probari quod quierim, cuius auctoritas multum apud me valet.* Cf. aussi *ad Att.* VII 14, 3; VII 17, 1; XV 13, 3; XVI 11, 1; X 1a,; XII 50; XII 51, 1; XIII 2b; XVI 15, 4.

[99] Cic. *in Verr.* I 10, 30.

[100] *Ad fam.* XII 17, 2: *proxime scripsi de optimo genere dicendi, in quo saepe suspicatus sum te a iudicio nostro sic scilicet ut doctum hominem ab non indocto paulum dissidere. Huic tu libro maxime velim ex animo, si minus, gratiae causa suffragere.*

[101] Ib.: *Dicam tuis, ut eum, si velint, describant ad teque mittant; puto enim, etiam si rem minus probabis, tamen in ista solitudine, quicquid a me profectum sit, iucundum tibi fore.*

[102] Tac. *Dial. de orat.* 18: *quibus inflatus et tumens nec satis pressus, sed super modum exsultans et superfluens et parum Atticus videretur.*

[103] Ib.: *Ciceronem a Calvo quidem male audisse tamquam solutum et enervem, a Bruto autem, ut ipsius verbis utar, tamquam fractum atque elumbem.* V. n. 82.

[104] *Ad fam.* XII 18, 1: *animum adverti enim hoc vos magnos oratores facere non numquam. Ad fam.* XII 17 2: *doctum hominem ab non indocto paulum dissidere.*

prononcer ce discours, il aurait traité l'affaire avec plus de feu[84]. A cause de cela, il ne pouvait pas entreprendre de corriger un discours écrit dans un style tout à fait autre, employant des moyens d'expression complètement différents. Pourtant, il désirait connaître aussi le jugement d'Atticus sur cette affaire. Il craint qu'Atticus, sous l'influence de son surnom ne se montre sur-attique (ὑπεραττικός) dans son jugement; mais ayant en mémoire les foudres de Démosthène, il comprendra qu'on peut parler de la façon la plus attique et pourtant avec force[85]. A ce point de vue, ces craintes de Cicéron étaient vaines; le jugement de Brutus sur le discours du Capitole de Brutus fit semblable au sien. *Cuius de oratiuncula idem te quod me sentire video* — lisons-nous dans la lettre du 22 mai[86]. Brutus édita son discours sans les corrections de Cicéron, mais Atticus insista d'autant plus auprès de Cicéron pour qu'il travaille sur le même thème et qu'il écrive lui-même ce discours en feignant d'être Brutus. Mais Cicéron refusa d'accomplir cette sorte de travail[87]. Le projet d'édit aux habitants des municipes que Cicéron avait préparé sur le voeu d'Atticus ne rencontra pas non plus la faveur de Brutus[88].

Pourtant Brutus s'intéressait vivement aux créations de Cicéron, il s'enfonçait avec sérieux dans chaque oeuvre qui paraissait. Quelquefois il attirait son attention sur certains détails. Nous connaissons un exemple de ce genre à propos du discours pour Ligarius. En septembre 45, Brutus rendit visite à Cicéron à Tusculanum et lui transmit le message de Titus Ligarius disant que le discours pour la défense de son frère Quintus Ligarius, il désignait L.Corfidius comme l'un de ceux qui étaient venus à la maison de César pour intercéder en faveur du proscrit, pourtant ce L. Corfidius ne vivait plus à cette époque[89]. Cicéron se tourna vers Atticus pour qu'il fasse enlever le nom de Corfidius de tous les exemplaires du discours déjà copié[90]. Pourtant, de même que pour l'oeuvre *De republica*, la correction ne fut pas faite cette fois-ci. Dans le discours *Pro Ligario* 11, 33, le nom de L. Corfidius est resté. Mais peut-être ce μνημονικὸν ἁμάρτημα de Cicéron n'aurait pas été aperçu des philologues si lui-même n'avait attiré l'attention sur cette erreur dans sa lettre à Atticus.

---

[84] Ib.: *Est autem oratio scripta elegantissime sententiis, verbis, ut nihil possit ultra. Ego tamen si illam causam habuissem, scripsissem ardentius.*

[85] Ib.: *Tu tamen velim orationem legas, nisi forte iam legisti, certioremque me facias quid iudices ipse. Quamquam vereor ne cognomine tuo lapsus* ὑπεραττικὸς *sis in iudicando. Sed si recordabere* Δημοσθένους *fulmina, tum intelleges posse et* ἀττικώτατα *et gravissime dici.*

[86] *Ad Att.* XV 3, 2.

[87] Ib.: *Sed parum intellego quid me velis scribere quasi a Bruto habita oratione, cum ille ediderit.* V. aussi *ad Att.* XIV 20, 3; XV 2, 2; XV 4, 3.

[88] *Ad Att.* XIV 20, 3; *De quo etiam experti sumus nuper in edicto. Scripseram rogatu tuo. Meum mihi placebat, illi suum.*

[89] *Ad Att.* XIII 44, 3: *Brutus mihi T. Ligari verbis nuntiavit, quod appelletur L. Corfidius in oratione Ligariana, erratum esse meum. Sed ut aiunt* μνημονικὸν ἁμάρτημα. *Sciebam Corfidium pernecessarium Ligariorum; sed eum video ante esse mortuum.*

[90] Ib.: *Da igitur, quaeso, negotium Pharnaci, Antaeo, Salvio, ut id nomen ex omnibus libris tollatur.*

stark damit zu rechnen, daß jeweils ein Bramarbas vorhanden war. Aber im Verhältnis zu dem existierenden Material ist das nicht viel. Der Soldat als Liebhaber und der Soldat rein zivilen Charakters besitzen die dominierende Position. Das Bild wird von Wartenberg im einzelnen genauer bestimmt, doch will ich hier nicht näher darauf eingehen. Ein weiteres Merkmal ergibt sich für die griechische hellenistische Komödie als Ergebnis der Dissertation von Wartenberg: Die Nea — und nicht nur Menander allein — lehnt Krieg und Söldnertum ausnahmslos ab. Es ist erstaunlich, daß dies trotz des fragmentarischen Materials so eindeutig hervorgeht. Natürlich gibt es positiv gezeichnete Soldaten, als Liebhaber oder handelnde Person, aber das Positive an ihnen ergibt sich nicht aus der Eigenschaft des Soldat-Seins, sondern aus ihren menschlichen Qualitäten, von denen das Militärische überdeckt wird. Die negativen Kriterien für Krieg und Söldnertum erklären sich ganz natürlich, wenn man das Wesen des Hellenismus in seinen historischen Zusammenhängen sieht. Soviel möchte ich resümierend über die Arbeit Wartenbergs berichten.

Für die römischen Verhältnisse sieht die Sache zunächst recht einfach aus: denn jeder miles bei Plautus und Terenz trägt die Spuren des Bramarbas an sich. Hier fassen wir schon den ersten wesentlichen Unterschied zur griechischen Komödie. Aber etwas anderes Interessantes verbirgt sich innerhalb der römischen Typen. Es ist notwendig, sie sich zu diesem Zweck der Reihe nach etwas genauer anzusehen.

Für den *Miles gloriosus* besitzen wir wenigstens insoweit volle Klarheit, als uns der römische Autor im Prolog V. 85—87 ausdrücklich mitteilt:

> et argumentum et nomen vobis eloquar.
> 'Αλαζών Graece huic nomen est comoediae
> id nos Latine 'gloriosum' dicimus.

Demzufolge haben wir im plautinischen *Miles gloriosus* die ziemlich genaue römische Bearbeitung eines griechischen Bramarbas-Typs vor uns. Es ist immer wieder nach Kontaminationsrissen gesucht worden[7], doch sehe ich keine Veranlassung der Angabe des Prologes zu mißtrauen, da der *Miles gloriosus*, so wie er uns heute vorliegt, sehr gut zu verstehen ist. Das griechische Vorbild der römischen Komödie könnte sehr gut um das Jahr 281 entstanden sein[8], als Seleukos I. soeben seinen Feind Lysimachos besiegt hatte, Ephesus von diesem lästigen Tyrannen befreit worden war und Seleukos durch Truppenanwerbungen sein Heer auffrischte, um gegen das griechische Mutterland und Makedonien zu Felde zu ziehen. Als mit der Ermordung des Seleukos die ganze Sache ins Wasser fiel, hatte man in Athen umso mehr Grund, sich über den kleinasiatischen Häuptling

---

[7] Zuletzt dazu K. Gaiser, *Eine neu erschlossene Menander-Komödie*, Poetica I 1967, S. 436 ff. Hier auch weiter führende Literatur.

[8] Eine ausführliche Begründung dieses Zeitansatzes habe ich gegeben in: *Zur Entstehungsgeschichte des* 'Αλαζών, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae IX 1961, S. 37 ff.

zu belustigen. Es bleibt die Frage, ob und welche Ziele Plautus mit der Bearbeitung dieses Lustspiels für die römische Bühne verband. Meist fragt man gar nicht danach, verschiedentlich trifft man auf die Annahme, daß Plautus mit dem Angriff auf den ruhmredigen Krieger die Prahlhänse aus den eigenen römischen Reihen treffen wollte. Diesem Argument ist unbedingt zuzustimmen, obgleich weitere Gesichtspunkte dadurch nicht ausgeschlossen werden. Mindestens seitdem sich Hannibal 195 zu Antiochos III. begeben hatte, nahm das öffentliche Interesse in Rom für die kleinasiatischen Verhältnisse zu und Livius[9] bezeugt uns die diplomatischen Aktivitäten der folgenden Jahre. Ich finde, daß der *Miles gloriosus* auch unter diesem Aspekt auf der römischen Bühne aktuell sein konnte. Aber das sind bereits Nebenüberlegungen, die an dieser Stelle nicht bewiesen werden können.

Auf wesentlich rätselhaftere Verhältnisse treffen wir im plautinischen *Curculio*. Es sieht so aus, als ob der brave und redliche Soldat des griechischen Stückes, das Plautus als Vorlage für seinen *Curculio* verwendete, durch wenige plautinische Zutaten zum komischen Typus verwandelt wurde. Aus den Argumenten, die dafür sprechen, greife ich zwei heraus, die mir besonders charakteristisch zu sein scheinen. Sehr merkwürdig ist zunächst der Eigenname des Kriegers Therapontigonus Platagidorus, der sehr griechisch klingt, aber doch wohl nicht griechisch ist. Zunächst hört es sich so an, als ob wir einen θεράπων des Antigonus vor uns hätten[10]. Aber ob ein Grieche diese Wortbildung vorgenommen haben würde, ist fraglich. Näher liegt, daß der römische Hörer die seinem Ohr vertrauten Worte terra und pontus[11] heraushören sollte und die Erfindung dieses Namens auf plautinisches Konto geht. Das wird bestätigt durch den zweiten Teil dieses Eigennamens Platagidorus, der gleichfalls griechisch zu deuten ist, aber kaum Sinn ergibt. Πλαταγή ist das Aufklatschen der Ruder auf die Wasseroberfläche. Ich weiß mit der Bedeutung nicht mehr anzufangen, als daß der Gesamtname eben eine Wortspielerei ist wie bei uns im Deutschen etwa der 'Cottbuser Postkutscher', ein Vexiername, den Plautus selbst erfand, griechischen und römischen Ohren vertraute Wortelemente verwendete, um mit dieser komischen Namenserfindung von vornherein anzudeuten, daß der im *Curculio* auftretende Soldat ein komischer Typ sein werde. Aber so komisch ist er gar nicht. Wir erhalten Einblick in seine Familienverhältnisse, und seine Bühnenfunktion besteht darin, als Bruder der Planesium erkannt zu werden, um seine Schwester am Schluß standesgemäß verheiraten zu können: also ein würdiges Handlungselement. Das komische Element der Rolle liegt im wesentlichen in den Gesprächen über ihn, wobei die Partie *Cu.* 437 im Vordergrund steht. Es ist nicht möglich, hier diese 17 Verse zu analysieren, ich will nur kurz das Wesentliche andeuten: Wir haben eine Unter-

---

[9] Liv. 35.

[10] Zur Erklärung der Eigennamen vgl. den noch immer ausgezeichneten Aufsatz von K. Schmidt, *Die griechischen Personennamen bei Plautus*, Hermes LXXXVII 1902, S. 385.

[11] Auf diese Möglichkeit hat mich Herr Prof. Steffen freundlicherweise hingewiesen.

Eos LIX 1971

DER BRAMARBAS IN DER GRIECHISCH-RÖMISCHEN KOMÖDIE*

Von

WALTER HOFMANN

Die Literatur zur römischen Komödie hat einen schwer zu übersehenden Umfang angenommen. Einige Werke gelten als die bahnbrechenden und noch immer maßgebenden Hauptstützen der Plautus- und Komödienforschung. Ich denke an die Publikationen von P. Langen, F. Leo, E. Fraenkel, wozu in der Nachkriegszeit noch das Buch von W. H. Friedrich getreten ist [1]. Einige Handbücher erleichtern die Orientierung in der Fülle der Literatur, der Probleme und Sachverhalte, wie G. Duckworth, Della Corte, R. Perna. Die Interessen der Forscher sind dabei im wesentlichen literarhistorisch bestimmt. Ich glaube aber, daß wir den Erfordernissen unserer Gegenwart, den politischen, sozial- und kulturgeschichtlichen Fragen unserer Zeit stärker gerecht werden müssen. Das soll nicht heißen, daß ich mich über die gewaltige Forscherarbeit eines Jahrhunderts leichtfertig hinwegsetzen möchte. Es ist selbstverständlich, daß der antike Stoff aus dem antiken Stoff heraus erklärt werden muß, aber der Blickwinkel, unter dem die antike Komödie zu sehen ist, bedarf einer Neubestimmung. B. Biliński hatte sich schon vor längerer Zeit in einer Reihe von Aufsätzen mit dem Problem der Erneuerung der klassischen Philologie beschäftigt [2] und betont in diesem Zusammenhang, daß es notwendig sei, daß sich Philologie und Geschichte stärker aufeinander orientieren. Man wird ihm gewiß recht geben müssen; jedenfalls konnte ich beobachten, daß eine Untersuchung des antiken Komödienstoffes unter diesem Aspekt für die soziale, kulturelle und politische Geschichte wesentliche Ergebnisse bringt, wie sich andererseits die Komödie unter historischem Aspekt und dialektisch umfassender begreifen läßt.

---

* Der Vortrag wurde im Mai 1970 teilweise in verkürzter Form an den Universitäten Poznań, Toruń, Warszawa und Wrocław gehalten. Es handelt sich um die Ergebnisse einer größeren wissenschaftlichen Untersuchung, deren Veröffentlichung in absehbarer Zeit folgen wird. Ich beschränke die Anmerkungen an dieser Stelle daher auf das, was für das Verständnis unerläßlich ist.

[1] P. Langen, *Plautinische Studien*, Berlin 1886; F. Leo, *Plautinische Forschungen*², Berlin 1912; E. Fraenkel, *Plautinisches im Plautus*, Berlin 1922; E. Fraenkel, *Elementi Plautini in Plauto* (mit umfangreichen Addenda), Florenz 1960; W. H. Friedrich, *Euripides und Diphilos, Zur Dramaturgie der Spätformen*, Zetemata 5, München 1953; G. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, Princeton 1952; F. Della Corte, *Da Sarsina a Roma. Ricerche Plautine*, Genova 1952; R. Perna, *L'Originalità di Plauto*, Bari 1955.

[2] B. Biliński, *Gedanken zur Erneuerung der klassischen Philologie*, Das Altertum IV 1958, S. 144 ff.

Es gilt als eine unbestrittene Tatsache, daß der Typ des miles gloriosus eine Erfindung der griechischen neuen hellenistischen Komödie sei. Es war in dieser Konsequenz vor einem knappen Jahrhundert von O. Ribbeck [3] behauptet worden, und nicht grundlos. Schon die griechische Philosophie befaßt sich relativ ausführlich mit der ἀλαζονεία. Aristoteles kommt in seiner großen Ethik[4] darauf zu sprechen und setzt sie in Gegensatz zur εἰρωνεία, während er die ἀλήθεια als den goldenen Mittelweg zwischen beiden betrachtet. Aber ein wesentlicher Umstand ist diese Frage bei ihm nicht. Ausführlich geht Theophrast[5] darauf ein und das hervorhebenswerte bei ihm ist, daß er in der ἀλαζονεία nicht eine spezifisch auf Militärisches zugeschnittene Erscheinung sieht, sondern mit Beispielen belegt, daß das Aufschneiden eine allgemeinmenschliche Erscheinung ist. Konkret gestaltet treffen wir auf die ἀλαζονεία im Bereich der Komödie wieder. Ganz eindeutig liegen die Dinge in Menanders *Kolax* und ebenso für den anonym und indirekt durch Plautus' *Miles gloriosus* überlieferten ἀλαζών. Da uns von der Nea griechische Texte nur in bescheidener Auswahl vorliegen, beeindrucken uns vor allem die 26 ziemlich vollständig erhaltenen Komödien der Römer, in denen jeder Soldat als prahlerischer Soldat typisiert ist. So bleibt nur noch ein kleiner Schritt, um von den römischen milites aus auf die Soldaten der Nea rückzuschlußfolgern, daß sie im wesentlichen ἀλαζόνες waren. Auch für den Sikyonier hatte man das früher angenommen, bis man seit der Veröffentlichung des Textes 1965 eines besseren belehrt wurde. Ich glaube, daß, je mehr einschlägige Texte man findet, desto mehr die Geschlossenheit der These Ribbecks zerbröckelt. Aber da wir schwerlich auf so epochale Textneufunde warten können, wird die Frage wohl oder übel mittels der Interpretation gelöst werden müssen.

Eine wichtige Frage, die es zu klären gilt, ist also die: In welchem Umfang gab es in der hellenistischen Komödie einen Bramarbas-Typ? Welche Veränderungen vollzogen sich unter dem Einfluß der römischen Autoren? Von der Beantwortung hängt viel ab, aber darauf komme ich erst am Schluß zu sprechen.

Bei der Beurteilung des Soldaten in der griechischen hellenistischen Kömodie stütze ich mich auf die Dissertation von G. Wartenberg [6], eines unserer Leipziger Absolventen, der sich eigens für diesen Zusammenhang damit beschäftigt hatte. Er konnte zeigen, daß der Typ des miles gloriosus im griechischen Schrifttum verhältnismäßig wenig vorkommt, daß er bei Menander nur für den Bias im *Kolax*, für den Sosias der *Perikeiromene* und in einem nicht bestimmbaren Fragment mit Sicherheit nachweisbar ist. Auch bei Damoxenos, bei Diphilos, Nikostratos, Philemon und Phoenikides ist auf Grund der erhaltenen Fragmente

---

[3] O. Ribbeck, *Alazon*, Leipzig 1882, S. 34.

[4] ed. Bekker, Bd. 2, Berlin 1831, 1193 § 33, Neudruck Gigon, Berlin 1960.

[5] ed. Steinmetz, München 1960 § 3.

[6] G. Wartenberg, *Der Soldat in der griechischen hellenistischen Komödie und in den Fragmenten der Römer*, Diss. Leipzig 1969.

descriptions of great plastic value [24]. This method of inserting miniature poetic images in the course of narration can be found in homeric epos as well as in other epic poets [25].

Very characteristic of Ovid's style and, as far as I know, not discussed yet are "negative" descriptions of places [26]. The poet uses negative expressions particularly to show the different and unusual nature of a locality. The description of such a place is to be found in Book III 407 ff.:

> Fons erat inlimis, nitidis argenteus undis,
> Quem neque pastores neque pastae monte capellae
> Contigerant aliudve pecus, quem nulla volucris
> Nec fera turbarat nec lapsus ab arbore ramus [27].

Sometimes the negations are applied to emphasize the following affirmative statement of antithetic character (IV 298 ff.)[28]:

> Non illic canna palustris
> Nec steriles ulvae, nec acuta cuspide iunci;
> Perspicuus liquor est;

Besides, the negative presentation of a place can intensify the mythical character of the story [29].

In some descriptions we can observe the poet's proclivity towards emphasizing the beauty of a place. This feature, visible on a larger scale in Ovidian portraits of persons [30], seems to be of rhetorical origin (the rhetorical "laus"). The raptures over the place being described is twice expressed in an interesting way: by comparison with art, which is here the chief criterion of beauty for the poet [31]. In the first case we deal with the description of a woodland cave in the valley Gargaphie (III 157 ff.):

> Cuius in extremo est antrum nemorale recessu
> Arte laboratum nulla: simulaverat artem
> Ingenio natura suo;

---

[24] Cf. II 112 ff., 144, III 149 f., IV 81, V 440, VII 100, 703, 835, VIII 1, XIII 621, XV 665 (Aurora); II 114 f., 722 f., IV 664 f., XI 97 f. (Lucifer); I 270, XI 589 f., XIV 838 (Iris).

[25] Cf. *Il.* I 493, *Od.* II 1; Apoll. Rh. I 519 ff.; Vergilius, *Aen.* VII 25 f., XII 76 f.

[26] Ovidius makes use of this method also while describing persons (III 491 ff.— Narcissus, IV 30 f. — Salmacis).

[27] Cf. Vergilius, *Aen.* I 168 f.: *hic fessas non vincula navis / ulla tenent, unco non alligat anchora morsu.*

[28] Cf. also XI 232 ff., 359 f., XIII 924 ff.

[29] Cf. XI 597 ff.

[30] Cf. I 497 ff., IV 329 f., VII 730 ff., VI 451 ff., X 515 ff.

[31] The inverse method of expressing admiration (a work of art approximates to nature) can be found in the description of the Pygmalion's statue resembling a living woman (cf. XXII 252: *Ars adeo latet arte sua*). Cf. Ps.-Longinos, *De subl.* I 1: ἡ τέχνη τέλειος, ἡνίκ' ἂν φύσις εἶναι δοκῇ, ἡ δ' αὖ φύσις ἐπιτυχής, ὅταν λανθάνουσαν περιέχῃ τὴν τέχνην.

différence des points de vue n'empêchait pas une certaine intimité. Quand Cornificius n'était pas là, Cicéron souffrait de son absence: il lui manquait — comme il dit — quelqu'un avec qui il pouvait rire familièrement et avec esprit [105]. Ils correspondaient souvent entre eux; après les Ides de mars, leur lutte commune contre Antoine les réunit. On a conservé quinze lettres de Cicéron à Cornificius des années 46 à 43. A côté du contenu politique, à côté des lettres de recommandation, les accents personnels ne sont pas absents. Cicéron invite Cornificius à Cumanum et à Pompeianum, une fois pendant une ennuyeuse séance du Sénat, il lui écrit un billet pour l'inciter à l'interpeller à nouveau dans quelque écrit, en effet, il était plus facile à Cicéron de répliquer que de lancer un défi [106].

Au contraire, il est difficile de compter Lepta au nombre des critiques de Cicéron sur la base de l'information très générale contenue dans la lettre de Cicéron de fin janvier 45. Cicéron écrit à Lepta et lui exprime sa joie de ce que son ami ait beaucoup apprécié son *Orateur* [107]. Les éloges de Lepta mettaient certainement en valeur les mérites concrets de l'oeuvre, car Cicéron, en accusant réception, s'étend sur la valeur de l'oeuvre. Il souligne que son point de vue sur l'éloquence est contenu tout entier dans cette oeuvre. Si ce livre a réellement la valeur que lui attribue Lepta, alors l'auteur également signifie quelque chose [108].

César fut aussi un des critiques des oeuvres de Cicéron. Nous savons de façon certaine ce que le dictateur pensait de l'oeuvre de notre écrivain dans son ensemble et aussi de chacun de ses écrits. Il est évident que Cicéron attachait beaucoup de poids à ces appréciations; en général, il en avait connaissance par l'intermédiaire de personnes de l'entourage de César, quelquefois le dictateur en personne le lui écrivit.

César a exprimé son opinion sur le *Caton* de Cicéron dans une lettre à Balbus. Celui-ci a montré la lettre du dictateur à Cicéron. Cicéron la rappelle dans une lettre à Atticus, extrayant de l'appréciation de César un jugement sur le style de Cicéron et de Brutus. Par une lecture appliquée de l'écrit de Cicéron, il enrichit, à ce qu'il dit, sa langue, et, quand il lit l'oeuvre de Brutus qui porte le même titre, il se sent lui-même éloquent. Il rapporte cette σύγκρισις à Atticus avec une grande émotion [109]. Le sujet et les tendances de cet oeuvre — Cicéron n'y

---

[105] *Ad fam.* XII 18, 2 ex.: *Nihil mihi tam deese scito quam quicum haec familiariter docteque rideam Is tu eris, si quam primum veneris; quod ut facias, non mea solum, sed etiam tua interesse arbitror*

[106] *Ad fam.* XII 20: *Sic igitur facies meque amabis et scripto aliquo lacesses; ego enim respondere facilius possum quam provocare. Quod si, ut es, cessabis, lacessam, nec tua ignavia etiam mihi inertiam adferet. Plura otiosus; haec cum essem in senatu exaravi.* Cf. *ad fam.* XII 30, 1: *Non enim te epistulis, sed voluminibus lacesserem; quibus quidem me a te provocari oportebat.*

[107] *Ad fam.* VI 18, 4: '*Oratorem*' *meum tanto opere a te probari vehementer gaudeo.*

[108] Ib.: *Mihi quidem sic persuadeo me, quicquid habuerim iudici de dicendo, in illum librum contulisse. Qui si est talis qualem tibi videri scribis, ego quoque aliquid sum; sin aliter, non recuso quin, quantum de illo libro, tantundem de mei iudici fama detrahatur.*

[109] *Ad Att.* XIII 46, 2: *Legi epistulam. Multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiorem factum, Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.*

écrivant dans une époque si troublée et si incertaine, il a peur que beaucoup d'endroits ne soient marqués par le rédacteur comme nécessitant des corrections. Il s'attendait aussi à beaucoup de remarques marginales de la part d'Atticus dans son pamphlet politique connu sous le nom de *Deuxième Philippique*. Mais ses craintes étaient vaines. L'oeuvre fut très appréciée d'Atticus qui en signala les endroits les plus remarquables — ἄνθη. Les endroits fleuris loués par Atticus semblaient à Cicéron lui-même en fleurir d'autant plus[54]. Il y eut peu de corrections à faire et Cicéron accepta avec reconnaissance toutes les remarques d'Atticus. Il aurait accepté avec joie non seulement les remarques, mais aussi les blâmes, puisque dans un tel blâme, Atticus joignait la prudence à la bienveillance[55]. C'est à tort aussi qu'Atticus craint d'ennuyer Cicéron par ses remarques. Au contraire, plus la lettre est longue, plus elle lui semble bonne, de même que les plus longues iambes d'Archiloque semblaient les meilleures à Aristophane[56].

La discussion entre l'éditeur et l'auteur concernant la *Deuxième Philippique* déjà mentionnée est éminement instructive. A vrai dire, les lettres d'Atticus ne nous ont pas été conservées, mais nous pouvons reconstituer, au moins à un certain degré, ses propositions en nous basant sur les réponses de Cicéron. Ces remarques de rédacteur touchaient aussi bien des détails fondamentaux que certaines expressions ou formes. En attaquant Antoine, Cicéron lui montre du doigt qu'il était le gendre d'un affranchi, que ses enfants étaient les petits-enfants d'un affranchi, avec cela il énumère quelques noms. A propos de cela Atticus lui conseilla d'omettre ces noms afin de ne pas dresser contre lui inutilement certaines personnes, surtout celles avec lesquelles il était jusqu'à présent en bons termes. Il s'agissait principalement de Sica et de Septimia, sa femme à ce qu'il nous semble. Cicéron se laissa convaincre par son ami et décida de vexer Antoine sans compromettre la réputation d'autres personnes [57]. Il tenait pourtant beaucoup à ce que la postérité connaisse leur lien avec Antoine. Cet endroit du pamphlet dans la version qui nous a été transmise ne donne que le nom du beau-père d'Antoine et ne mentionne ni Sica ni Septimia[58]. Cicéron rappelle ce lien matrimonial d'Antoine avec la fille d'un affranchi dans deux autres philippiques, mais il ne donne que dans un seul cas le nom de sa femme. Dans la troisième

---

[54] *Ad Att.* XVI 11, 1: *Nostrum opus tibi probari laetor; ex quo* ἄνθη *ipsa posuisti. Quae mihi florentiora sunt visa tuo iudicio; cerulas enim tuas miniatulas illas extimescebam.*

[55] *Ad Att.* XVI 11, 2: *Quod me admones tu etiam si reprenderes, non modo facile paterer, sed etiam laetarer, quippe cum in reprensione sit prudentia cum* εὐμενείᾳ.

[56] Tb.: *Quod vereris ne* ἀδόλεσχος *mihi tu, quis minus? Cui, ut Aristophani Archilochi iambus, sic epistula tua longissima quaeque optima videtur.*

[57] *Ad Att.* XVI 11, 1: *De Sicca ita est ut scribis; ab ista causa aegre me tenui. Itaque perstringam sine ulla contumelia Siccae aut Septimiae, tantum ut sciant* παῖδες παίδων *sine vallo Luciliano eum ex C. Fadi filia liberos habuisse.* Cf. *ad Att.* XVI 6, 1: *perveni enim Vibonem ad Siccam.* Ib. *Veni igitur ad Siccam octavo die e Pompeiano.*

[58] *II Philipp.* 2, 3: *cum omnes te recordarentur libertini generum et liberos tuos nepotes Q. Fadi, libertini hominis, fuisse.*

those closely united with the narration. The existence of descriptions of the latter kind must be pointed out and emphasized as the epic feature of Ovid's poetic technique [12], if we want to investigate his work objectively. As to the form, such descriptions differ from those discussed above in their lack of the introductory formula including the substantive verb [13]. Thus, it is clear enough that Ovid managed to compose the scenery descriptions placed and constructed after the manner of the epic poetry, but did not always want to make use of them. He preferred the unrestrained play of fancy. Thanks to his faculty of imagination he gains the readers incessant interest in the story.

Coming back to the "incoherently" inserted scenery presentations we cannot help noticing, that there are sometimes certain indications in the text which allow us to understand the poet s reasons for including them in the course of narration. Let us examine, for example, the image of a spring, where Narcissus saw his face reflected in the water (III 407 ff.):

> Fons erat inlimis, nitidis argenteus undis,
> Quem neque pastores neque pastae monte capellae
> Contigerant aliudve pecus, quem nulla volucris
> Nec fera turbarat nec lapsus ab arbore ramus.
> Gramen erat circa, quod proximus umor alebat.
> Silvaque sole locum passura tepescere nullo.

This description, as to its form, can be numbered among those "isolated" from the action. That the spring depicted by the poet is still the background of the Narcissus myth, we are informed ex post, not before v. 413 f. (*Hic puer et studio venandi lassus et aestu / Procubuit*). Nevertheless, the reader is not surprised at the scenery being introduced here. He knows the prophesy that Narcissus will live long only if he does not see and recognize himself (III 348: *Si se non noverit*). Besides, he knows from the poet's relation previous to the scenery description, that Nemesis had agreed that Narcissus would be punished for despising his admirers in a similar way, his own love being unreturned, either (III 405: *Sic amet ipse licet, sic non potietur amato*). When in a context like that there is a description of an unruffled, refulgent spring, we can with reasonable probability come to the conclusion that we are dealing here with the final part of the same myth as previously. The scenery itself, belonging to the genre of *locus amoenus* typical of bucolic poetry, suggests that it will be followed by a story of the same sort [14]. Thus, the description of a place can be considered one of the elements which make the reader anticipatively frame his thoughts for the coming action.

---

[12] E. J. Bernbeck does not discuss such descriptions.

[13] Cf. II 760 ff., IX 104 ff., IV 297 ff., V 585 ff.

[14] F. J. Miller (*Some Features of Ovid's Style*: II. *The Dramatic Element in the Metamorphoses*, The Classical Journal, Vol. XV, April 1920, No 7, p. 419) considers Ovid's proclivity in preparing the background for the coming action an outstanding feature of his style.

longue qu'une faute de ce genre [28]. Pourtant la pensée de l'erreur qu'il a commise ne le laisse pas en repos et il y revient dans la suite de la lettre. Il s'excuse en disant que cet accident lui est arrivé pour avoir adopté une opinion quasi-générale [29]. Des erreurs semblables ont été commises même par d'éminents auteurs grecs. C'est ainsi que Duris de Samos, pourtant historien consciencieux était persuadé, comme beaucoup d'autres, qu'Alcibiade, naviguant vers la Sicile, avait jeté à l'eau Eupolis, représentant de l'ancienne comédie; tandis qu'Eratosthène a fait justice de cette opinion en montrant qu'Eupolis a présenté quelques comédies après l'expédition de Sicile. De mème, Théophraste a adopté l'opinion qui dominait généralement, que Zaleucus a donné les lois aux Locriens; pourtant Timée en a montré la fausseté. Ce n'est pourtant pas une raison pour se moquer de Duris ou de Théophraste [30]. Mais ce ne sont pas des fautes de ce genre qu'a commises Scipion Metellus; celui-ci a fait preuve d'une grande ignorance de l'histoire en ne sachant pas que son arrière-grand-père, Scipion Nasica Serapion n'avait jamais été censeur [31].

Cicéron reconnaît l'erreur chronologique à propos de Gn. Flavius. Par contre il polémise avec Atticus qui visiblement n'appréciait pas à sa juste valeur le mérite qu'avait eu ce scribe du censeur Appius Claudius en portant à la connaissance du public le calendrier des jours d'exercice du tribunal. Cicéron souligne que cet acte de Flavius avait une grande signification politique et sociale. En effet, jusque-là, seule une poignée de prêtres et de juristes savaient quand tombaient les jours fastes et les jours néfastes et en profitait quelquefois contre le peuple [32].

Ce service rendu par Flavius n'est pourtant pas issu de l'imagination de Cicéron ni de Scipion dans la bouche de qui l'auteur place ces phrases. On pourrait ici citer le témoignage de plus d'un écrivain, affirma Cicéron non sans une certaine satisfaction, en écrivant à cet éminent connaisseur de l'histoire qui, à ce qu'il paraît, ne connaissait pas ces détails [33]. La partie du traité *Sur la République* discutée ici ne nous est pas parvenue, mais Cicéron rappelle également cette

---

[28] Ib.: *E quibus unum* ἱστορικὸν *requiris de Cn. Flavio, Anni filio.*

[29] *Ad Att.* VI 1, 18: *Nam illud de Flavio et fastis, si secus est, commune erratum est, et tu belle* ἠπόρησας *et nos publicam prope opinionem secuti sumus, ut multa apud Graecos.*

[30] Ib.: *Quis enim non dixit* Εὔπολιν τὸν τῆς ἀρχαίας *ab Alcibiade navigante in Siciliam deiectum esse in mare? Redarguit Eratosthenes; adfert enim quas ille post id tempus fabulas docuerit. Num idcirco Duris Samius, homo in historia diligens, quod cum multis erravit? inridetur? Quis Zaleucum leges Locris scripsisse non dixit? Num igitur iacet Theophrastus si id a Timaeo tuo familiari reprensum est?*

[31] Ib.: *Sed nescire proavum suum censorem non fuisse turpe est, praesertim cum post eum consulem nemo Cornelius illo vivo censor fuerit.* Cf. *ad Att.* VI 1, 17.

[32] *Ad Att.* VI 1, 8: *Quid ergo profecit quod protulit fastos? Occultatam putant quodam tempore istam fabulam, ut dies agendi peterentur a paucis.*

[33] Ib.: *Nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavium scribam fastos protulisse actionesque composuisse, ne me hoc vel potius Africanum (is enim loquitur) commentum putes.*

Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est, nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare. Nous sommes enclins à admettre que ce „fere" (à peu près tout le Péloponnèse) a été ajouté sous l'influence de la remarque d'Atticus. Pourtant ce n'est pas sûr. La mention que les habitants de Phlionte faisaient exception, se trouvait déjà dans la première rédaction. A propos de cela, il est d'ailleurs arrivé à Cicéron un accident de langage; il emploie notamment *Phliuntii* au lieu de la forme correcte *Phliasii*. Il s'en confesse dans la lettre déjà mentionnée [41]. Il savait bien entendu que les habitants de la ville de *Phlionte* s'appelaient Phliasii et cette forme affirme-t-il, se trouve actuellement dans son exemplaire. Au début pourtant, il a été trompé par l'analogie de Φλιοῦς avec 'Οποῦς, Σιποῦς, dont les habitants portent le nom de 'Οπούντιοι, Σιπούντιοι mais, quand il s'est aperçu de sa faute il l'a aussitôt corrigée. Il demande alors à son ami de faire les corrections convenables dans tous les exemplaires de l'oeuvre.

Il convient de remarquer qu'Atticus n'a pas fait la correction recommandée par l'auteur, en tout cas il ne l'a pas faite dans tous les exemplaires. Dans le palimpseste vatican découvert en 1819 par Angelo Mai qui est le seul à nous transmettre le passage en question de l'oeuvre *De republica*, nous trouvons: *praeter Phliuntios nulli sunt in Peloponneso, quorum agri non contingant mare.*

La forme que Cicéron utilisa par erreur dans la rédaction primitive, bien qu'il l'ait corrigée s'est transmise jusqu'à nous dans un manuscrit du IV^{ème} siècle; elle devait donc apparaître dans le manuscrit dont ce scribe profita. Ainsi nous pouvons affirmer que la correction envoyée par l'auteur depuis Laodicée, début mai 50 av. J. C. ne fut pas prise en considération dans l'office de Pomponius et ne fut réalisée qu'au bout de 20 siècles in aedibus B. G. Teubneri; dans nos éditions, suivant l'intention de l'auteur, la forme *Phliasios* a été introduite [42]. Cependant, dans le cinquième livre des *Tusculanes*, on trouve deux fois la forme *Phliasius*, correctement transmise par la tradition manuscrite[43].

Au cours du travail sur l'oeuvre *Orator*, il est arrivé à Cicéron de faire une erreur qui échappa à l'attention de ses premiers correcteurs; la rectification n'a eu lieu qu'au corrigé et plutôt sous la forme d'*errata*. Dans le IX^{ème} chapitre de l'oeuvre, l'auteur se réfère à un vers des *Acharniens* d'Aristophane disant de Périclès qu'il lançait des éclairs, qu' il tonnait, qu'il bouleversait toute la Grèce. En les citant de mémoire, Cicéron attribue ce vers à Eupolis. Diodore de Sicile

---

[41] *Ad Att.* VI 2, 3: *Phliasios autem dici sciebam et ita fac ut habeas; nos quidem sic habemus. Sed primum me* ἀναλογία *deceperat,* Φλιοῦς, 'Οποῦς, Σιποῦς, *quod* 'Οπούντιοι, Σιπούντιοι. *Sed hoc continuo correximus.*

[42] Cf. K. Ziegler, Lipsiae 1964; p. 49: „correxi cl. epist. Att. 6, 2, 3, v. praef. p. XLI et Herm. 51, 264, 66, 268".

[43] *Tusc. disp.* V 3, 8: *Phliuntem fecerunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum.* V 4, 10: *Qui* (scil. Pythagoras) *cum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est.*

action de Gn. Flavius dans le dialogue *De oratore*, ainsi que dans le plaidoyer *Pro Murena* [34].

Dans la suite de cette lettre commencée avant l'aube [35], Cicéron se défend contre certaines insinuations. A son avis Atticus explique méchamment le passage sur les gestes exagérés d'acteur faits par les orateurs. L'auteur ne pensait pas à mal en écrivant cela [36]. Comme le passage correspondant de l'oeuvre *De republica* n'a pas été conservé, nous ne pouvons pas dire si les allusions de Cicéron étaient à ce point claires qu'elles puissent blesser quelqu'un. Atticus les croyait certainement dirigées contre Hortensius dont Cicéron pensait que les gesticulations et les mouvements montraient davantage d'art qu'il n'est nécessaire à un orateur [37].

Cicéron s'explique sur une autre inexactitude, cette fois de nature géographique, dans une lettre [38] écrite au début de mai 50. En écrivant que toutes les villes du Péloponnèse sont au bord de la mer, explique Cicéron à Atticus, il suivait Dicéarque, auteur pourtant d'une grande autorité et habitant dans le Péloponnèse. Comme il avait certainement des doutes à propos de cette information, il prit conseil de Dionysius qui, nous le savons, était un esclave très instruit, plus tard affranchi d'Atticus. A lui aussi, au début, cette affirmation parut étrange, pourtant il affirma que Dicéarque devait le savoir. Après cette garantie, Cicéron traduisit mot à mot tout le passage de Dicéarque [39].

Cette discussion concerne un endroit qui a été conservé du traité *Sur la République* [40] dans lequel nous trouvons la thèse que les villes au bord de la mer se distinguent par une certaine débauche et une inconstance des moeurs; le train de vie instable et l'amour du commerce et de la navigation amènent à abandonner l'agriculture et l'art de la guerre; justement cela a contribué avant tout à la chute de Carthage et de Corinthe. „Et je me demande si ce que j'ai dit de Corinthe ne pourrait pas s'appliquer avec la plus grande exactitude à la Grèce toute entière. Parce qu'en effet à peu près tout le Péloponnèse est un pays maritime où, à part les Phliaciens, il n'y a aucun peuple dont le territoire ne touche à la mer". Et plus loin, il dit des îles, arrosées de tous côtés par les vagues de la mer; elles paraissent naviguer avec les villes qu'elles portent, leurs systèmes et leurs coutumes.

Ainsi nous pouvons observer une certaine différence entre la façon de s'exprimer dans la lettre à Atticus où nous lisons: *Peloponnesias civitates omnis maritimas esse* et la phrase qui nous a été transmise dans le palimpseste:

---

[34] *De oratore* I 186; *Pro Murena* 11, 28.

[35] *Ad Att.* VI 1, 2: *Haec ante lucem scribebam.*

[36] *Ad Att.* VI 1, 8: Οὐκ ἔλαθέ σε *illud de gestu histrionis. Tu sceleste suspicaris, ego* ἀφελῶς *scripsi.*

[37] V. Cic. *Brutus* 88, 303: *motus et gestus etiam plus artis habebat quam erat oratori satis.* Cf. *De officiis* I 36, 130.

[38] *Ad Att.* VI 2, 3.

[39] *Itaque istum ego locum totidem verbis a Dicaearcho transtuli.*

[40] *De republica* II 4, 7—8.

Il est difficile d'apprécier dans quelle mesure cette tournure *ad arbitrium tuum conferemus* est une formule de politesse comparable à la dédicace que nous mettons sur l'exemplaire que nous offrons, dans quelle mesure elle exprime une demande réelle d'appréciation. Le fait que Cicéron indique assez exactement dans sa lettre les caractéristiques de ses oeuvres ainsi que les buts qu'il se proposait en écrivant, n'est pas dépourvu de signification. Il vaut peut-être aussi la peine d'attirer l'attention sur ces mots *qui haec semper amasti*, qui témoignent que Lentulus recevait assez souvent de Cicéron des exemplaires de ses écrits.

Pourtant Cicéron n'a pas pu toujours placer une déclaration de ce genre sur la préparation soigneuse de son manuscrit, comme à propos de l'oeuvre *De oratore*. Le plus souvent un tel *Describas licet* était précédé par un ajustement plus ou moins long en rapport avec un échange de lettres dans lesquelles la discussion portait sur certains détails fondamentaux, des questions de langue, et même quelques changements dans la composition de l'oeuvre. Il arriva aussi que des corrections fussent apportées à des exemplaires déjà prêts, reliés et diffusés.

Avant son voyage en Cilicie, Cicéron termina le dialogue *De republica*, sur lequel il travaillait depuis le printemps 54, et il fait passer le manuscrit à Atticus. Avec l'aide d'un esclave ou affranchi instruit du nom de Thallumetus, l'éditeur se mit à la lecture attentive de l'oeuvre qu'il avait reçue, et il ne manque pas d'en informer l'auteur. A la mi-juillet, Cicéron constate avec satisfaction: *meos cum Thallumeto pervolutas libros* [25]. Il écrit cette lettre sur l'île de Délos où après avoir laissé cette île sur la pleine mer, tandis que son ami se trouve encore à Rome. Nous trouvons des échos de cette lecture attentive dans sa correspondance ultérieure. D'Epire, Atticus envoya à son ami une longue lettre pleine de preuves d'attachement, d'amabilité et de gentillesse. Cicéron qui reçut cette lettre à Laodicée le 19 février, la relisait avec un véritable plaisir et il fit rapidement une réponse, également longue, qui, selon le souhait de son ami, traitait l'une après l'autre de toutes les questions qu'il avait posées. L'une d'elles avait trait à l'oeuvre *De republica* qui avait eu un grand succès auprès de l'éditeur. Evidemment, Cicéron s'en réjouit. *Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ, praesertim cum sex libris tamquam praedibus me ipse obstrinxerim, quos tibi tam valde probari gaudeo* — écrit-il à son ami [26]. Certaines observations critiques n'arrivaient pas à troubler la joie de l'auteur. En particulier, Atticus fit remarquer qu'en évoquant Gn. Flavius, fils d'Annius, Cicéron le plaça avant les décemvirs; mais sa vie s'était déroulée à une époque ultérieure car il était édile curule et ce magistrat n'a été institué que quelques dizaines d'années après les décemvirs [27].

Cicéron est réconforté par le fait qu'Atticus n'a trouvé dans cette oeuvre si

---

[25] *Ad Att.* V 12, 2.

[26] *Ad Att.* VI 1, 8.

[27] Ib.: *Ille vero ante decemviros non fuit quippe qui aedilis curulis fuerit, qui magistratus multis annis post decemviros institutus est.*

qui dressa contre lui Pompée en particulier. Cicéron avance un point de vue différent en soulignant que dans le texte du décret qui l'exilait la raison donnée était la punition des conjurés (*quod vindicarit*) et non la composition de vers (*quod M. Cicero versum fecerit*). Il reproche à Pison son ignorance, puisqu'il ne comprend pas que, dans ces vers, il ne s'agit pas de la toge en tant que vêtement, mais de la toge symbole de la paix, par opposition aux armes, symbole de soulèvement et de guerre. Donc, par ce vers, Cicéron ne pouvait pas offenser Pompée qu'il célébrait dans tant de discours et de récits [116]. C'est pour cela qu'il ne voit pas en Pison un Aristarque critiquant de méchants vers, mais un Phalaris poursuivant le poète par son arme [117].

Grâce à Cicéron et surtout grâce à sa correspondance vaste et très variée, nous pouvons suivre de près le processus de formation de ses oeuvres, aussi bien dans les étapes initiales que dans la phase finale, quand l'oeuvre déjà écrite subissait encore certaines modifications et améliorations jusqu'au moment où, au sortir de l'officine d'édition d'Atticus, elle se trouvait sur le marché du livre.

Poznań

---

[116] Cic. *in Pisonem* 29, 72—30, 75.

[117] Cic. *in Pisonem* 30, 73: *te non Aristarchum, sed Phalarim grammaticum habemus, qui non notam apponas ad malum versum, sed poetam armis persequare.*

fait pas allusion — ne peuvent pas, naturellement, plaire au dictateur. Il a répondu du reste aux écrits de Cicéron et de Brutus dans son oeuvre polémique *Anticatones*. A ce qu'il paraît, on peut rapporter à cette oeuvre la remarque de Cicéron, faite après la mort du dictateur, que César avait toléré son activité avec une patience étonnante [110].

L'appréciation du poème autobiographique intitulé *De temporibus suis* fut défavorable bien qu'indubitablement pour d'autres raisons. Cicéron avait envoyé une certaine partie de son oeuvre en Gaule et avec impatience attendait les résultats. En juin 54, il apprit d'une façon générale par son frère que le poème avait reçu des éloges du conquérant de la Gaule [111], si ce passage s'applique réellement à l'oeuvre *De temporibus suis*. Peu de temps après, César lui-même écrivit ce qu'il pensait du poème. Il reconnut que le début du premier livre était bon, mais la suite jusqu'à un certain endroit lui parut écrite négligemment [112]. Inquiet de cette critique, Cicéron s'adresse à son frère et lui demande de ne rien lui cacher et de lui écrire sincèrement et exactement si le contenu de l'oeuvre n'a pas plu à César ou si le poème n'était pas à son goût du point de vue de la forme[113] Nous ne savons pas avec certitude si Quintus apaisa entièrement l'inquiétude de l'auteur.

Au printemps 56, il envoya à César pour qu'il l'apprécie, un certain écrit qu'il définit comme une palinodie dans une lettre à Atticus [114]. Il est difficile de dire aujourd'hui s'il s'agissait du discours *De provinciis consularibus* ou de quelque autre oeuvre. De toutes façons, Cicéron voulait, par ce geste, établir de bons rapports avec César, car il s'était dégoûté des nobles qui n'avaient pu ou n'avaient pas voulu le protéger de l'exil. Cette palinodie était l'une des rares oeuvres qu'il n'avaient pas soumises en premier à l'appréciation d'Atticus [115].

L. Calpurnius Pison critiquait les vers de Cicéron. Pourtant ce n'était pas une critique littéraire. Pison montra que le poème *De consulatu suo* contribua à l'exil de Cicéron, en particulier le vers:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi,

---

[110] *Ad Att.* XIV 17, 6: *Ille enim nescio quo pacto ferebat me quidem mirabiliter.*

[111] *Ad Qu. fr.* II 14 (13), 2: *tu scribis poema ab eo* (scil. Caesare) *nostrum probari.*

[112] *Ad Qu. fr.* II 16 (15), 5: *nam primum librum se legisse scripsit ad me ante et prima sic ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse; reliqua ad quendam locum* ῥαθυμότερα (*hoc enim utitur verbo*).

[113] Ib.: *Sed heus tu! celari videor a te. Quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? ... Dic mihi verum, num aut res eum aut* χαρακτὴρ *non delectat? Nihil est quod vereare; ego enim ne pilo quidem minus me amabo. Hac de re* φιλαληθῶς *et ut soles scribere, fraterne.*

[114] *Ad Att.* IV 5, 1: *Quid? etiam (dudum enim circumrodo quod devorandum est) subturpicula mihi videbatur esse* παλινῳδία. *Sed valeant recta, vera, honesta consilia.*

[115] Ib.: *Ain tu? me existimas ab ullo malle mea legi probarique quam a te? Cur igitur cuiquam misi prius? Urgebar ab eo ad quem misi, et non habebam exemplar.*

Eos LIX 1971

SOME OBSERVATIONS ON THE TECHNIQUE AND CONTEXTUAL ROLE OF THE SCENERY DESCRIPTIONS IN OVID'S "METAMORPHOSES"

By

JERZY DANIELEWICZ

The role of the main scenery descriptions in this most excellent of Ovid's poems has already been discussed by some scholars [1]. There are, however, several problems concerning the contextual function and compositional technique of such descriptions, especially the briefer ones, that have yet not been observed or underlined sufficiently.

The most typical scenery descriptions in the *Metamorphoses*, as E. J. Bernbeck pointed out [2], are those separated from the preceding context and disrupting the action unexpectedly. Descriptions of that kind are usually placed at the beginning of a new myth, or of an important part of the story. The most frequently used introductory formula consists of three elements: predicate (mainly the auxiliary verb as a verbum substantivum), subject and attributes or complements [3]. Where metrical reasons do not allow a verb at the beginning of a verse, the order of the first two elements must be inverted. Formwise, Ovid turns back here to the epic traditions followed by Vergilius in his *Aeneis* [4], but the imitation of the epic technique in detail is not in keeping with the epic method of inserting descriptive passages into the action. We can even say that we are dealing here with the transitions of a quite unepic type, since in the earlier epic poetry both the narratives and descriptions have been strictly fitted together [5].

In the poems of Homer, for example, ἐκφράσεις τόπων are closely connected with the events being represented at the moment and serve as the retardative elements characteristic of his poetry [6]. At Apollonius Rhodius 'Αργοναυτικά the connexions between the action and the description get sometimes loose, but the sense of the whole remains clear and explicit enough [7]. Similarly, Vergilius introduces both the

---

[1] Mainly by K. Zarnewski (*Die Szenerie-Schilderungen in Ovids Metamorphosen*, Wrocław 1925) and, recently, by E. J. Bernbeck (*Beobachtungen zur Darstellungsart in Ovids Metamorphosen*, Zetemata, Heft 43, München 1967).

[2] Bernbeck, *o.c.* p. 56 ff.

[3] Cf. I 168 ff., 568 ff., II 1 ff., III 155 ff., 407 ff., IV 432 ff., 525 ff., VIII 14 ff., 788 ff., IX 334 f., X 86 ff., 644 ff., XI 229 ff., 592 ff., XIII 924 ff., XIV 51 ff., XV 296 ff.

[4] Cf. Vergilius, *Aen.* I 159 ff., 530 ff., II 713 ff., V 124 ff., VII 563 ff., XI 316 ff., 522 ff.

[5] Cf. Bernbeck, ibidem.

[6] Cf. Homer, *Od.* V 59—73 and VII 84—132.

[7] Cf. I 396 ff. and IV 982 ff.

Eos LIX 1971

PRZYDOMEK KATONA STARSZEGO

Napisał

ANDRZEJ WÓJCIK

O działalności i znaczeniu Katona Starszego istniała przez dłuższy czas ustalona opinia oparta na tradycji antycznej i potwierdzona wypowiedziami poważnych autorytetów naukowych, przede wszystkim zaś Th. Mommsena, który widział w Katonie przedstawiciela rzymskiej opozycji przeciwko nobilitas, rzecznika zacofania w dziedzinie polityki i obyczajowości, maniaka niemal zawracającego uparcie bieg historii ku idealnej rzekomo przeszłości [1]. W innej wszakże roli ukazał się Kato niektórym badaczom historii gospodarczej starożytności, którzy dostrzegli w jego działalności nowe, pionierskie stanowisko w dziedzinie handlu i gospodarki rolnej współczesnego mu Rzymu [2]. Wyobrażenie o Katonie zaczęło się z wolna zmieniać. Np. F. Klingner nie waha się nazwać go nowatorem [3], D. Kienast zaś wydaje monografię, w której poddaje krytyce tradycyjny pogląd na Katona i przedstawia jego postać w nowym świetle [4].

Poglądowi tradycyjnemu można zarzucić w pierwszym rzędzie to, że oparty był bez należytego krytycyzmu na wypowiedziach samego Katona, znanych z fragmentów jego pism, oraz na relacjach innych starożytnych autorów. Źródła te zaś są mało obiektywne. Pozostają bowiem pod wpływem pewnych tendencji, które można nazwać czynnikami działającymi w procesie kształtowania się legendy Katonowej.

W artykule niniejszym podjąłem próbę zbadania politycznego i obyczajowego aspektu owej legendy. Większość opinii na ten temat, pochodzących od pisarzy starożytnych, wiąże się genetycznie z okresem cenzury Katona (184 r. p.n.e.), z którego wzięły początek dwa towarzyszące mu przez wieki tytuły, wroga nobilów i nieposzlakowanego stróża moralności. Nie znajdują one dostatecznego uzasadnienia w czynach i postępowaniu Katona. Albowiem w okresie całej swej urzędniczej kariery okazał się Kato obrońcą interesów nobilitas, starał się umocnić i utrzymać powagę senatu, zwalczał natomiast wszystkie przejawy samowoli i pychy poszczególnych nobilów, naruszających jedność i solidarność tej grupy społecznej. D. Kienast omawia przede wszystkim na podstawie fragmentów mów Katona te sytuacje

---

[1] Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, Bd. I, Berlin 1881, s. 814 nn.

[2] Por. F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Bd. I, s. 502 n.; H. Gummerus, *Der römische Gutsbetrieb*, Klio, Beih. 5, 1906, s. 94.

[3] F. Klingner, *Römische Geisteswelt*, Leipzig 1952, s. 27 nn.

[4] D. Kienast, *Cato der Zensor, seine Persönlichkeit und seine Zeit*, Heidelberg 1954, ss. 169.

z jego działalności publicznej, które niedwuznacznie wskazują na kierunek jego sympatii politycznych[5].

Podobnie z dokładnej analizy faktów przemawiających rzekomo za wyjątkową gorliwością Katona w walce o zachowanie dawnych surowych obyczajów wynika, że zarówno motywy jego postępowania, jak i stopień zaangażowania w sprawy obyczajowe odzwierciedlają raczej poglądy i postawę przeciętnego rzymskiego urzędnika. Przede wszystkim zaś jego działalność w dziedzinie dobrych obyczajów jest podporządkowana i podyktowana okolicznościami natury politycznej. Jako zdecydowany zwolennik rządów senatu uważał za swój obowiązek czuwać również nad moralną postawą przedstawicieli warstwy rządzącej. Był bowiem przekonany, że wysoki poziom moralny nobilów jest dla nich koniecznym warunkiem utrzymania się przy władzy. Tymi więc przekonaniami tłumaczyć należy, ograniczoną zresztą do przedstawicieli nobilitas, ingerencję Katona w dziedzinę obyczajowości. Oceniając wystąpienia Katona dotyczące dziedziny moralnej, nie bierze się dostatecznie pod uwagę faktu, iż w Rzymie sfera życia prywatnego nie była dość wyraźnie wyodrębniona ze sfery życia publicznego. Jak zatem cenzor miał obowiązek rządzić w dziedzinie obyczaju (regimen morum), tak każdy urzędnik rzymski posiadający ius agendi mógł przeprowadzić ustawę głęboko sięgającą w tzw. życie prywatne obywateli. A więc Kato popierając tego rodzaju ustawę lub spełniając jako cenzor regimen morum postępował jak każdy przeciętny Rzymianin. Nie można też przywiązywać zbyt wielkiej wagi do tego, co Kato mówił o własnych surowych obyczajach oraz o niemoralności swoich przeciwników. Były to bowiem słowa wypowiedziane w wirze walki czy to sądowej, czy to politycznej. Wprawdzie jako cenzor sprawował Kato bardzo energicznie nadzór nad obyczajami, może to być jednak tylko dowodem, iż gorliwie spełniał swoje obowiązki, co przecież można wykazać na każdym szczeblu i w każdej dziedzinie jego urzędniczej pracy. W sumie wystąpienia Katona w obronie mos maiorum nie dają podstawy do twierdzenia, iż prowadził on jakąś systematyczną walkę w celu utrzymania czy też przywrócenia ojczystego obyczaju. Tradycja natomiast zrobiła z Katona konserwatystę zapatrzonego li tylko w przeszłość, którego specjalnym programem życiowym miało być utrzymanie surowego obyczaju przodków[6]. Do niej więc należy sięgnąć i na podstawie przekazów starożytnych wnioskować, wśród jakich okoliczności rosła i utrwalała się opinia o Katonie, politycznym przeciwniku nobilitas i obrońcy mos maiorum.

Na baczniejszą uwagę zasługują tu źródła, które zawierają wiadomości o cenzurze Katona, a więc relacje Liwiusza, Plutarcha i w pewnej mierze Neposa. — Nim Liwiusz przystąpił w *Ab urbe condita* 39, 41 do omówienia cenzury Katona, nakreślił w poprzednim rozdziale jego sylwetkę. Znalazły się tam określenia wyrażające podziw i uznanie, sformułowane w stylu tworzącym wraz z treścią szczegól-

---

[5] Por. np. Kienast, *o.c.* s. 92—93 i 57 nn.

[6] Kienast, *o.c.* s. 98.

nie harmonijną całość. Pisarz jakby uradowany niezwykłym tematem, jaki dojrzał w postaci Katona, napisał najlepszą i najobszerniejszą charakterystykę, jaką można napotkać w zachowanych księgach jego dzieła. W tak literacko sugestywnym świetle opisu Liwiusza Kato nabiera rysów heroicznych: wyposażony w niezwykłą siłę charakteru i umysłu zdobywa wszystko własnym wysiłkiem i wszędzie daje sobie doskonale radę; zna się na wszystkim: jest świetnym żołnierzem, wodzem, mężem stanu i mówcą. Jego wspaniały, oryginalny styl ma szanse przetrwania przez wieki, ponieważ utrwalony został przez Katona w najróżnorodniejszych pismach. Jedno tylko nie znajduje uznania w oczach Liwiusza, a mianowicie ustawiczne spory i procesy, czyli ciągła walka Katona przeciw nobilitas. Były one wyrazem wrodzonych cech wcale nie dodatnich, szorstkiego usposobienia, zgryźliwości i jadowitego języka, na co Liwiusz zwraca kilkakrotnie uwagę. Umie on jednak przeciwstawić wadom Katona jego większe znacznie zalety. Są nimi nieposzlakowana uczciwość, kult osobistej zasługi, pogarda dla bogactwa.

W Liwiuszowym obrazie Katona dają się zaobserwować ślady dwu odmiennych tendencji w historiografii rzymskiej, które wyrażają prokatonową i antykatonową tradycję annalistyczną. Dwa te kierunki wiązać należy z imionami Waleriusza Antiasa i Klaudiusza Kwadrigariusza, z których pierwszy wyraża prądy nieprzyjazne Katonowi, drugi obszernie, z uwzględnieniem źródeł w postaci mów Katona, opisuje życzliwie jego czyny[7]. Antykatonowa tradycja annalistyczna wypływa przede wszystkim z bezwzględności Katona w walkach politycznych, podkreśla jego nieużyte, pełne złośliwości i wrogości wobec współobywateli postępowanie oraz wyśmiewa jego samochwalstwo. Liwiusz nie stara się pogodzić czy wyjaśnić tak różnych tendencji, on je tylko w swym dziele przedstawia, przy czym swoim talentem, swoją decyzją autorską służy świadomie tradycji prokatonowej, mimo że złe w jego przekonaniu stosunki między Katonem a nobilitas nie mogły stanowić dlań zbyt miłego tematu[8]. Można to wywnioskować z pełnego dezaprobaty tonu, z jakim wyraża się o owych simultates. Liwiusz nie pisał swego dzieła w izolacji od nastrojów i poglądów współobywateli, nie należał też do pisarzy, którzy świadomie przeciwstawiali się upodobaniom epoki. Jest zaś rzeczą niewątpliwą, że wśród gustów ludzi okresu augustowskiego zdarzenia i postacie sławnej przeszłości republikańskiej, a zwłaszcza wielkiej wojny hannibalskiej, zajmowały miejsce uprzywilejowane.

---

[7] Por. A. Wójcik, *Społeczne podłoże legendy o antagonizmie między Katonem Starszym a Scypionem*, Eos LIII 1963, s. 345 n.

[8] Por. Fr. della Corte, *Catone Censore*, Torino 1949, s. 70; autor porównuje tam te fragmenty z *Annales* Enniusza, które można zakwalifikować jako ślady czy echa wygłoszonej przez Katona mowy w sprawie ***Lex Oppia***, z odpowiednimi zwrotami z tejże mowy według tekstu Liwiusza (Liv. 34, 2—4) i stwierdza, że Liwiusz, który opierał się na Enniuszu opracowując tę mowę, przerabiał jego realistyczne, ostre wyrażenia na łagodniejsze, aby w ten sposób dać korzystniejsze wyobrażenie o charakterze Katona. Por. też M. Krüger, *Die Abschaffung der **Lex Oppia***, Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung III 1940, s. 65—81, gdzie autor podkreślił może nawet nieco przesadnie pełen czci niemal religijnej stosunek Liwiusza do Katona (s. 74 n.).

W tym okresie zmiany ustroju, kiedy rzeczywistość polityczna ulegała istotnym przekształceniom tracąc dawny sens, w sferze ideologii politycznej nie tylko nie obserwujemy zjawiska dezaktualizacji dawnych haseł, ale spostrzegamy, że z całą siłą podkreśla się aktualność dotychczasowej orientacji wskazującej na mos maiorum — obyczaje przodków — jako na kryterium wszelkiej inspiracji, sankcji i aprobaty [9]. Celowi temu służyły wystawione na rozkaz Augusta posągi bohaterów przeszłości, których imiona i czyny wypisane na postumentach miały dać społeczeństwu złudzenie, że żyje ono w dalszym ciągu w tym samym klimacie tak zwanych swobód republikańskich [10]. Zresztą niezależnie od intencji cesarza społeczeństwo skłonne było do idealizowania przeszłości, co znajdowało wyraz w uznawaniu i propagowaniu różnych postaci z dawnych czasów jako wzorów godnych naśladowania. Stosowanie wzoru czy przykładu znajdujące jak najszersze zastosowanie w zespole środków kształcących osobowość obywatelską Rzymianina, widoczne zarówno w wychowaniu domowym, jak i państwowym, w oficjalnej uchwale senatu [11] i w literaturze, nie pozostało bez wpływu na Liwiuszową koncepcję postaci Katona. Gdy mówimy o umiłowaniu przeszłości i tęsknocie za nią bijącej z ksiąg *Ab urbe condita*, nie dość podkreślamy zgodność tych uczuć ze współczesnymi powszechnymi upodobaniami, które choć dla jednych były modą i manierą, dla innych wygodnym pozorem, to przecież stanowiły panujący styl i były podstawą porozumienia między pisarzem a czytelnikiem. Liwiusz dbając o to porozumienie, nie mógł przedstawić Katona w niekorzystnym świetle, tym bardziej że nie widział powodu, ażeby kłaść specjalny nacisk na ujemne cechy jego charakteru, natomiast potrzeba „exemplum" domagała się apoteozy naszego bohatera.

Z tego, co pisze Liwiusz (39, 41, 1—3), skreśliwszy omówioną wyżej charakterystykę przyszłego cenzora, wynika jasno, że Kato, który już raz (w r. 189) przepadł przy wyborach na cenzora, był i obecnie w bardzo trudnej sytuacji wobec niechęci nobilów, co więcej, wobec zmowy współkandydatów, którzy z wyjątkiem L. Waleriusza Flakka postanowili nie dopuścić do wyboru Katona. Bali się, że Kato wykorzysta władzę do załatwienia osobistych porachunków, że on, którego wielu już zaczepiało i nawzajem poznało jego skłonność do obrażania innych, będzie szkodził dobremu imieniu obywateli, wykorzystując pewne czynności cenzorskie do aktów złośliwości.

W tych okolicznościach Kato, nie mogąc liczyć na porozumienie ze swymi przeciwnikami, postąpił bardzo sprytnie: zamiast zaprzeczać wadom, z których rzeczywiście znany był w Rzymie, a które wykorzystywali obecnie skłóceni z nim nobilowie, przedstawił je w innym świetle. Ze sfery rozgrywek prywatnych przeniósł całą sprawę w sferę stosunków społecznych i tu zareklamował się jako obrońca tego stanu rzeczy, który najbardziej odpowiadał szerokim kręgom jego wyborców.

---

[9] H. Volkmann, *Mos maiorum als Grundzug des augusteischen Prinzipats*, Das Neue Bild der Antike, II Rom—Leipzig 1942, s. 246—264.

[10] Suet. *Aug.* 31.

[11] Val. Max. VIII 15, 5.

Wykorzystał mianowicie przywiązanie mas plebejskich do starorzymskich obyczajów i ich pełen niechęci stosunek do „nowinek greckich", które rozpowszechniali w Rzymie nie lubiani przez społeczeństwo przedstawiciele wyższych warstw. Twórczość Plauta jest najlepszym świadectwem, jak żywo reagował plebs na przejawy hellenistycznych obyczajów ze zjawiskiem heteryzmu i stręczycielstwa włącznie, przejmowanych i aprobowanych przez filhelleńskie kręgi bogatych Rzymian. O. Jurewicz nie wahał się nawet twierdzić, że Plautus zawdzięcza swe powodzenie wśród publiczności tej właśnie okoliczności, że obficie uwzględniał w swych komediach greckie problemy społeczne, i po myśli ludu, czyli krytycznie, naświetlał wszystko, co zawierało się w słowie „pergraecari", a czemu hołdowali zwłaszcza młodzi przedstawiciele możnych rodów [12]. Wykorzystując te wrogie wobec wielmożów popisujących się greckimi manierami nastroje większości ludu, rzucił Kato jako swe hasło wyborcze wymowny slogan: *castigare nova flagitia et priscos revocare mores*. O skuteczności akcji Katona świadczy rezultat: Podniecony tym lud nie tylko mimo oporu nobilów uczynił cenzorem M. Porcjusza, lecz dał mu jako kolegę Waleriusza Flakka (Liv. 39, 41, 4). I ten właśnie powód zwycięstwa wyborczego należy uważać za bardziej uzasadniony niż rzekomą absolutną przewagę Katona nad przeciwnikami, jaką sugeruje Liwiusz w poprzednim rozdziale (rozdz. 40, 3). Wymieniwszy tam jedenastu współubiegających się o urząd cenzorski dodaje: lecz M. Porcjusz przewyższał wszystkich kandydatów zarówno z patrycjuszowskich, jak z plebejskich rodów. To zdanie będące wstępem do pochlebnej charakterystyki Katona (39, 40, 4—12) jest już raczej wyrazem prokatonowej tradycji annalistycznej, której Liwiusz chętnie słuchał, niż odzwierciedleniem rzeczywistego układu sił między kandydatami.

Gdy wreszcie przychodzi Liwiuszowi scharakteryzować i ocenić tę cenzurę, znajduje tylko następujące określenia: *tristis et aspera in omnes ordines censura fuit* (XXXIX 44, 1) oraz *nobilis censura fuit simultatiumque plena* (ibid.). Te sformułowania Liwiuszowe są wyraźnym dowodem, że wzniosłe cele, które stawiał sobie Kato przed zdobyciem urzędu, były dlań tylko środkiem agitacji wyborczej oraz że w całej pełni potwierdziły się obawy jego współkandydatów, że będzie to „przykra i zagrażająca dobremu imieniu wielu osób cenzura". Również frazes „nobilis censura" w powyższym kontekście może tylko znaczyć „głośna cenzura", a gdyby już trzeba użyć przymiotnika „sławny", to z tym odcieniem, jaki ma u nas wyrażenie „osławiony". Relacja Liwiusza, w której odbija się zarówno fikcja, jak rzeczywistość, stanowi więc pierwszy uchwytny dla nas etap rozwoju sławy Katonowej płynącej z jego rzekomego zapału do walki o dawne obyczaje.

Niewiele do interesującego nas zagadnienia wnosi wzmianka o cenzurze Katona w krótkiej jego biografii Neposa (*De Latinis historicis* 3, 5), gdzie autor odsyła ciekawego szczegółów czytelnika do osobnej, dziś niezachowanej, monografii o Katonie. Nepos poprzestaje na stwierdzeniu, że Kato był surowym cenzorem, ponieważ

[12] O. Jurewicz, *Plautus, Kato Starszy i społeczeństwo rzymskie*, Meander XI 1956, s. 442, 445, 449—450 i 456.

ukarał wielu nobilów i wydał szereg zarządzeń zwalczających zbytek. Znamienne jest tylko skierowanie całej uwagi na srogość Katona względem nobilów, gdy tymczasem Liwiusz mówi, że ucierpiały wskutek niej wszystkie stany (Liv. XXXIX 44, 1). Nepos chciał niewątpliwie podać w swym zarysie biograficznym rzeczy jego zdaniem najważniejsze, najbardziej charakterystyczne. Uwypuklił więc surowość Katona na stanowisku cenzora podnosząc, że dostało się wówczas nawet wielmożom.

Tymczasem obiektywne badania dotyczące cenzury następnych lat wykazują równie surowy regimen morum. W r. 174 p.n.e. cenzorowie Kw. Fulwiusz Flakkus i A. Postumiusz Albinus usunęli z senatu dziewięciu senatorów, wśród nich Gneusza Fulwiusza, brata jednego z cenzorów[13]; w r. 169 cenzorowie G. Klaudiusz Pulcher i Tyberiusz Semproniusz Grakchus usunęli siedmiu senatorów i z taką samą surowością odbyli recognitio equitum[14]. Gdy zaś chodzi o ustawy zwalczające zbytek, to nie odniosły one żadnego trwałego skutku w dziedzinie obyczajów, miały natomiast duże znaczenie dla urzeczywistnienia Katonowych planów rozbudowy Rzymu, ponieważ przysporzyły skarbowi państwa poważnych dochodów[15]. Tymczasem tradycja usunęła w cień najtrwalsze i najistotniejsze zdobycze cenzury Katonowej, w czasie której rozpoczęto realizować szeroko zakrojone plany budowlane zapewniające miastu należny stolicy świata śródziemnomorskiego wygląd zewnętrzny. Trzeba dodać, że były to prace, w których należało odrobić datujący się od roku 220 niemal całkowity zastój na tym polu[16]. Jednak społeczeństwu rzymskiemu potrzebny był widocznie inny bohater. Kato zaś dobrze wyczuwał nastroje i potrzeby swojej epoki. Pozwolił się więc chwalić za rzekome zasługi i wątpliwej skuteczności poczynania w obawie, iż jego prawdziwe osiągnięcia nie znajdą należytego uznania i zrozumienia.

Rzymianie, przeżywający na przestrzeni II i I w. p.n.e. głębokie przemiany gospodarcze, kulturalne i obyczajowe modernizujące ich tryb życia, słuchali mimo to chętnie nawoływań do życia wzorem przodków. Nawoływań tych nie szczędzili im przedstawiciele władzy, nie brakło ich również w wypowiedziach ówczesnych pisarzy: autor znanych i fundamentalnych w tej kwestii słów: *Moribus antiquis res stat Romana virisque*, wykazuje ideologiczną zgodność z oficjalnym programem państwowym.

Jak Kato miał gotowe przykłady, których używał dla zilustrowania obyczajów dawnych Rzymian — jednym z nich był Manius Kurius Dentatus odżywiający się rzepą i gardzący złotem Samnitów[17] — tak sam stał się wnet źródłem potrzebnych przykładów. Np. Scipio Emilianus wygłosił jako cenzor (w r. 142) przemówienie do ludu, w którym między innymi powołał się na surowy postępek Katona

---

[13] Liv. 41, 27, 1—2; por. Kienast, *o.c.* s. 151 uw. 88.

[14] Liv. 41, 15, 6; 16, 1—2.

[15] Kienast, *o.c.* s. 77.

[16] *Ibid.* s. 69.

[17] Zob. F. Münzer, RE IV (1901), kol. 1844 n., gdzie zamieszczono uwagi dotyczące wartości historycznej powszechnego przekonania o ubóstwie M. Kuriusza.

wobec niejakiego L. Porcjusza Nazyki. Ów Nazyka na urzędowe cenzorskie pytanie o charakterze czysto formalnym: „Maszli małżonkę wedle serca swego?", odpowiedział żartem: „Aj, do diabła! wcale nie wedle mego serca", za co został przez Katona ukarany przeniesieniem do grupy obywateli zwanych *aerarii*[18]. Było to połączone z odebraniem mu konia rycerskiego i powiększeniem jego obowiązków podatkowych. Wspomina o tym wypadku Gellius zaliczając go *inter censorum severitates* i dodaje, że Scipio Emilianus posłużył się przykładem Katona w tej części swego przemówienia, w której nawoływał lud do zachowania obyczajów przodków: *cum ad maiorum mores populum hortaretur*[19]. Za dowód, że w ciągu lat rozwijała się opinia przedstawiająca Katona jako wzór szermierza dawnych obyczajów może służyć krótkie, lecz charakterystyczne sformułowanie, jakie na temat działalności państwowej Scypiona Afrykańskiego i Katona dał Seneka: „Kato Censorius, którego życie tyleż przyniosło republice korzyści, co życie Scypiona — ten bowiem wojował z naszymi wrogami, tamten z obyczajami — jeździł na zwykłym koniu ..."[20] Tego rodzaju charakterystyka w największym skrócie przedstawiająca rysy najbardziej zasadnicze jest dla naszych wniosków dokumentem wielkiej wagi. Pozwala stwierdzić, że w I w. n.e. Kato jest już traktowany jako postać równorzędna z takim bohaterem narodowym jak Scypion Afrykański, zwycięzca Hannibala, i że działalność moralno-obyczajowa jest głównym tytułem jego wziętości. Właśnie dorywczy, przypadkowy charakter wypowiedzi Seneki jest w tym wypadku bardziej instruktywny, gdyż pozwala widzieć w niej opinię społeczeństwa nie opartą przecież na żadnych studiach, lecz urobioną pod wpływem żywej legendy Katonowej.

W dalszym ciągu wypada zająć się świadectwem o wręcz odmiennym charakterze, jakim jest charakterystyka cenzury Katona zawarta w biografii literackiej Plutarcha opartej przynajmniej w pewnej mierze na studiach i świadomie według pewnych przyjętych założeń naświetlającej życie i czyny opisywanej postaci.

Omówieniu spraw związanych z cenzurą roku 184 p.n.e. poświęca Plutarch niemal cztery rozdziały (Plut. *Cat. Ma.* 16—19); w tym mieści się krótkie wyjaśnienie dotyczące urzędu cenzora na tle życia obywatelskiego w Rzymie. Dalej opisuje Plutarch warunki, w jakich Kato zdobywał cenzurę, następnie sam przebieg jego urzędowania wraz z powikłaniami i scysjami, z których najpoważniejszą był zatarg z publikanami. Widać przy tym pewne różnice w sposobie przedstawiania spraw w porównaniu z Liwiuszem. Liwiusz bowiem, gdy mówi o niektórych posunięciach cenzorskich (np. o usunięciu dziewięciu osób z senatu, o odcięciu wody miejskiej prywatnym posiadaczom, o usunięciu zabudowań prywatnych z placów państwowych, o umowach z publikanami), podaje informacje w liczbie mnogiej: *senatu moverunt*,

---

[18] Tłumaczenie pytania cenzorskiego i odpowiedzi Nazyki przytoczono według S. Łosia: *M. Porcius Cato, O gospodarstwie wiejskim*, przeł. i oprac. S. Łoś, Wrocław 1956, s. XXXVIII.

[19] Gell. *Noct. Att.* 4, 20, 1—10; Cic. *de orat.* II 44, 261. Uwagi o *aerarii* zob. W. Kubitschek, RE I (1894), kol. 674 nn.

[20] Sen. *Epist.* 87, 9.

ademerunt, locaverunt. U Plutarcha wszystkie te akcje przypisane są już tylko Katonowi. Możny protektor Porcjusza od czasów jego młodości, członek zasłużonej rodziny patrycjuszowskiej, nawet przez Katona reklamowany jako jedyny odpowiedni dlań kolega — cenzor, Waleriusz Flakkus jest w opowiadaniu Plutarcha zaledwie cieniem przy pełnej życia postaci swego plebejskiego kolegi. Liwiusz pisząc o ich cenzurze przedstawił sytuację w sposób odpowiadający urzędowemu stanowi rzeczy. Natomiast biograf Plutarch, reagujący na indywidualne cechy swych bohaterów, zlekceważył wprawdzie stronę formalną, lecz niewątpliwie dał świadectwo rzeczywistości. Nikt przecież nie wątpi, że Kato inspirował ówczesne cenzorskie akcje i przez niego *nobilis censura fuit*. Trzeba dodać, że Liwiusz uwzględniał też podział pracy cenzorów, gdy ten był oczywisty, i wyliczał np., jakie budowy każdy z nich podjął (Liv. XXXIX 44, 6—7). Wspominając zaś o licznych sprawach spornych, które wyłoniły się w czasie tej cenzury, Liwiusz tłumaczy, że ich powstanie przypisywano srogości Katona, wyłączając tym samym jego kolegę (Liv. XXXIX 44, 9).

Jedną ze spraw spornych w czasie cenzury Katona opisuje szerzej Plutarch (*Cat. Ma.* 18). Tytus Flamininus, który z pewnych powodów nienawidził Katona, wystąpił w senacie przeciw zawartym przezeń umowom o dzierżawę robót i dochodów państwowych, stawiając zarzut, że państwo straciło na tych transakcjach. Senat nawet unieważnił pozawierane przez Katona umowy. Z poduszczenia Flamінina trybunowie ludu mieli pozwać Katona w celu ukarania go grzywną pieniężną. Powyższa relacja odbiega znacznie od tego, co o tej samej sprawie mówi Liwiusz (Liv. XXXIX 44, 7—8). Według Liwiusza senatorowie wrażliwi na łzy finansistów ujęli się za pokrzywdzonymi przez wygórowane warunki, jakie w sprawie dzierżaw postawili cenzorowie, i nakazali ponowne zawarcie umów na korzystniejszych dla publikanów warunkach. Cenzorowie polecenie spełnili, nie dopuścili jednak do drugiego przetargu (przeprowadzonego na żądanie senatu) żadnego z publikanów, którzy poprzednio interweniowali w senacie. Ujęcie Liwiuszowe znamionuje jak zwykle tendencje do gloryfikacji senatu, a sprawa o charakterze handlowym, w której interesy prywatne jednej warstwy społecznej (ekwitów) skrzyżowały się z interesami państwa strzeżonymi przez inną warstwę społeczną (senat), przedstawiona została w sposób zgoła sentymentalny. Publikanie wzruszywszy płaczem senatorów dopięli jednak swego, cenzorowie znów wzięli odwet w dostępny im sposób, wskutek czego zysk ominął osoby bezpośrednio w sporze zaangażowane, a senat okazał się łaskawym i dobrotliwym mediatorem. Z powyższym ujęciem o charakterze nieantagonistycznym, gdzie każdy otrzymuje swoją cząstkę sprawiedliwości, kontrastuje opowiadanie Plutarcha, mniej dydaktyczne, lecz prawdzie znacznie bliższe. Publikanie wykorzystując niechęć wielu dotkniętych przez Katona nobilów intrygują przeciw niemu w senacie i znajdują w osobie Tytusa Flaminina rzecznika swych zagrożonych interesów. Flamininus uzyskuje nie tylko unieważnienie zawartych umów, lecz czuje się dość silny, by zaatakować Katona przed ludem jako obrońca interesów państwowych. W tym duchu zostali przygotowani do wystą-

pienia najbardziej zaczepni spośród trybunów ludowych. D. Kienast słusznie utrzymuje, że do procesu wcale nie doszło[21]. W przedstawieniu Plutarcha nie oszczędzono bynajmniej stanu senatorskiego, ukazano perfidię koterii i zwyciężającą wszelkie inne względy chęć odegrania się na przeciwniku. Wszak zarzucono Katonowi, że zawarł niekorzystne dla państwa umowy. Nasuwa się wątpliwość, czy w ogóle było możliwe takie wprost przeciwne faktycznemu stanowi przedstawienie sprawy w senacie z uwagi na to, że i cenzor mógł z łatwością dowieść swej słuszności i senatorowie byli ludźmi doświadczonymi. Trzeba raczej przypuszczać, że Plutarch, pisząc dla uzasadnienia kasacji umów: ἔλυσαν ὡς γεγενημένας ἀλυσιτελῶς (Plut. *Cat. Ma.* 19, 2), posłużył się znacznym skrótem, wyrażającym już tylko rezultat skomplikowanych machinacji i przewrotności publikanów.

W opowiadaniu Plutarcha epizod intrygi Flaminina przeciw Katonowi w senacie ma takie właśnie, jak wyżej scharakteryzowano, ujęcie i formę ze względów najwyraźniej kompozycyjnych. Stanowi on zarazem punkt kulminacyjny w opowiadaniu o surowej cenzurze Katona i służy za przykład reakcji na nią ze strony przynajmniej pewnej części społeczeństwa. Reakcją zaś były oszczercze zarzuty i oddanie Katona pod sąd ludu. Słabszym już echem tego wydarzenia jest wzmianka o trudnościach, jakie czyniono Katonowi przy budowie Basilica Porcia, a przeciwieństwem tej opozycji oddającym Katonowi sprawiedliwość i podnoszącym słuszność jego wystąpień cenzorskich jest przytoczenie opinii ludu udokumentowanej napisem z posągu w świątyni Ocalenia (Plut. *Cat. Ma.* 19). Ten napis na posągu Katona wystawionym mu przez lud głosił chwałę zbawiennej cenzury, dzięki której podźwignęło się upadające moralnie państwo rzymskie.

Poparcie i zaufanie ludu do cenzorskiej polityki Katona okazane mu w okresie wyborów uwzględnione zostało zarówno przez Liwiusza, jak przez Plutarcha. Jednakże Plutarch w sposób nieporównanie silniejszy akcentuje stanowisko ludu, które sam przyjmuje nieomal z entuzjazmem jako objaw prawdziwej wielkości narodu: οὕτω δ'ἄρα μέγας ἦν... ὁ Ῥωμαίων δῆμος... (Plut. *Cat. Ma.* 16,8). Tak więc widoczne jest u Plutarcha w porównaniu z Liwiuszem umocnienie i ugruntowanie opinii o klasowym charakterze cenzury Katona w sensie jego walki politycznej z nobilitas przy poklasku i uznaniu warstw ludowych. Całe dziedzictwo tradycji annalistycznej w powiązaniu z licznymi świadectwami szczytnych ideałów Katona, widocznych w jego własnych mowach, jak również wpływ mitu o homo novus skłoniły już Liwiusza do takich wypowiedzi, dzięki którym Kato przedstawił się jako przeciwnik ideologiczny nobilów. Plutarch wrażenie to jeszcze spotęgował, udramatyzował cenzurę Katona i zrobił zeń nieomal bohatera mitycznego, drugiego Heraklesa tępiącego objawy zepsucia, które krzewić się miało wówczas i odradzać niby głowy hydry lernejskiej (Plut. *Cat. Ma.* 16, 7).

Podczas gdy Liwiusz i Plutarch poświęcają w zasadzie dostatecznie wiele uwagi sprawom cenzury Katona, tak iż można nabrać przekonania, że stanowiły one dość

[21] Kienast, *o.c.* s. 79.

istotny temat anegdotyczno-literacki, wykorzystywany z pewnością również przez annalistów, to Cicero w swych pismach wspomina tylko o usunięciu z senatu Lucjusza Flaminina (Cic. *Cato* 12, 42). To jedyne u Cicerona wydarzenie z czasu cenzury Katona opowiedziane dla przykładu, do czego może doprowadzić zaślepienie namiętności, wykazuje w swej treści odchylenia od wersji przyjętej za prawdziwą przez Luwiusza, a opartej na mowie Katona wyjaśniającej i uzasadniającej jego decyzję cenzorską. Cicero natomiast przyjął wersję, którą Liwiusz odrzucił, ponieważ uważał ją za zmyśloną historię niewiadomego pochodzenia, której mógł uwierzyć taki Walerius Antias nie znający w ogóle mów Katona (Liv. XXXIX 43, 1—3). Podobnie jak Cicero przedstawił zdarzenie to anonimowy autor *De viris illustribus urbis Romae*, c. XLVII. Wina Lucjusza Flaminina polegała na tym, że będąc namiestnikiem w Galii uczynił widowisko ze śmierci człowieka na życzenie spragnionej wrażeń pewnej osoby, z którą w owym czasie pozostawał w intymnych stosunkach. Wspomniane wersje różnią się w określeniu płci owej osoby oraz co do tego, kim był zabijany nieszczęśnik i kto bezpośrednio dokonał mordu. Zdaniem Liwiusza kochankiem Flaminina był jakiś Filip Punijczyk; dla jego przyjemności konsul własnoręcznie zamordował szlachcica z plemienia Bojów, który zbiegł do obozu rzymskiego i właśnie przyszedł prosić wodza Rzymian o opiekę (Liv. XXXIX 42, 8—12). Cicero natomiast przedstawił zdarzenie w formie złagodzonej: Flamininus dla dogodzenia swojej kochance kazał ściąć w jej obecności jednego ze skazańców. Fakt ten nabrał rozgłosu zarówno jako przykład postępowania cenzorskiego wobec tego rodzaju przestępstwa oraz jako temat mowy oskarżycielskiej z tytułu *laesae maiestatis*. W pierwszym wypadku komentuje się to wydarzenie jako dowód wysokiej moralności Katona, w drugim opisuje się sam wypadek, udział zaś cenzora przemilcza się. Seneka retor przytacza w związku z tym tematem najbardziej wymyślne „sententiae" Mentona, Argentariusa, ulubionego Porcjusza Latrona i innych, nie wspomniawszy ni słowem o mowie i argumentacji Katona mającej wszak najściślejszy związek z przestępstwem Flaminina (*Contr.* VIII 2/25). Inaczej Waleriusz Maksimus, który w rozdziale *De censoria nota* wymienia Katona wśród surowych cenzorów, chwaląc jego bezkompromisowość (Val. Max. II 9, 3). Waleriusz Maksimus przyznaje, że Kato mógł odczuwać pewne opory z uwagi na osobę przestępcy (były konsul) i powagę, jaką cieszył się brat Lucjusza, Tytus. Dalej jednak stwierdza z satysfakcją, że Kato podwójnie wierny idei surowości, służąc jej z urzędu oraz z wewnętrznego przekonania, napiętnował czyn występny. Tak zatem z biegiem czasu urosły laury dla Katona ze sprawy, którą odgrzebał on kiedyś, zresztą po ośmiu latach od popełnienia występku, i wykorzystał w walce politycznej, by wymierzyć drugi z kolei cios rodzinie Flamininów. Pierwszym bowiem ciosem było pominięcie Tytusa Flaminina na pierwszym miejscu w spisie senatorów przygotowywanym i odczytywanym uroczyście przez cenzora. Tytuł „princeps senatus" otrzymał wówczas kolega Katona w urzędzie cenzorskim, Waleriusz Flakkus. Że usunięcie Lucjusza z senatu nie było współcześnie mile widziane, może świadczyć fakt, że Kato powraca w mowach do tego tematu, jakby broniąc się lub usprawiedli-

wiając (fr. 89 E. Malcovati); charakterystyczne jest również zachowanie się ludu w teatrze, gdzie okazano wielką sympatię napiętnowanemu przez Katona Flamininowi[22]. Można zatem przypuszczać, że posunięcie Katona z punktu widzenia moralności i prawa zasadniczo słuszne, nosiło wówczas zbyt wyraźne cechy osobistej rozgrywki i to zadecydowało, że chwałę za swój czyn mógł Kato zyskać dopiero w dwa wieki później. Cała ta sprawa jest wszakże w dialogu *O starości* poruszona mimochodem i nie zmienia faktu, że echa cenzury Katona prawie nie znalazły odbicia w pismach Cicerona, choć charakter i rozgłos tamtych spraw pozwalałby oczekiwać czegoś wręcz przeciwnego.

Począwszy od I w. n.e. w pismach Seneki filozofa, Kolumelli i Pliniusza Starszego przy imieniu Katona pojawia się nowy przydomek „Censorius", którego używają również inni późniejsi pisarze starożytni, między innymi Tacyt i Gelliusz. Z określeniem Censorius, wyrażającym nazwisko rodowe, spotykamy się dopiero w II w. n.e. Znany jest mianowicie C. Censorius Niger, o którym wspomina w swej korespondencji Fronto[23]. Natomiast Censorius w roli osobistego przydomka występuje już w odniesieniu do męża stanu z drugiej połowy III w. p.n.e., Marka Fabiusza Buteona, konsula z r. 245. Na ślad tego przydomka przysługującego Fabiuszowi natrafiamy u Orozjusza, który pisze: Fabiusz Censorius zgładził swego syna Fabiusza Buteona oskarżonego niesłusznie o kradzież[24]. Czy użycie przydomka Fabiusza Buteona było rozpowszechnione, nie możemy stwierdzić. Liwiusz w każdym razie go nie wymienia. Przydomek Censorius nosi ponadto Scipio Africanus Minor u Apulejusza (Apul. *Apol.* 66). Autor mówi tam ironicznie, iż jego oskarżyciel Sicinius Aemilianus wystąpił z oskarżeniem (z powodu rzekomego stosowania sztuk czarnoksięskich przez Apulejusza) zapewne w trosce o czystość obyczajów. Lecz Apulejusz nie uwierzyłby w taką intencję nawet owemu sławnemu Aemilianowi z przydomkiem Africanus i Numantinus, który nosił prócz tego przydomek Censorius. Wreszcie Censorinus wspominając o igrzyskach sekularnych z r. 146 wymienia na dowód trzy nazwiska, wśród nich Pizona Censoriusa (Censorin. *de die nat.* 17, 11). Jest to L. Calpurnius Piso Frugi, autor dzieła historycznego *Annales*, postać z drugiej połowy II w. p.n.e. Mamy więc poświadczone trzy osobistości: Marcus Fabius Buteo, P. Cornelius Scipio Aemilianus i L. Calpurnius Piso Frugi, z przydomkiem Censorius.

W jednym z przytoczonych świadectw dostrzec można, iż dodanie tego przydomka jest ściślej powiązane z treścią i że stanowi aluzję do pewnych ustalonych pojęć, rozwijając i dopełniając główną myśl autora. Mianowicie w *Apologii* Apulejusz (Apul. *Apol.* 66) zastanawia się, czym naprawdę kierował się jego oskarżyciel Sicinius Aemilianus wytaczając mu proces. Stwierdza, że pobudką mogła być jedynie nienawiść. Wyklucza chęć zdobycia sławy, rozgłosu i dodaje ironicznie: *nisi forte Aemilianus pro sua severitate exemplum dedit et ipsis maleficiis infensus accusatio-*

[22] Plut. *Cat. Ma.* 17, 6.
[23] Por. CIL III 5174 i Fronto, ed. Naber, s. 164—168.
[24] Por. Oros. *Hist.* IV 13, 18 i Münzer, RE VI (1909), kol. 1760 nr 53.

nem istam pro morum integritate suscepit. At ego hoc Aemiliano, non huic Afro, sed illi Africano et Numantino et praeterea Censorio vix credidissem... Przecież nie dla odróżnienia otrzymuje od Apulejusza Scipio Aemilianus przydomek Censorius, ponieważ został już wystarczająco dokładnie określony jako Africanus i Numantinus. Chodziło raczej o skuteczne przekonanie czytelnika, że Aemilianus, ten rodem z Afryki, aktualny oskarżyciel Apulejusza, nie występuje wcale w obronie czystości obyczajów. Apulejusz nie uwierzyłby bowiem w takie motywy oskarżenia, nawet gdyby je przytoczył ów sławny Aemilianus, zdobywca Kartaginy i Numancji, zwany nadto Censoriusem. Zręczne zestawienie pojęcia „integritas morum" ze słowem „Censorius" przypominającym najwyższą kompetencję urzędową w dziedzinie obyczajów, a następnie zastrzeżenie wyrażone słowami „vix credidissem" wyrażają najgłębszą niewiarę Apulejusza, jakoby jego przeciwnik kierował się tak uczciwymi pobudkami. Wyraźny w tym kontekście związek przydomka Censorius z urzędem cenzorskim jest z pewnością najlepszym wyjaśnieniem jego genezy. Gdy jednak przy imieniu trzech wspomnianych postaci występuje on rzadko, dla Katona staje się reprezentatywny i bywa przeciwstawiany przydomkowi Uticensis dla odróżnienia Katona Starszego od Młodszego.

Trzeba wszakże wyraźnie podkreślić, że w zachowanych świadectwach z okresu aż do I w. p.n.e. włącznie powyższego przydomka przy imieniu Katona nie spotyka się; nie dodają go pisarze bardzo Katonem zainteresowani, jak Liwiusz, Cicero, Nepos. Fakt ten pozwala wnioskować, że Censoriusem zaczęto Katona nazywać dopiero w okresie późniejszym, od I w. n.e. począwszy. Istnieje nawet w literaturze starożytnej próba wyjaśnienia, skąd wziął się u Katona jego cognomen. Wyjaśnienie jest szczególnie interesujące przez to, że zawiera inny pogląd niż ten, jaki można sobie wyrobić na podstawie np. omówionego fragmentu z *Apologii* i który wydaje się najbardziej naturalny, że tylko wybitna działalność cenzorska stała się powodem nadania takiego przydomka. Oto Ammianus Marcellinus przytaczając powiedzenie Demokryta dotyczące dobrze zastawionego stołu i charakteru osób, które się bardzo troszczą o smaczne jedzenie, pisze: *Id etiam Tusculanus Cato prudenter definiens, cui Censorii cognomen castior vitae indidit cultus: magna, inquit, cura cibi, magna virtutis incuria* (Amm. XVI 5, 2). Zdaniem Ammiana Kato otrzymał swój przydomek ze względu na wysoce moralny tryb życia. Takie objaśnienie wydało się niesłuszne komentatorowi Ammiana z początku XIX w., J. A. Wagnerowi, który następująco je skrytykował: „Cato censuram quoque gessit, qui honorum omnium apex tum habebatur. Unde Censorius cognominatus. Non enim assentior Marcellino, qui a castitate et sanctitate vitae id ei cognomentum inditum esse pronuntiat". W dalszym ciągu swej uwagi Wagner poczytuje wyjaśnienie Ammiana za pomyłkę wynikającą z tego, że we współczesnym temu historykowi słownictwie określenie „censorius" oznaczało właśnie człowieka prowadzącego się pod względem moralnym nienagannie[25].

[25] *Ammiani Marcellini quae supersunt.* Cum notis integris F. Lindenbrogii ... et Iac. Gronovii, quibus ... suas adiecit Io. Augustin. Wagner. Ed. absolvit Car. Gottlob Erfurdt,

Sam Ammianus używa raz słowa „censorius" w znaczeniu przenośnym jako przymiotnika wyrażającego skłonność do piętnowania zła; powiada mianowicie, ktoś oskarżał kogoś *inusitato censorio vigore* (Amm. XVIII 1, 4). Znaczenie przenośne tego przymiotnika rozpowszechniło się, jak można sądzić, we frazeologii łacińskiej dopiero w czasach późniejszych[26]. U Cicerona jest on tylko raz w ten sposób zastosowany (Cic. *facet. dict.* 25), a poza tym używają go przenośnie dopiero pisarze I w. n.e., Seneka retor, Marcjalis i inni późniejsi. Tak więc spotykamy wyrażenia następujące: *lima censoria* (Mart. *Epigr.* 5, 80, 12 i Rut. Nam. 1, 605), *virgula censoria* (Quint. *inst.* I 4,3), *gravitas censoria* (Ps. Quint. *decl.* I 14, 7 i Plin. *epist.* 3, 20, 6) i we wszystkich tych przykładach określenie „censoria" nabiera odcienia metaforycznego uwzględniając sam moment surowości i krytyki.

Nieco inny odcień znaczeniowy przyjmuje słowo „censorius" u Makrobiusza: podkreśla raczej powagę, głębię, z dodatkiem pewnej sztywności i surowości bez wdzięku. Okazuje się to z porównania, jakim posłużył się jeden z rozmówców przy biesiadnym stole, mówiąc: *philosophia tamquam censoria quaedam et plus nimio verecunda mater-familias* (Macr. *Sat.* II 2, 16); także w innym miejscu (ibid. VII 4, 3), gdzie mowa o „continentia" — wstrzemięźliwości w jedzeniu i piciu, i „appetentia" — dobrym apetycie, „continentia" otrzymuje epitet „censoria" jako cechę niezbyt stosowną przy biesiadnym stole. U Makrobiusza wreszcie (ibid. II 2, 16) nawet śmiech biesiadników wywołany epigramem Platona, jest to „risus censorius" niby to śmiech ludzi, których byle co nie rozbawi, lecz znawców odczuwających w pełni dowcip i pointę recytowanego wiersza. Jeszcze inny odcień znaczeniowy przynosi słowo „censorius" u Seneki retora. Mamy tam kwestię sądową i podany jest wzór oskarżenia pochodzący od retora Porcjusza Latrona (Sen. *contr.* II 7, 8). Ktoś oskarża swoją żonę podejrzaną o cudzołóstwo, które miała popełnić w czasie długo trwającej zamorskiej podróży męża. Przed jego powrotem rzekomy kochanek zmarł, ale przedtem zapisał owej pani duży majątek i w testamencie zaznaczył, że otrzymuje ona zapis za swoją wstydliwość, za to, że nie dała się uwieść. Oskarżyciel uważa oczywiście taką motywację za czyste kpiny i woła: *Quid? isti tam censorio adultero non mater est? non soror? non propinqua? an nulla earum pudica est?* — A więc „censorius" oznacza też kogoś wysoce moralnego, szczególnie wyczulonego na sprawy etyczne, rzecznika czystości obyczajów. Tu naturalnie użyto określenia tego z głęboką ironią i świetnym w rezultacie efektem retorycznym.

Nie można zaprzeczyć, że Kato znany jest w literaturze rzymskiej z tych właśnie cech, które określone bywają przymiotnikiem „censorius". Występuje mianowicie często jako krytyk, poważny i bardzo surowy Rzymianin, a przede wszystkim jako stróż moralności. Zestawienie dwu faktów, tego, że przydomek osobisty Censorius rozpowszechnia się przy imieniu Katona dopiero od I w. n.e., z faktem, że

---

Lipsiae 1807, vol. II, s. 182. W nowszej literaturze M. Gelzer, RE XXII 1 (1953), kol. 108, wypowiada się krótko na temat Katonowego przydomka: „Censorius konnte er seit 183 genannt werden, und von späteren Schriftstellern wird dieses Beiwort wie ein Cognomen gebraucht".

[26] Zob. *Thesaurus linguae Latinae*, vol. III, s. v. *censorii*.

w tym samym okresie rozwija się użycie przymiotnika „censorius" w sensie przenośnym, przybierając omówione wyżej odcienie znaczeniowe, prowadzi do wniosku, że mamy tu do czynienia z ciekawym przykładem kontaktu i wzajemnego wpływu dwu dziedzin: opinii społecznej i semantycznej funkcji języka. Po upływie dwustu lat od cenzury Katona, gdy nawet ważniejsze wydarzenia polityczne tamtych czasów mogły już być tylko odnawiane w świadomości społeczeństwa przez prace historyków-literatów, przyjęcie faktu piastowania tej magistratury jako elementu wyróżniającego osobę Katona do tego stopnia, że po tylu latach pozyskał on Katonowi przydomek Censorius, jest nie do pomyślenia. Należy jednak pamiętać, że postać Katona osadzona mocno i trwale w humanistycznej tradycji kół rzymskich[27], a następnie podniesiona do godności wzoru — ideału przez Cicerona[28], żyła nadal w pamięci społeczeństwa w I w. n.e. i cieszyła się najlepszą opinią. Na tym tle wobec jednoczesnego poszerzania się wartości semantycznej przymiotnika „censorius" we wskazanych już kierunkach doszło do skojarzenia postaci noszącej te cechy z wyrażającym je określeniem i w ten sposób pozyskał Kato trwale przydomek Censoriusa. Oczywiście okoliczność sławnej illo tempore cenzury mogła być współczynnikiem w omówionym procesie, ale nie była elementem najistotniejszym. W świetle tych ustaleń trzeba też przyznać słuszność objaśnieniom Ammiana: *cui Censorii cognomen castior vitae indidit cultus*, bo właśnie w jego poczuciu przydomek Katona wiązał się z nieskazitelnym trybem życia jego nosiciela. Inna sprawa, że związanie tego przydomka z osobą umożliwione było przez proces rozwoju legendy Katona, która w zdecydowanych rysach wyrażała taki zespół jego cech, jaki znów najlepiej mieścił się w określeniu pochodzącym od dawnego, czcigodnego urzędu cenzorskiego. Sama bowiem cenzura już w I w. n.e. była instytucją zanikającą[29], która zakończywszy swój żywot polityczny rozpoczynała inne życie znalazłszy dzięki przenośnemu znaczeniu wyrażeń „censor" i „censorius" miejsce wśród kategorii stylistycznych jako jeden ze środków ekspresji literackiej.

Poznań

DE CATONE MAIORE CENSORII COGNOMINE APPELLATO

Summarium

Quae de Catone censore a veteribus scriptoribus in primis autem a Livio et Plutarcho tradita sunt, accuratius examinare mihi placuit. Uterque scriptor assiduas inter Catonem et nobiles contentiones commemorat. Uterque praeterea de Catonis apud plebem auctoritate et gloria, quippe qui in censurae petitione se priscos mores revocaturum esse polliceretur, nonnullis locis mentio-

[27] R. Gnauk, *Die Bedeutung des Marius und Cato Maior für Cicero*, Berlin 1936, rozdz. IV 1: „Cicero und das überlieferte Catobild", s. 70—74.

[28] Ibid. rozdz. IV 3: „Die Entdeckung des Redners, Staatsmannes und Menschen Cato durch Cicero", s. 81—90.

[29] Kubitschek, RE III (1899), kol. 1903.

nem facit. Atqui Plutarchus in ea re enarranda diligentiorem se praestitit et Cato ab eo depictus pluribus (praecipue in censura gerenda) quam apud Livium civilibus virtutibus exornatus est. Vita enim Plutarchea Catonem nobilitati inimicissimum praedicavit. Sed res a Catone in re publica gestas easque praecipue, quae orationum eius fragmentis probantur, ad criticam rationem perpendentibus longe aliam eum in re publica gerenda regulam secutum manifestum fit. Revera enim Catoni non plebis commodum sed senatus imperii auctoritas et imprimis fortuna sua ipsius semper curae erant. Ubi autem in aliquem nobilem ipse invectus est, illum aut sibi perodiosum fuisse putabat, aut communi omnium nobilium utilitati obfuisse suspicabatur. Quae de Catone nobilium inimico a rerum scriptoribus narrabantur, non sunt sane a Livio ficta. Opinio haec ab annalium scriptoribus probata et posterioribus tradita esse videtur, quorum scriptorum ut quisque proxime ad Catonis tempora accessit, ita propensissimus fuit simulata ab eo pro veris habere, praesertim cum Catonis odium in nobiles, in plebem autem amor in orationibus ab eo non significata solum, sed etiam declarata essent. Haec igitur fama de Catone viro populari ex ipsius de se plebicola verbis ostentationis potius quam veritatis causa iteratis emanavit. — Ad ornandam censuram summa cum laude a Catone gestam cognomen ei Censorio datum esse adhuc traditum est. Sed neque Nepoti, nec Ciceroni, nec Livio illud Catonis cognomen notum fuisse videtur. Inde colligitur cognomen Censorius Catoni posterioribus temporibus datum esse. Adiectivum „censorius" primo nostrae aetatis saeculo usurpatum esse litterae testificantur. Sed illius adiectivi vis per translationem tum intellegebatur ipsumque adiectivum ad significandum hominem integris moribus et in castigando severum saepe adhibitum est. Atqui propter easdem ingenii virtutes Cato Maior gloriam adeptus est. Ergo primo demum p. Chr. n. saeculo cognomen Censorius Catoni, idque non propter censoris magistratum olim ab eo gestum, sed ad ingenium eius et morum virtutes hoc nomine ornandas impositum esse videtur.

Eos LIX 1971

ROLLE UND AUFGABEN DER REDEN UND BRIEFE IN DER „HISTORIA AUGUSTA"

Von

HANNA SZELEST

Die Verfasser der *Historia Augusta* gestalteten ihre Kaiserbiographien verschiedenartig, indem sie diese nicht nur mit Einleitungen, Epilogen und Digressionen versahen, sondern sich auch mannigfaltiger Dokumente bedienten. Im gesamten Werk finden wir ungefähr 130 Schriftstücke, deren Überwiegender Teil aus Briefen und Reden besteht [1]. Diese Dokumente sind ungleichmässig in die einzelnen vitae eingefügt [2]. Eingehend durchgeführte Forschungen über die *Historia Augusta* haben den Beweis erbracht, dass die Mehrzahl der Dokumente gefälscht oder von den Autoren selbst erdichtet worden ist. Manche Gelehrten nehmen gegen diese Schriftstücke eine kritische Haltung ein, denn nach ihrer Meinung ist nur eines der Dokumente authentisch, nämlich der Auszug aus dem Senatsprotokoll, den wir am Schluss der Commodus-vita vorfinden. Dieser Auszug enthält die Verurteilung des Kaisers Commodus [3]. Es ist zwar nicht leicht, die Frage zu beantworten, ob alle anderen Schrifstücke wirklich gefälscht sind, aber es dürfte keinem Zweifel unterliegen, dass sich die *Scriptores Historiae Augustae* nicht besonders um die historische Wahrheit bemüht haben [4]. Im allgemeinen nimmt man

---

Abkürzungen:

A.	Aurelianus	*E.*	Elogabalus	*MB.*	Maximus und Balbinus
AC.	Avidius Cassius	*F.*	Firmus, Saturninus, Proculus, Bonosus	*OM.*	Opilius Macrinus
Ae.	Aelius			*P.*	Probus
AP.	Antoninus Pius	*Ga.*	Gallienus	*PN.*	Pescennius Niger
C.	Commodus	*Ge.*	Geta	*S.*	Septimius Severus
CA.	Clodius Albinus	*Go.*	Gordianus	*AS.*	Severus Alexander
Ca.	Carus	*H.*	Hadrianus	*T.*	Tacitus
Cc.	Caracalla	*HP.*	Helvius Pertinax	*TT.*	Tyranni Triginta
Cl.	Claudius	*M.*	Maximinus	*V.*	Lucius Verus
D.	Diadumenianus	*MA.*	Marcus Aurelius	*Va.*	Valerianus
DJ.	Didius Julianus				

[1] H. Peter, *Die Scriptores Historiae Augustae*, Leipzig 1892, S. 154—155.

[2] Peter, *o.c.* S. 155; C. Lecrivain, *Etudes sur l'Histoire Auguste*, Paris 1904, S. 45—101; A. Momigliano, *An Unsolved Problem of Historical Forgery*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XVII Nos 1—2 1954, S. 25.

[3] E. Hohl, *Über das Problem der Historia Augusta*; Wiener Studien LXXI 1958, S. 143.

[4] Momigliano, *o.c.* S. 26.

an — grundsätzlich mit Recht — dass die Dokumente eine Ausdehnung des biographischen Materials bezweckten, welches oft — vor allem in den vitae der weniger bekannten Kaiser oder Thronbewerber — zu knapp ausgefallen wäre. Damit erklärt sich auch ihre ungleiche Verteilung innerhalb der einzelnen Biographien. Peter hat bereits festgestellt, dass sie nicht nur diesem einen Zweck dienen, sondern dass viele Schriftstücke ausserdem noch Tendenzen enthalten, die für das Gesamtwerk bezeichnend sind[5]. Obwohl sich schon mehrere Gelehrten mit den Dokumenten in der HA befasst haben[6], scheint es wohl nützlich, noch einige Worte über die Reden und Briefe hinzuzufügen. Am besten beginnen wir unsere Erwägungen über die Äusserungen der Autoren selbst zu diesem Thema, denn bei manchen Reden und Briefen erklären die Verfasser, welche Aufgabe die eingeführten „litterae" und „orationes" zu erfüllen haben. Bemerkenswert ist, dass Erläuterungen dieser Art bei den Reden nur einige Male, bei den Briefen dagegen, viel häufiger erscheinen. Soweit es sich um die Reden handelt, finden wir entsprechende Erläuterungen im einleitenden Satz. Z. B. führt der Biograph des Alexander Severus eine Rede des Kaisers an die Soldaten ein und formuliert ihre Zweckmässigkeit folgendermassen: *Et ut severitas eius agnosci posset, unam contionem militarem indendam putavi, quae illius in rem militarem mores ostenderet* (*AS.* 53—54). Der Verfasser erstrebt also hier die Aufmerksamkeit des Lesers, der aus dieser „contio" die Strenge des Herrschers und dessen Verhaltensweise dem Militär gegenüber kennenlernen soll. Dieselbe Absicht verfolgt auch der Biograph des Opilius Macrinus; nachdem er die Rede des Macrinus zitiert, fügt er noch hinzu: *Interest scire, cuius modi oratio fuerit, ... ut et impudentia hominis noscatur et sacrilegium* (*OM.* 6,2—9). Die oratio des Carus (*Ca.* 5,1—3) dient dessen Biographen dazu, die römische Herkunft dieses Kaisers, über die er vorher erwähnt, noch kräftiger hervorzuheben: *Indicat et oratio eius ... istam generis praerogativam.* Den Zweck der oratio unterstreicht er nochmals in dem, der Rede nachfolgenden Satz: *Hoc quoque loco satis clarum est illum voluisse intellegi se esse Romanum.* In einer allgemeineren Weise präzisiert der Verfasser dagegen die Aufgabe der Rede Gordians: *Exstat oratio Gordiani ad senatum... Cuius partem indidi, ut ex eo vera cognosceres.* Auf Grund eigener Äusserungen der Autoren können wir feststellen, dass — ihrer Meinung nach — die eingelegten Reden in erster Linie dazu dienen, manche Charaktereigenschaften der Kaiser besser zu veranschaulichen und auf diese Weise deren Charakteristik zu vertiefen, was ausdrücklich die Verben: agnoscere, cognoscere, noscere betonen.

Wie schon erwähnt, begegnen wir solchen Erklärungen bei den Briefen viel häufiger. Man kann hier drei Begründungsarten unterscheiden, in der ersten Gruppe

---

[5] Peter, *o.c.* S. 153—228.

[6] Am ausführlichsten behandelt sie Peter im IV. Kapitel seines oben erwähnten Buches u.d.T. *Die eingelegten Reden und Schriftstücke* und K. Czwalina, *De epistularum auctorumque quae a Scriptoribus Historiae proferuntur fide atque auctoritate*, part. I (Bonner Diss. 1870); in den letzten zwanzig Jahren beschäftigten sich mit diesem Problem u.a. Hohl, *o.c.* und Momigliano, *o.c.*

(9 Briefe) enthält der einleitende Satz keine Begründung: die Motivierung finden wir erst in dem Satz, der dem Brief nachfolgt; die zweite, zahlreichste Gruppe, bilden die „epistulae", bei denen der einleitende Satz gleichzeitig die Begründung enthält (17 Briefe); zur dritten gehören 14 Briefe, die sich einer doppelten Motivierung bedienen; nämlich einer zu Beginn des Briefes d. i. in dem einleitenden Satz, oder noch früher, die andere folgt dem Brief. Alle drei Begründungsarten erscheinen in den „vitae" unter den Namen fast aller Autoren[7]. Diese Tatsache zeugt von der einheitlichen Einführungstechnik der Briefe und Reden in das Gesamtwerk.

Die Einfügung der Briefe argumentieren die Verfasser verschiedenartig. Manchmal wollen sie nämlich durch die „epistolae" ihre eigenen Ausführungen bestätigen und beweisen. In diesem Fall bedienen sie sich öfters der Redewendungen: *epistola indicat* (*litterae indicant*[8], *epistola probat*[9], *epistulae ... quae testimonium ... ferant*[10], *epistula designat*[11]. So erzählt z. B. der Autor in der Biographie des Clodius Albinus, dass sich Septimius Severus während des Krieges, den er gegen Albinus führte, boshaft und abfällig über diesen geäussert habe; dagegen unterhielt er vor dem Kriege freundliche Beziehungen zu ihm und dachte sogar daran, ihn zum „caesar" zu ernennen; auch andere Personen hatten von Albinus eine gute Meinung; unter ihnen befand sich der Kaiser Marcus Aurelius. Der Verfasser bekräftigt seine Ausführung noch dadurch, dass er einen Brief des Marcus Aurelius zitiert und diesem Brief folgende Worte voransetzt: *Exstant preaterea Marci epistulae de hoc eodem, quae testimonium et virtutum eius ferant et morum* (*CA.* 10,4). In der „vita" des Avidius Cassius lesen wir: *Tunc enim Cassius rebellavit, ut probat epistula missa ad Faustinam, cuius hoc exemplum est* (*AC.* 9,6). Ähnlich lauten die Sätze in der Biographie des Maximus und Balbinus: *Haec epistola probat Pupienum eundem esse, qui a plerisque Maximus dicitur* (MB 18,1) und in der des Aurelianus: *Haec epistula indicat, quantae fuerit severitatis* (*Aurelianus*), *ut illum Valerianus etiam timuisse se dicat* (*A.* 8,5)[12]. Einmal finden wir die Redewendung: ... (*epistulam*) *ipsam ... indidi ad fidem rerum* — als Beweis für meine Behauptungen (A 20,4). In anderen Fällen sollen die Briefe dem Leser das Verständnis, oder die Erkenntnis einer Tatsache oder Einzelheit, von deren in der „vita" die Rede ist, erleichtern. Ferner gebraucht der Verfasser in dem einleitenden Satz die

---

[7] Die erste Gruppe: Capitolinus — 2, Lampridius — 1, Spartianus — 1, Gallicanus — 2, Trebellius Pollion — 1, Vopiscus — 2. Die zweite Gruppe: Capitolinus — 3, Gallicanus — 2, Trebellius Pollion — 5, Vopiscus — 7. Die dritte Gruppe: Capitolinus — 5, Lampridius — 1, Gallicanus — 1, Trebellius-Pollion — 1, Vopiscus — 6.

[8] 10 mal.

[9] 2 mal; *AC.* 9, 6 (Gallicanus); *MB.* 17, 2 (Capitolinus).

[10] 1 mal; *CA.* 10, 6 (Capitolinus).

[11] 1 mal; *CA.* 4, 6 (Capitolinus).

[12] Andere Beispiele des einleitenden Satzes mit dem Verb *indicare finden wir in folgenden „vitae"*: *A.* 11, 10; 35, 10; *AC.* 1, 6; 14, 5; *D.* 7, 5; *CA.* 4, 5; 6, 2; Ca. 11, 1; *TP.* 30, 12; die Verfasser dieser Biographien sind: Gallicanus, Lampridius, Capitolinus, Trebellius Pollion und Vopiscus.

Verben *intellegere* (7 mal), *apparere* (6 mal), *docere* (4 mal), *ostendere* (2 mal), *ostentare* (1 mal), *declarare* (1 mal), *detegere* (1 mal). Während also der Autor in der Biographie des Clodius Albinus das Verhältnis des Commodus zu Albinus bespricht führt er den Brief des Kaisers an, dem er hinzufügt: *Ut autem hoc verum intellegatur, epistulam Commodi ad praefectos praetorii suos datam inserui* ... (*CA.* 14,3). In ähnlicher Weise veranschaulicht er die Grausamkeit des Gallienus durch dessen eigenen Brief, dem folgender Satz vorangeht: *Quam* (*i. e. epistolam*) *idcirco interposui, ut omnes intellegerent hominem luxuriosum crudelissimum esse, si necessitas postulet* (*TT.* 9,6) [13]. Fast ebenso oft erscheint der einleitende Satz mit dem Verb *apparere* [14]; an dritter Stelle befindet sich der Satz mit dem Verbum *docere*; z. B. *Docet Gallieni epistula ad tribunos data, qui fuerit* (*P.* 6,2 — Vopiscus) [15]. Einleitende Sätze mit anderen Verben treten nur ausnahmsweise auf [16]. Beachtenswert ist, dass diese Satzformen, die sich öfters wiederholen, in den Biographien unter den Namen verschiedener Verfasser erscheinen und mit keinem bestimmten Namen verbunden sind. Wir müssen auch hervorheben, dass die Begründungsformen bei den Briefen andere als bei den Reden sind.

Ein noch anderer Grund, der die Verfasser zur Einsetzung der Briefe in die Biographien veranlasst hat, ist ferner (ihrer Meinung nach) die Rücksichtnahme auf Genauigkeit und Gewissenhaftigkeit, sowie das Bestreben, keine Einzelheit ausser Acht zu lassen [17]. Manchmal scheint dem Autor ein Brief wichtig und kennenswert und darum will er den Leser auf die Bedeutung des Inhalts hinweisen [18]. Einige Male führt der Verfasser Briefe an, um auf diese Weise mit anderen Quellen zu polemisieren. So tritt z. B. der Biograph in der „vita"

---

[13] Andere Stellen mit dem Zeitwort „intellegere": *AC.* 10, 1 (Gallicanus); *Go.* 24, 1; 25, 5 (Capitolinus); *P.* 6, 7 (Vopiscus).

[14] 6 mal; z.B.: ...*epistolam ... ex qua apparet, quam asper futurus iuvenis, si vixisset* (*D.* 8, 5 — Lampridius) oder *Hinc apparet, quanta severitate factionem vel Pescennianam vel Clodianam vindicaverit* (*CA.* 12, 6 — Capitolinus) vgl. auch *AC.* 9, 9 (Gallicanus); *Go.* 5, 4 (Capitolinus); *Cl.* 14, 1 (Trebellius Pollion); *P.* 3, 6—7 (Vopiscus).

[15] Andere Beispiele: *A.* 38, 2 (Vopiscus); *AC.* 11, 2 (Gallicanus); *Cl.* 8, 4 (Trebellius Pollion).

[16] Z. B. *Exstat epistola Severi, quae ostendit animum suum* (*CA.* 12, 5 — Capitolinus); *Hac epistola ostenditur, quid de Regaliano senserit Claudius* (*TP.* 10,13 — Treb. Pollion); *Crudelitas denique Aureliani vel ... severitas eatenus exstitit, ut epistola eius feratur confessionem inmanissimi furoris ostentans* (*A.* 31, 4 — Vopiscus); *Et haec quidem epistulis declarantur* (*P.* 5, 1 — Vopiscus); ... *Hadriani epistolam promam — ex qua penitus Aegyptiorum vita detegitur* (*F.* 7, 6— Vopiscus).

[17] Dadurch erklären sich folgende Erläuterungen, wie: *Exstat epistula quam ego, ut soleo, fidei causa ... immo ut alios annalium scriptores fecisse video, inserendam putavi* (*A.* 17, 1 — Vopiscus) oder: *Paribus* (*litteris*) *missis etiam ad matrem, quarum exemplum historiae causa inserendam putavi* (D. 8, 4 — Lampridius). Der Verfasser der Maximinus-vita schreibt dagegen deutlich: *Sane ne quid praetermissum esse videatur, ... etiam epistolam indidi* (*M.* 29, 6 — Capitolinus).

[18] *Interest epistolas nosse ...* (*A.* 11, 1 — Vopiscus); *Ad senatum autem qualem orationem miserit interest scire* (*AC.* 12, 1 — Gallicanus); vgl. auch: *P.* 11, 1 (Vopiscus).

des Avidius Cassius gegen Marius Maximus auf, weil dieser Geschichtsschreiber behauptet, Avidius habe die Kaisermacht mit Wissen Faustinas, der Gemahlin des Marcus Aurelius errungen. Um diese Ansicht zu widerlegen, zitiert er den Brief des Marcus an Faustina und bemerkt: *Hinc autem apparet Faustinam ista nescisse, cum dicat Marius infamari eam cupiens, quod ea conscia Cassius imperium sumpsisset* (*AC.* 9,9 — Gallicanus). In der Biographie des Maximus und Balbinus bestreitet er den Gesichtspunkt „der Mehrheit der römischen Historiker" — wie er sich selbst äussert — nach denen nicht Maximus, sondern Pupienus zusammen mit Balbinus herrschte. Auch Pupienus hat mit Maximinus bei Aquileia gekämpft, während Maximus zur selben Zeit unweit von Ravenna weilte. Daraus geht klar hervor, dass die erwähnten Quellen Pupienus und Maximus für zwei verschiedene Personen gehalten haben. Der Autor widersetzt sich daher dieser Auffassung; denn seines Erachtens handelt es sich hier nur um zwei verschiedene Namen, die sich aber auf eine und dieselbe Person beziehen. Um seine Feststellung zu belegen, führt er den Brief des damaligen Konsuls an Pupienus und Balbinus an: *ut mihi videatur idem esse Pupienus qui Maximus dicitur. Quare etiam gratulatoriam epistolam subdidi* ... (*MB.* 16,7—17,1). Solche Aufgaben hatten also — nach den eigenen Worten der Verfasser — die motivierten „litterae" und „orationes" zu erfüllen.

Wenn wir aber den Inhalt der begründeten und vor allem der unbegründeten Reden und Briefe, die noch haüfiger vorkommen, analysieren, kommen wir zu dem Schluss, dass ihr Zweck nicht immer mit den von den Autoren selbst dargestellten Aufgaben übereinstimmt. Vor allem dürfen wir der Motivierung der Briefe und Reden keinen besonderen Wert beimessen, soweit es um Genauigkeit und Gewissenhaftigkeit der Verfasser geht, denn bekanntlich enthält die *Historia Augusta* meistenteils gefälschte Nachrichten und Dokumente. Mit grosser Vorsicht müssen ferner jene Briefe behandelt werden, für die der polemische Charakter bezeichnend ist, denn die Biographen führen des öfteren einen Streit gegen Quellen, die überhaupt nicht existierten. Die Verfasser zitieren sie nur in der Absicht, um u. a. auch auf diese Weise mit ihrer vermeintlichen Gelehrsamkeit und Genauigkeit zu prunken. Doch in manchen Fällen ist es möglich, dass wir es mit einer wirklichen Polemik zu tun haben. Die Autoren kommen der Wahrheit am nächsten, wenn sie argumentieren, dass die angeführten Briefe und Reden dazu dienen sollen, die Kaiser und deren Feinde in einem helleren und schärferen Licht erscheinen zu lassen. Sehr oft sind nämlich gerade die „orationes" und „litterae" geeignet, die guten und schlechten Charaktereigenschaften der Herrscher und ihre Taten besser zu offenbaren [19]. So liegt z. B. die Bedeutung des Briefes und der Rede des Marcus Aurelius in der Biographie des Avidius Cassius eben darin, dass sie die „clementia" des Marcus noch nachdrücklicher schildern als der eigentliche

[19] Diese Tendenz der Briefe und Reden sowie anderer Dokumente bespricht schon Peter, *o.c.* S. 159, 161, 162, 176, 218, 224.

Text (*AC.* 11,2—8; 12). Ein anderer Brief desselben Kaisers (*PN.* 4,1) und der des Commodus (*PN.* 4,4—5) unterstreichen und loben die Vorzüge des Pescennius Niger: seine Entschlossenheit im Kampf, seine Strenge, Tapferkeit (*PN.* 4,1) und seinen Mut (*PN.* 4,4—5). Durch die angeführten Äusserungen der Kaiser werden seine Eigenschaften gebührend hervorgehoben und bestätigt, während sie im Text der „vita" nur kurz erwähnt wurden (*PN.* 3,5—8; 7,7—8; 10,1). Auch die Vorzüge des Albinus, von denen in seiner Biographie gar keine Rede ist, werden durch die Briefe des Marcus Aurelius ausdrücklich betont (*CA.* 10,5—8; 10,9—12). Die „litterae" in dem erhaltenen Teil der Valerians-Biographie sollen beweisen, dass der Kaiser vom Senat (*Va.* 5,2—7) und vom ganzen Imperium sehr geachtet wurde (*Va.* 6, 2—7; 3,1—3; 2,1—3), dass er sich am besten für die Zensur eignete (*Va.* 6,2—7) und durch seine Bescheidenheit auszeichnete. Die Rede des Alexander Severus (*AS.* 8,11), in der er sich bei dem Senat für die gewährten Würden bedankt und gleichzeitig die Annahme der „nomina" Antoninus und Magnus verweigert, veranschaulicht seine Anspruchslosigkeit, Beständigkeit und seinen Ernst. Zwar betont der Biograph schon im Text der „vita" (1,5), dass Alexander auf die beiden Beinamen verzichtet hat, was in seinen Augen zugunsten des Kaisers spricht, aber die oben erwähnte Rede hebt diese Tatsache noch besser hervor. Auch das große Lob des Aurelianus aus der Zeit, in der er schon regierte sowie aus der früheren Zeit, als er noch ein „homo privatus" war, ist in Reden und Briefen enthalten, während in der Biographie sowie in der „vita" des Firmus nur kurze und lakonische Erwähnungen darüber erscheinen (*F.* 3,9). Ebenso in anderen Biographien, vor allem in den „vitae" des Claudius, Tacitus, Probus und der Gordiani spielt der vorwiegende Teil der „orationes" und „epistulae" dieselbe Rolle; oft exponieren sie viel ausführlicher die Verdienste und Vorzüge der Herrscher als der Text der Biographie [20]; nicht selten kennen wir sie lediglich aus diesen Dokumenten.

Anderseits stellen die Briefe und Reden ebenfalls die bösen Charaktereigenschaften der Kaiser und Gegenkaiser dar. Die Fragmente der Reden des Macrinus und Diadumenus in der *vita Macrini* beleuchten dessen Frechheit näher. Seine anderen Untugenden erwähnt der Verfasser einige Male im Text [21]. Die Briefe des Diadumenus wiederum an den Vater (*D.* 8,5—8) und an die Mutter (9,1), beweisen seine Grausamkeit. Die Rede des Vectius Sabinus (*MB.* 2,2—8) rühmt einerseits die Tugenden des Maximus und Balbinus, anderseits schildert sie Maximinus bösen Charakter. Gallienus ist in der ihm gewidmeten Biographie sowie in anderen vitae in denen sich über ihn Erwähnungen befinden, als ein Kaiser dargestellt, dem man viele Untugenden vorwirft; jedoch am besten illustriert sein eigener Brief

---

[20] *Go.* 5, 2—4; 24, 2—5; 25, 1; 27, 4; *MB.* 17, 2—20; *Cl.* 14, 1—5; 15, 1—4; 16, 1—3; *A.* 9, 2—7; 11, 1—10; 12, 1—2; 41, 4—14; 20, 4—8; *T.* 6, 2—3; *P.* 4, 1—2; 4, 3—6; 5, 5—8; 12, 1—8; *Ca.* 6, 2—3.

[21] *OM.* 2; 4; 5; 6; 11; 12; 13; 15.

seine Grausamkeit an einem konkreten Beispiel (*TT.* 9,6—9). Eine scharfe Kritik des Gallienus enthält auch der Brief des Claudius an Brocchus [22].

Mehrmals charakterisieren die Verfasser der HA durch Reden und Briefe das gegenseitige Verhältnis zwischen den Kaisern und dem Senat. So tritt z. B. in den Briefen des Septimius Severus (*CA.* 12, 6—12) und des Commodus (*CA.* 2,2—5; 14,4—5) in der vita des Clodius Albinus dessen pro-senatorische Stellung besser hervor. Durch die Rede, in der Clodius den Vorschlag des von den Senatoren gehassten Commodus, sich als Kaiser zu proklamieren, ablehnt, wird diese noch deutlicher unterstrichen (*CA.* 3,3). Im Text degegen finden wir nur eine kurze Erwähnung hierzu. Ähnlich verhält es sich in der Maximinus-Biographie. Die Rede des Maximinus an den Senat (*M.* 13,2), deren Inhalt eigentlich schon zu Anfang desselben Kapitels angegeben wird, schildert in einem noch grösseren Masse seine Frechheit (sie ist auch in c. 2 erwähnt), diesmal dem Senat gegenüber. Der Verfasser weist auch in anderen darauf hin (z. B. *Go.* 11; *MB.* 3). Den Gegensatz zu der Maximinus-Rede bildet in derselben Biographie Gordians-Brief, ebenso an den Senat gerichtet; er hebt dessen ehrerbietiges Verhältnis zum Senat besser hervor. Schliesslich möge noch der Senats-Brief an die Provinzen und Beamten erwähnt werden, aus dem hervorgeht, dass Gordian als Kaiser und Maximinus als Feind proklamiert worden sind. Der Brief äussert einerseits die Freundlichkeit des Senats zu ersterem, anderseits den Hass dem anderen gegenüber. Obwohl dieser Brief das Material wiederholt, das uns schon aus demselben Kapitel und aus den anderen Biographien [23] bekannt ist, beleuchtet er die Stellung der beiden Herrscher zum Senat noch schärfer. Auch das Verhältnis zwischen dem Senat und dem Kaiser Tacitus veranschaulichen hauptsächlich die Reden und Briefe (*T.* 9,1; 18,2—4; 18,5; 19,1—2; 19,3—5). Die Rede in c. 6,1 enthält den Lobspruch des Senats, obwohl er schon vorher im Text erscheint (c. 2,9). Das Verhältnis des Probus zum Senat ist ausschliesslich durch seine Rede (*P.* 11,1—4) charakterisiert, weil die vita selbst es nicht berücksichtigt.

Die Verfasser der HA bedienen sich der Briefe und Reden aber auch zu dem Zweck, um die merkwürdigen Unternehmungen der Herrscher und die wichtigsten Tatsachen aus ihrem Leben ausführlicher darzustellen. In erster Linie geht es hier um die siegreichen Kriege, die die Kaiser damals gegen die Feinde des römischen Imperiums führten. Den Sieg des Alexander Severus über die Perser, der in der Biographie nur kurz erwähnt ist (*AS.* 55), schildern des Kaisers Reden an den

---

[22] Vermittels der Briefe und Reden schildern die Verfasser die Strenge des Alexanders Severus dem Militär gegenüber (*AS.* 53—54; in der vita ist sie nur kurz erwähnt in c.1; 25; 51) und des Aurelianus (*A.* 7, 5—8; 8, 2—4; 23, 4—5; 31, 5—9; 38, 3—4); kurze Erwähnungen über sie finden wir in den vitae an folgenden Stellen: *A.* 1; 6; 21; 23; 31; 36; 39; 49 und *P.* 8; *TP.* 24, aber am besten wird sie in den Briefen und Reden dargestellt.

[23] Z. B. über den Hass des Senats dem Maximinus gegenüber lesen wir auch in *Go.* 10; 11; *MB.* 1; 3; einige Male ist auch die Rede von der Freundlichkeit des Senats angesichts des Gordianus.

Senat (*AS.* 56) und an die Quirites eingehend (*AS.* 57). Der Brief des Claudius an Brocchus veranschaulicht den Sieg des Herrschers über die Barbaren (*Cl.* 8,4—9,2) und der des Probus seinen Sieg über die Germanen (*P.* 15,1—7). Der Autor beschreibt zwar dieselben Siege in sehr ähnlicher Weise im früheren Text der Biographie, der beiden Briefen vorangeht, aber die Briefe—sowie auch die Schilderung der Schauspiele anlässlich des Triumphes über die Germanen (*P.* 16) — heben die Verdienste der Kaiser noch besser hervor. Die Reden in der vita des Tacitus (7,2—4; 8,3—4; 8,5) verdeutlichen die Tatsache, dass alle drei Stände: die Senatoren, die Armee und das Volk ihn zum Kaiser zu wählen geneigt waren; dagegen betont die Rede in der Probus-Biographie besonders, dass Probus die Kaisermacht gegen seinen eigenen Willen angenommen hat, worüber wir in der vita selbst keinerlei Aufzeichnungen finden. Die angeführten Beispiele belegen also, dass die Briefe und Reden eingehender und anschaulicher die guten und bösen Charaktereigenschaften der Kaiser und Thronbewerber schildern sollten als es der Text der Biographien zu tun vermochte. Die Darstellungsweise stimmt mit der pro-senatorischen Stellung des ganzen Corpus überein. Bei den vom Senat beliebten Herrschern werden nämlich durch die „litterae" und „orationes" deren Vorzüge hervorgehoben, denen aber, welche der Senat als seine Feinde betrachtete, werden deren Untugenden vorgehalten. Sie bringen also die für die *HA.* charakteristische Tendenz noch deutlicher zum Ausdruck[24].

Einige Briefe und Reden zeichnen sich durch ihren polemischen Charakter aus. Die Verfasser polemisieren in ihnen gegen verschiedene Quellen, die einen anderen Standpunkt als sie selbst vertreten. Man muss sie, wie schon oben erwähnt wurde, vorsichtig behandeln, weil wir meistenteils nur mit fiktiven Dokumenten zu tun haben. Trotzdem scheint es keinem Zweifel zu unterliegen, dass sogar in diesem Fall die „litterae" und „orationes" eine bestimmte Rolle spielen. Sie streiten nämlich mit den Quellen, welche ungünstige Meinungen über Kaiser verbreiten, die nach Ansicht der *HA* zu den guten gehören. Dazu zählen die schon erwähnten Briefe der Faustina (*AC.* 9,6—9; 10,1—10). Der Autor bekämpft anhand dieser Briefe die Ansicht des Marius Maximus und das in der Biographie des Marcus Aurelius enthaltene Gerücht, wonach Avidius Cassius mit Wissen der Faustina die Kaisermacht errungen habe. Er bemüht sich auf diese Weise die Gemahlin des Marcus von jenem Vorwurf zu befreien. Ähnlich verhält es sich in der vita des Alexander Severus. Wenn der Biograph beide Reden des Alexanders anführt, so will er sich den anderen Geschichtsschreibern widersetzen, deren Ansicht nach der Kaiser keinen Sieg über den persischen König davongetragen, sondern die Flucht ergriffen habe. Die Tatsache, dass Alexander selbst darüber spricht, verfolgt den Zweck die von dem Biographen geäusserte Meinung noch zu bestätigen. Aurelians Brief, in welchem er die Schwierigkeiten des Krieges gegen die Königin Zenobia darstellt, ist wahrscheinlich ein Versuch den Kaiser

[24] Vgl. auch Peter, *o.c.* S. 214.

gegen den ihm gegenüber erhobenen Einwand zu verteidigen, dass *Romani me modo dicunt bellum contra feminam gerere* (*A.* 26,2—5). Eine ähnliche Aufgabe erfüllt der Brief desselben Kaisers in den vitae der 30 Gegenkaiser (*TT.* 30,4—11). Aurelian entschuldigt sich hier, dass er über Zenobia triumphierte, obwohl wir anderwärts aus seiner Biographie erfahren, dass er den Triumph gern gefeiert hat (*A.* 32). Ferner ist der Brief des Konsuls an Pupienus und Balbinus (*MB.* 17,2—20) nach des Verfassers Meinung ein entscheidender Beweis gegen die Historiker, welche Maximus und Pupienus für zwei verschiedene Personen halten. Doch in Bezug auf diesen Brief ist es schwer zu beurteilen, ob wir es hier mit einer wirklichen Polemik zu tun haben, oder ob der Autor nur mit seiner vermeintlichen Gelehrsamkeit und Quellenkenntis prahlen wollte.

Schliesslich finden wir auch „litterae" und „orationes" die — wie es scheint — einige propagandistische Tendenzen zum Ausdruck bringen. Ihre Deutung stösst jedoch auf erhebliche Schwierigkeiten, weil das Problem der Tendenz und Propaganda in der Historia Augusta bisher noch nicht entschieden ist [25]. Deshalb sind wir hinsichtlich auf diese Briefe und Reden gezwungen, uns fast ausschliesslich auf Hypothesen zu beschränken. Momigliano ist nach meiner Ansicht mit Recht überzeugt, dass erst die Entstehungszeit unserer Sammlung, wenn sie ganz unabhängig festgestellt würde, ein Licht auf Ziele und Tendenzen des verfügbaren Materials werfen konnte. Man dürfte aber das Datum der *HA* nicht aus der von obenherein bestimmten Tendenz entnehmen [26], weil sie trotz allem nicht deutlich hervortritt. Zu den Schriftstücken dieser Art gehören in erster Linie die „litterae" und „orationes", in denen von dem Namen „Antoninus" und von der Dynastie der Antonini die Rede ist. So soll die schon erwähnte oratio des Alexander Severus (*AS.* 8—11) beweisen, wie sehr damals der Name „Antoninus" geehrt wurde; sie enthält zugleich den Lobspruch auf diese Herrscherfamilie. Denselben Zweck erfüllen die Briefe und Reden in der vita des Diadumenus. Sie weisen nämlich nach, dass die Kaiser diesen Namen anzunehmen begehrten, weil zu jener Zeit ... *quo* (d. i. nomine) *clarius illis temporibus non fuerat vel deorum* (*D.* 7,1; vgl. *D.* 1,4—6; 2,1; 7,5—7); das encomion des Namens und der Antonini-Dynastie erweitert und unterstützt die kurzen Aussagen darüber, die in den Biographien des Alexander Severus (*AS.* 1; 2), Karakallas (8,10) und Heliogabals verstreut sind. Nur in der Diadumenus-Biographie finden wir eine längere Ausführung zu diesem Thema (6,7). Die Gelehrten interpretieren das Lob auf die Antonini verschieden. Momigliano [27] sieht die Begründung dieses Lobes in den Umständen, dass Antoninus Pius und Marcus Aurelius von den Kaisern des 4. Jh. als Herrscherideal betrachtet wurden. Den letzteren verehrte auch Julian Apostata. H. Stern vertritt eine ähnliche Meinung. Die Bewunderung für die Dynastie der

---

[25] Hohl, *o.c.* S. 152.
[26] Momigliano, *o.c.* S. 43.
[27] Momigliano, *o.c.* S. 35.

Antonini bildete nach seiner Ansicht einen für das politische Denken des 4. Jh. charakteristischen Grundriss und ihre Verehrung gehörte in dem Lob eines „guten" Kaisers zu den „loci communes". Wenn also die Verfasser der *HA* das Bild eines guten Herrschers entwerfen wollen, stellen sie ihn u. a. als einen Verehrer der Antonini dar [28]. N. H. Baynes [29] bemüht sich das Ziel der Ausführungen über die Antonini näher zu bestimmen; er vermutet, dass sie ein Ausdruck propagandistischer Tendenz zugunsten der politischen Ideen des Kaisers Julian sind. Eine aktuelle Bedeutung hat wahrscheinlich auch der Lobspruch auf die Adoption des Thronfolgers in den Biographien des Aurelianus und Tacitus (*A.* 14,4—7; T. 6,8—9); der Verfasser stellt sie der näturlichen Erbfolge gegenüber; wichtig scheint ferner die Warnung, dass die Wahl eines zu jungen Kaisers für den Staat gefährlich ist (*T.* 6). Mit der Adoption stehen auch einige Fragmente in anderen vitae in Zusammenhang (*S.* 20—21; *MA.* 5,1; 18,4; *AC.* 2,8; *Car.* 11,3; *Ca.* 3,8); sie geben nämlich zu verstehen, dass sich diese, besonders, wenn ein Kaiser sehr junge Söhne hat, besser als die Erbfolge erweist. Das zweite Problem wird von dem Verfasser ausserhalb der erwähnten Rede nirgendswo berührt. Die Aussagen über die Adoption werden von den Gelehrten verschiedenartig erklärt. Momigliano [30] zweifelt, ob es irgendwann möglich sein wird, zu entscheiden, ob die HA das Problem der Adoption nur im allgemeinem erwägt oder ob sie eine propagandistische Schrift gegen die Erbmonarchie zugunsten der Adoption sein soll; denn die Autoren loben zwar einerseits die natürlichen Thronfolger (z. B. *A.* 44,5) — es handelt sich hier um die Abkömmlinge des Claudius II — anderseits aber betonen sie die Gefahr, die mit der Erbmonarchie verbunden ist, und sind ihr abgeneigt. Dennoch können wir ihren Standpunkt in Bezug auf diese Frage erst dann treffend beurteilen, wenn uns die Entstehungszeit der *HA* bekannt sein würde. Nach der Meinung von J. Straub bringt die Verteidigung des adoptierten Thronfolgers sowie die Apologie des paganischen Kultus die Sehnsucht der Verfasser nach der Vergangenheit zum Ausdruck. Es ist die kraftlose Manifestation einer konservativen Partei, welche sich bewusst ist, dass ihre Macht sich dem Ende zuneigt und nicht mehr im Stande ist, ihre politischen Ideen wirksam zu verteidigen [31]. Stern verbindet die Hervorhebung der Nachfolge durch die Adoption mit Konstantius II [32]. Baynes hingegen veknüpft die Ablehnung des Grundsatzes der natürlichen Erbfolge mit der Propaganda zugunsten des Kaisers Julian Apostata [33]. In der vita des Firmus (*F.* 8) bestätigt Hadrians Brief die nachteilige Charakteristik der Ägypter, die dem Brief vorangeht; die Gelehrten erblicken dort vorwiegend die antichristliche Tendenz, den Angriff der

---

[28] H. Stern, *Date et destinataire de l'Histoire Auguste*, Paris 1953, S. 39; 84.
[29] N. H. Baynes, *The Historia Augusta. Its Date and Purpose*. Oxford 1926, S. 66 ff.
[30] Momigliano, *o.c.* S. 41.
[31] Bei Stern, *o.c.* S. 13.
[32] Stern, *o.c.* S. 59—61.
[33] *o.c.* S. 63; vgl. W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom*, Leipzig 1940, S 5.

christlichen Kirche in Ägypten und die Anspielungen auf den Bischof von Alexandria, Athanasius [34]. Die Briefe und Reden in der teilweise erhaltenen Valerian-Biographie sollen die Macht des römischen Imperium bekräftigen, die der Staat dem Schicksal (*Fatum*) und seinem eigenen Mut verdankt (*Va.* 1,2—5; 2,1—3; 3,1—3). Der Lobspruch auf Rom im Munde der barbarischen Könige, unterstreicht nachdrücklich, dass Rom seine Autorität bei den fremden Völkern nicht verloren hat, obwohl Valerian gefangen genommen wurde. Die Rede des Karus (*Ca.* 5,1—3) soll den entscheidenden Beweis darlegen, dass der Kaiser in Rom geboren war und dem Senatorenstand entstammte, weil der Autor in dem vorangehenden Kapitel verschiedene Versionen über dessen Herkunft anführt. Ein solcher Beleg sprach natürlich zugunsten des Kaisers und befriedigte den Ehrgeiz der römischen Leser aber auch den des Verfassers.

Sowohl die absichtliche Gestaltung der HA als auch deren Erläuterungsversuche haben für die gegenwärtigen Erwägungen kaum eine wesentliche Bedeutung, denn wir bemühen uns nur nachzuweisen, dass sich die Verfasser der *HA.* der Briefe und Reden u. a. bedienten, um in grösserem Masse als der Text selbst, diese Tendenz zum Ausdruck zu bringen. Gerade diese Rolle fällt ihnen u. a. in der Komposition des Werkes zu.

Neben den „litterae" und „orationes", die in den einzelnen Biographien eine bestimmte Rolle spielen, finden wir mehrere, die ausschliesslich dazu dienen, das knappe biographische Material auszudehnen; ihre Aufgabe beruht nur darauf, die vitae mannigfältiger zu gestalten, um sie für den Leser interessanter zu machen; die letzteren enthalten verschiedene unwichtige Einzelheiten und Merkwürdigkeiten [35]. Bezeichnend sind unter ihnen diejenigen Briefe und Reden, die Nachrichten über das Leben des Klaudius [36], Aurelianus [37] und Probus [38] aus der Zeit vor ihrer Kaisermacht enthalten. Auf diese Weise ergänzt der Verfasser den Zeitraum ihres Lebens, der im Text der Biographie nicht beachtet wurde.

Das Verhältnis der Briefe und Reden zum Text der vitae gestaltet sich verschiedenartig. Ihr vorwiegender Teil erweitert die schon in der Biographie kurz und knapp erwähnten Nachrichten. Mehrmals führen die „litterae" und „orationes" Einzelheiten an, die in der Biographie überhaupt nicht enthalten sind. Manchmal deckt sich ihr Inhalt durchaus mit dem Text der vita oder weist nur geringe Abwei-

---

[34] Stern, *o.c.* S. 67, 68; Hohl, *Über die Glaubwürdigkeit* ... S. 40.

[35] Z. B. *CA.* 4, 6—7; *Go.* 13, 2; 14, 1—4; 7—8; 27, 4—9; *MB.* 1, 1—3; *TP.* 12, 10; 12, 11; *Cl.* 17, 2; *A.* 19, 3—6; 26, 6—9; 27, 2—6; 41, 1—2; *T.* 3, 2—7; 4; 5; *F.* 10; 12, 7; 15, 6; *Ca.* 8, 4—7.

[36] *Cl.* 16, 1—3; 15, 1—4; 14, 1—15 beleuchten die Tätigkeit des Claudius in der Zeit, die seiner Regierung vorangeht; in der vita ist diese Tätigkeit nicht erwähnt; nur in c. 13 ist die Rede über Herkunft und Charaktereigenschaften des Claudius.

[37] *A.* 9, 2—7; 11, 1—10; 12, 1—2; 41, 4—14; 13, 2—4; 14, 2—4; 17, 2—4.

[38] *P.* 4, 1—2; 4, 3—6; 5, 5—8; 6; 7, 1—4.

chungen auf [39]. Briefe und Reden, die ein Lob oder eine Missbilligung der Kaiser hervorzuheben beabsichtigen, repräsentieren in Bezug auf die Herrscher die gleiche Haltung, wie sie für die entsprechende vita und für die Erwähnungen über diese Herrscher in anderen Biographien charakteristisch ist.

Bei der Besprechung der Briefe und Reden in der *HA*, müssen wir noch eine Einzelheit formaler Natur in Betracht ziehen, nämlich die Form des Satzes, mit dem sie eingeführt werden. Am häufigsten bedienen sich die Verfasser im einleitenden Satz der Verben: *locutus est* (*est locutus*)[40], *dixit*[41], *oratione* (*contione*) *usus est*[42], *in haec verba disseruit*[43], *haec verba habuit*[44], *exstat oratio*[45], daneben erscheinen auch Verben wie: *sic exorsus est* (*MB.* 1,3—4; 2,2—8), *sic adgressus est* (*TT.* 12,10), *orationem ad senatum talem dedit* (*T.* 9), *cohortatus est ... hoc genere orationis* (*Go.* 14,1—4), *ait* (*Go.* 11,4—8), *inquit* (*Va.* 6,2—7; *TT.* 12,11); ausserdem begegnen wir folgenden Redewendungen: *sententia huius modi fuit* (*Va.* 6,7—9), *huius contio ... talis fuisse dicitur* (*TT.* 8,8—13), *contio fuit, cuius hoc exemplum est* (*M.* 18,1—3), *verba ... haec fuerunt* (*TT.* 12,4—6), und Ausdrücken ohne Prädikat: *contio* (*D.* 1,4—6), *oratio Probi prima ad senatum* (*P.* 11,1—4), *at ille* (*T.* 4,5—8), *inter cetera ex oratione* (*TT.* 12,16—18), *capita ex oratione* (*OM.* 6,2—9), *ex oratione M. Antonini* (*AC.* 12), *at haec Macrianus* (*TT.* 12,7—8), *et post adclamationes Aurelius Alexander Caesar Augustus* (*AS.* 8—11). Da so viele Varianten des einleitenden Satzes bei den ungefähr 30 orationes auftreten, ist es natürlich unmöglich zu entscheiden, welche von ihnen von den einzelnen Autoren besonders bevorzugt werden. Eine Variante wiederholt sich nämlich am häufigsten 4—6 mal und wir haben nur drei Formen dieser Art: locutus est (6 mal), dixit (6 mal) und die Ausdrücke mit „esse" (4 mal). Die grösste Mannigfaltigkeit in den Formen des einleitenden Satzes sind in den Biographien unter den Namen des Vopiscus und Capitolinus zu bemerken; aber das ergibt sich daraus, dass gerade in diesen vitae die Reden sehr zahlreich sind.

Bei den Briefen gehört der Ausdruck *epistolam (litteras) inserere* zu den häufigsten Formen des einleitenden Satzes[46]; wir begegnen ihm in den vitae von 5 Autoren[47]; ferner bedienen sich die Biographen ebensogern der Redewendung

---

[39] Z. B. *M.* 12, 6—7 und 12, 1—3; der Inhalt der Rede *M.* 18, 1—3 ist eigentlich am Anfang desselben Kapitels angegeben (18, 1); *Go.* 27, 4—9 wiederholt das aus c. 26 bekannte Material; *TP.* 12, 11 — enthält das aus *Ga.* 1 bekannte Material; *P.* 15, 1 — dasselbe schreibt der Biograph im Text, der dem Briefe vorangeht.

[40] *Go.* 7, 4; 8, 3; *T.* 7, 2—4; *A.* 19, 3—6; 41, 4—14; *P.* 12, 1—8.

[41] *D.* 2, 1; 2, 2—4; *T.* 3, 2—7; 8, 5; *A.* 13, 2—4; *A.* 14, 2—4.

[42] *A.* 14, 4—7; *CA.* 13, 5—10.

[43] *T.* 6, 1; 7, 1; 8, 3—4; *F.* 10.

[44] *AS.* 56 und contionem habuit (*AS.* 57).

[45] *M.* 13, 2; *Go.* 27, 4—9; *CA.* 3, 3.

[46] *CA.* 14, 4; *AC.* 1, 6; *D.* 8; *TP.* 10, 10; *A.* 8, 2; 17, 2; *A.* 4, 1; *F.* 15, 6.

[47] Capitolinus, Lampridius, Gallicanus, Trebellius Pollion, Vopiscus.

exstat epistola (*exstant epistolae*[48]); ihr folgt manchmal noch ein Relativsatz, z. B.: *Exstat ... epistola... cuius hoc exemplum est* (*Go.* 5)[49]. Ziemlich oft erscheint der Ausdruck *epistulam indere*[50]. Alle anderen Redewendungen treten nur vereinzelt auf, nämlich einmal in der ganzen Sammlung, mit Ausnahme des Ausdrucks *epistolam subdere*, der sich zweimal wiederholt[51]; zu ihnen gehören: *epistulam interponere* (*TT.* 9,6 — Trebellius Pollion), *epistulam promere* (*F.* 7—8 — Vopiscus), *epistulam ponere* (*F.* 12,7 — Vopiscus), *epistulam proferre* (*A.* 9,2 — Vopiscus). Zuweilen, wenn der Biograph einen Brief anführt, spricht er nicht in der 1. Person, sondern nennt den Verfasser des Briefes und fügt als Prädikat das Zeitwort *mittere* oder *dare* hinzu; unmittelbar danach zitiert er ihn wörtlich[52]. Andere einleitende Sätze lauten: *epistula... cuius hoc exemplum est*[53], *epistula talis fuit*[54]; vereinzelt treten noch folgende Ausdrucksformen auf: *huius epistola est... huius modi* (*A.* 7,5 — Vopiscus), *privatae autem epistulae haec fuerunt* (*T.* 19,1 — Vopiscus), *litterarum senatus exemplum hoc fuit* (*M.* 15,6 — Capitolinus). Gern benutzen die Biographen kurze einleitende Sätze ohne Prädikat; wir finden sie in den vitae des Capitolinus, Gallicanus, Trebellius Pollion und Vopiscus[55]; einmal ist in der Sammlung die Antwort auf einen Brief mit dem Wort *rescriptum* bezeichnet[56]. In den Biographien, in denen einige Briefe gleichzeitig angeführt werden und aufeinander folgen wiederholt sich der Ausdruck *item alia epistula*[57]. In manchen Fällen wendet der Autor in dem einleitenden Satz nicht das Hauptwort „epistula" oder „litterae" an, sondern bedient sich nur eines Verbums; z. B. *De hoc Alexander scribit* (*M.* 29,1 — Capitolinus)[58]. Zweimal zitiert er einen Brief seiner Quelle nach und schreibt: *Litterarum exemplum tale Iunius Cordus edidit* (*Go.* 14,7 — Capitolinus) *CA.* 7,2 — Capitolinus).

---

[48] *CA.* 12, 6; *TP.* 30, 4; *P.* 4, 1; *CA.* 10, 5; *Cl.* 7, 2; *AC.* 14; *Go.* 13, 2; *D.* 9, 1; *PN.* 3, 9; *AC.* 5, 5; 9, 11; *A.* 26.

[49] Andere Beispiele: ... *exstat* ... *epistola* ... *Quam interposui* (*TP.* 9, 6), oder *exstant* litterae ... *scriptae* ... *quas inserui* (*F.* 15, 6).

[50] *M.* 29, 7; *CA.* 2, 2 (Capitolinus); *A.* 20, 4; 26, 6; 27, 2 (Vopiscus).

[51] *MB.* 17 (Capitolinus); *AC.* 11 (Gallicanus).

[52] Z. B. ... *talem* ... *epistolam dedit* (*Ca.* 8, 4 — Vopiscus); *tales litteras dedit* (*P.* 15, 1; 7, 1 — Vopiscus); bemerkenswert ist, dass der Ausdruck *epistolam dare* nur in den vitae unter dem Namen des Vopiscus erscheint; ... *litteras ad eum misit* (*CA.* 7, 3 — Capitolinus), *talem epistolam misit* (*Va.* 3, 1 — Trebellius Pollion), *epistula missa ad* ... (*A.* 38, 3 — Vopiscus).

[53] *AC.* 9 — Gallicanus; *CA.* 10, 9 — Capitolinus; *A.* 31, 5 — Vopiscus.

[54] Taucht nur zweimal in den vitae unter dem Namen des Vopiscus: *P.* 10, 6; 17, 5.

[55] Z. B. *epistula Ceionii Postumi ad Aelium Bassianum* (*CA.* 4, 6 — Capitolinus), *epistula Valeriani ad Zosimionem* (*Cl.* 14, 2 — Trebellius Pollion), *epistula Valeriani* (*P.* 4, 1 — Vopiscus); *epistulae publicae* (*T.* 18, 2 — Vopiscus); *epistula de* ... (z. B. *epistula de Heraclammone* — *A.* 23, 4; *litterae de consulatu* — A. 12 — Vopiscus).

[56] *AC.* 2, 1 (Gallicanus): *rescriptum Marci de Avidio Cassio.*

[57] *AC.* 10, 1 (Gallicanus); *Cl.* 17, 2; 16, 1; 15, 1; *T.* 19, 3; 18, 5 (Trebellius Pollion, Vopiscus).

[58] Vgl. auch *Ae.* 2, 1—3 (Trebellius Pollion); *rescripsit* (*A.* 27, 2— Vopiscus), oder baut ihn noch einfacher: *De hoc eodem Commodus* (*PN.* 4, 4), *De hoc adhuc milite Marcus Antoninus* (*PN.* 4, 1 — Spartianus).

Ausser den bisher besprochenen Redewendungen können wir noch folgende aufzählen: *sub huius modi testimonio* (*P.* 6,6 — Vopiscus), *interest epistolas nosse* (*A.* 11,1 — Vopiscus), *epistola, quam scripsit* ... (*Cl.* 8,4 — Trebellius Pollion), *redeo ad epistolam* (*D.* 7 — Lampridius); doch erscheinen sie nur vereinzelt.

Auf Grund genauer Betrachtung der einleitenden Sätze bei den Briefen kommen wir zu folgendem Schluss; ihre Formen sind ziemlich mannigfaltig, was auch die Tatsache bezeugt, dass mehrere von ihnen nur einmal in der ganzen Sammlung auftreten. Die sich öfters wiederholenden Formen finden wir dagegen stets in den vitae unter den Namen verschiedener Autoren, am häufigsten in den Biographien des Capitolinus, Gallicanus, Trebellius Pollion und Vopiscus. Deshalb darf man ähnlich, wie bei den Reden, unter ihnen keine Satzformen unterscheiden, von denen man behaupten konnte, dass sie für einen oder für einzelne Verfasser der *HA* charakteristisch wären, weil sie im ganzen Werk auftreten. Der Umstand, dass bei den vier erwähnten Autoren einige Redewendungen haüfiger auftreten, erklärt sich dadurch, dass gerade ihre Biographien den grössten Teil der Briefe enthalten[59].

Unsere Erwägungen gestatten uns die Folgerung zu ziehen, dass die eingeführten Briefe und Reden in der Komposition der Sammlung eine wichtige Rolle spielen, obwohl sie vorwiegend, wenn auch nicht restlos erdichtet sind. Abgesehen davon, dass sie das knappe biographische Material wesentlich erweitern und die vitae interessanter gestalten, dienen sie in erster Linie dazu, die Charakteristik der Kaiser und Gegenkaiser zu vertiefen, d. h. sie vermögen deren Vorzüge und Untugenden im Vergleich mit dem Text stärker zu betonen; mittels der Briefe und Reden polemisieren die Autoren gleichfalls entweder gegen die wirklichen oder fiktiven Quellen, um die sog. „guten" Herrscher vor den Vorwürfen zu verteidigen oder auch um ihre eigene Gelehrsamkeit ans Licht zu bringen. Schliesslich geben die „litterae" und „orationes" manchen politischen Tendenzen Ausdruck, mit denen die Biographen ihre Kaiserbiographien versehen haben. Die Aufgaben, die die Briefe und Reden erfüllen sowie die Art, auf die sie von den *Scriptores* eingeleitet und begründet wurden, sind sich in den einzelnen vitae ähnlich. Diese Tatsache ist, wie es uns scheint, nicht ohne Bedeutung für die Forschungen über die Autorschaft der *Historia Augusta*; denn sie spricht zugunsten der Hypothese eines einzigen Verfassers unserer Sammlung und bestätigt jedenfalls die Vermutung von Baynes, dass die HA nach einem einheitlichen Plan verfasst worden ist[60].

Warszawa

---

[59] Vopiscus — 34; Capitolinus — 17; Trebellius Pollion — 14; Gallicanus — 3, während sie in den vitae unter dem Namen des Spartianus und Lampridius viel seltener erscheinen.

[60] Baynes, *o.c.* S. 75.

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LIX 1971

Imre Trencsényi-Waldapfel,Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike, Aus dem Ungarischen übersetzt von Mirza Schüching, Berlin u. Weimar 1969, Aufbau-Verlag 8° ss. 522+1 nlb.

Notka na odwrocie karty tytułowej informuje, że jest to przekład książki wydanej po węgiersku w r. 1964, a teraz lekko przez autora zmienionej. W przedmowie do wydania niemieckiego autor wyjaśnia, że książka powstała ze zbioru wstępów do wydań klasyków antycznych w języku węgierskim. W ten sposób — mówi T. — złożyła się pewna całość, która może służyć jako wstęp do historii literatury starożytnej Grecji i Rzymu.

Już przy pobieżnym przejrzeniu zawartości książki nasuwa się uwaga, że została w pewnym stopniu zachwiana proporcja: na siedmiu autorów greckich mamy tylko trzech rzymskich; w części greckiej znajdujemy samych poetów, w części rzymskiej dwu poetów (Terencjusza i Wergiliusza) oraz jednego prozaika — Cycerona. Autor tłumaczy, że zrezygnował z rozdziału o Horacym, ponieważ we wstępie do przekładu węgierskiego poświęcił dużo miejsca recepcji Horacego na Węgrzech. Wydaje mi się, że można było w niniejszej książce opuścić sprawę recepcji Horacego, a więcej miejsca poświęcić omówieniu jego twórczości. Jest oczywiście rzeczą zrozumiałą, że autor opracował wstępy jedynie do tych autorów, których dzieła ukazały się w języku węgierskim; ale przy komponowaniu całej książki należało, jak sądzę, te dysproporcje wyrównać.

Pierwszy rozdział poświęcony jest Homerowi. Autor analizuje jego twórczość z kilku punktów widzenia, najwięcej jednak miejsca poświęca przedstawieniu bazy materialnej, analizie polityczno-ekonomicznej i socjalnej ówczesnego społeczeństwa greckiego. Tak jest zresztą we wszystkich rozdziałach książki. W rozdziale poświęconym Homerowi, który zaliczyłabym do najlepszych w książce, T. zajmuje się analizą struktury obu poematów Homerowych, podkreślając ich kunsztowną, ściśle symetryczną budowę. *Iliada* zawiera tylko to, co zapowiada wstęp: dzieje gniewu Achillesa, pomijając te epizody wojny trojańskiej, które się z tym zasadniczym wątkiem nie wiążą. Natomiast *Odyseja* nie powtarza niczego, co jest szerzej opowiedziane w *Iliadzie*: zaczyna się tam, gdzie *Iliada* się kończy, uzupełnia epizody w *Iliadzie* pominięte, tak iż oba poematy ściśle się ze sobą zazębiają.

Zarówno *Iliada*, jak *Odyseja* są arcydziełami; ale — jak stwierdza autor — nie wyskoczyły gotowe, jak Atena z głowy Zeusa; poprzedziła je długa tradycja twórczości ustnej i widać w nich wyraźne ślady tej twórczości. Drugi moment, na który T. kładzie szczególny nacisk przy analizie poematów Homerowych (obok ich idealnie symetrycznej struktury), to stosunek do pracy. Homer wykazuje szczególne upodobanie do opisów pracy: czy to gdy mowa o kuciu tarczy Achillesa przez Hefajstosa, czy o budowie łodzi przez Odyseusza, przy czym poeta nie omieszka przypomnieć, że i sypialnię swą zbudował król Itaki własnoręcznie. Autor omawia też stanowisko poety na dworze króla czy arystokraty: poeta nie należy bynajmniej do klasy panującej; wprawdzie jej służy, ale sam pochodzi z ludu.

W rozdziale następnym, poświęconym Hezjodowi, T. jako szczery marksista zwraca w pierwszym rzędzie uwagę na klasową przynależność zarówno poety, jak i jego bohaterów, na podłoże ekonomiczne, a więc stosunek do spraw materialnych, przede wszystkim zaś na stosunek do pracy. Hezjod to śpiewak ludowy, który po raz pierwszy w literaturze greckiej udziela głosu uciśnionym i wyzyskiwanym ludziom pracy. Osobiste przeżycia poety doprowadziły go do uświadomienia sobie, że jego klasa jest uciskana i wyzyskiwana. Charakter osobisty Hezjoda i charakter

klasowy jego poezji — to dwie strony tego samego problemu. Homer mógł przedstawić własne uczucia najwyżej w postaciach dworskich poetów, Demodoka i Femiosa, na ogół jednak nie wypowiada się we własnym imieniu. Inaczej Hezjod. T. wyraża przypuszczenie, że ojciec Hezjoda przywiózł z Kyme, skąd przybył do Beocji, znajomość poematów Homera i przekazał synowi sztukę rapsodyczną. Idąc za E. Schwartzem i za Tronskim sądzi autor, że elementy autobiograficzne dadzą się odnaleźć nie tylko w *Pracach i dniach*, ale także w *Teogonii*, którą T. uważa za autentyczne dzieło Hezjoda. Przeprowadzając analizę pojęcia Dike u Homera i u Hezjoda autor wyraża przekonanie, że u Hezjoda zaczyna się w pewnym sensie krytyka mitu. Poeta beocki czerpie sformułowania od Homera, ale podkłada pod nie nowe znaczenie. Rozdział o Hezjodzie ma na celu wykazanie jedności życia i dzieła tego poety, jak również jedności obu poematów. Hezjod wprowadził element lirycznego subiektywizmu, czym wywarł wpływ na Archilocha. Dla Pindara Hezjod był wzorem ujęcia mitologii w aspekcie etycznym, choć w innym, arystokratycznym duchu. Solonowi natomiast dał Hezjod krótko sformułowane tezy obyczajowe. W znanym *Sporze Homera z Hezjodem* przyznano zwycięstwo Hezjodowi ze względu na jego stosunek do pracy oraz dzięki przedstawieniu przez niego w swych poematach klasy uciskanej i wyzyskiwanej. A więc i to zwycięstwo ma podłoże klasowe.

Następny rozdział, najobszerniejszy i niewątpliwie jeden z najlepszych w całej książce, poświęcił T. Aischylosowi. Szczegółowej analizie poddaje autor przede wszystkim *Persów*, *Prometeusza* i *Danaidy*. I tutaj, i w innych rozdziałach zwraca autor znacznie większą uwagę na tło polityczne, religijne, obyczajowe i prawne niż na stronę czysto literacką i artystyczną.

Aischylos — stwierdza T. — opracowując mity, nie unika bynajmniej aluzji do spraw i wypadków sobie współczesnych, a *Persowie*, najdawniejsza ze znanych nam tragedii poety, wystawiona w r. 472 p.n.e., jest w ogóle sztuką współczesną. Zasadniczym motywem tej tragedii jest hybris — hybris Kserksesa, którą poeta chce w świadomości widzów zestawić z hybris współczesnych sobie Ateńczyków: Miltiadesa, Temistoklesa, Kimona, a także hybris samych Ateńczyków w stosunku do sojuszników. *Persowie* są zamkniętą całością, gdyż część pierwsza trylogii, *Fineus*, i trzecia, *Glaukos*, mają treść mitologiczną. Dramatem satyrowym, zamykającym tę trylogię tragiczną, jest *Prometeus*, w którym mit został potraktowany jako parodia. Dopiero znacznie później napisał Aischylos tragedię o Prometeuszu spętanym. Przy analizie tej tragedii nie brak zestawień ze *Starym Testamentem*: tak np. porównywa T. Atossę czekającą na powrót syna Kserksesa z prorokinią Deborą, zaś całą tragedię z *Księgą Samuela*.

Również w tragedii z cyklu tebańskiego, a mianowicie, w sztuce *Siedmiu przeciw Tebom*, widzi autor wyraźne aluzje do współczesnych wypadków: oligarchowie Teb, Attagenes i Timagenidas, związali się z Persami. Po zwycięstwie pod Platejami Grecy pociągnęli na Teby z wyprawą karną, Attagenes uciekł, a Timagenidas poniósł śmierć jako zdrajca wspólnej sprawy greckiej przeciw Persom.

W tragedii o Prometeuszu spętanym Aischylos wykazał niezwykłe mistrzostwo mimo ograniczenia środków wyrazu do dwu mówiących aktorów; ale też mistrzowsko posługuje się poeta milczeniem jako środkiem ekspresji scenicznej. Prometeusz i Io to ofiary zazdrości bogów; on skazany na bezwład, ona na wieczny ruch, na błądzenie po świecie bez wytchnienia. Wiele miejsca zajmują w tym rozdziale rozważania autora nad poglądami religijnymi Aischylosa, wyrażonymi przede wszystkim w *Prometeuszu*. — *Danaid* nie uważa T. bynajmniej za wczesne dzieło Aischylosa, jak sądzi większość badaczy; mniema on raczej, że jest to poniekąd nawrót do starszej formy, tu przyjętej dla względów ideowo-artystycznych. Również i w *Danaidach* dostrzega T. wiele aluzji do współczesności, podobnie jak w trylogii *Oresteja*. Jest to jedyna zachowana w całości trylogia Aischylosa, natomiast zaginął należący do niej dramat satyrowy *Proteus*, który przedstawiał w komicznym świetle powrót Menelausa z Troi i jego przygody w Egipcie. Autor wykrywa pewien paralelizm między *Orestją* i *Persami*, ponieważ w obu dziełach występuje motyw hybris jako źródło klęski.

O ile szkic o Aischylosie należy do najlepszych w książce, zawiera bowiem wiele cennych i na-

der trafnych uwag i spostrzeżeń, daje też plastyczny obraz sztuki dramatycznej poety, jak też, i to przede wszystkim jego światopoglądu religijnego i politycznego — o tyle najmniej nas może zadowolić rozdział następny, poświęcony Sofoklesowi. Jest on najkrótszy ze wszystkich (26 stron), przy czym połowę całego rozdziału zajmuje omówienie początków i rozwoju tragedii greckiej, stanu politycznego i społecznego Aten w V w.p.n.e., położenia niewolników, stosunku Aten do innych państw greckich itd. Myślę, że te sprawy należało wydzielić do osobnego rozdziału, i albo przyłączyć go do szkicu o Aischylosie, albo nim poprzedzić ten rozdział. Najmniej uwagi i miejsca poświęca T. samemu Sofoklesowi, nie wymieniając nawet wszystkich jego zachowanych tragedii. Kilka cytowanych z nich fragmentów służy jedynie do potwierdzenia tez o stosunkach politycznych i społecznych w Atenach. Dla wielkiej sztuki dramatycznej poety, dla jego skończonego artyzmu znajduje autor tylko kilka zdawkowych zdań.

Natomiast rozdział o Eurypidesie jest i znacznie dłuższy, i znacznie lepiej opracowany i przez to znacznie ciekawszy. Najwięcej miejsca udziela T. omówieniu ówczesnej filozofii greckiej, jej ateistycznemu światopoglądowi, roli, jaką odegrał w niej Eurypides, jaką filozofię wyznawał sam poeta i jak się ona odbiła w jego sztukach. Eurypides odniósł na konkursach dramatycznych tylko cztery zwycięstwa, co było niewątpliwie skutkiem wyznawanej przez niego filozofii, nie znajdującej ani uznania, ani łaski w oczach jego publiczności. Nieraz poglądy ateistyczne, wypowiadane przez osoby jego tragedii, wywoływały wśród widzów burzę protestów; jeśli głoszono je już w prologu, nieraz z tego powodu musiano przerwać przedstawienie.

Obszerniej zajmuje się autor tragedią o Bellerofoncie, przy czym bohatera tytułowego przyrównuje do biblijnego Hioba, przypominając przy tym, że G. Murray porównał Hioba z Prometeuszem, a M. Fortes z Edypem. Autor analizuje głównie stronę religijną tragedii, w której uwydatniona jest bezsilność ludzi wobec potęgi bogów. W *Hippolicie*, czyli *Fedrze*, widzi T. przede wszystkim subtelną analizę psychologiczną i staranne opracowanie postaci. Na ogół — stwierdza T. — Eurypides umieszcza postacie bogów tylko w prologu i w scenie końcowej, gdzie bóstwo zjawia się jako deus ex machina, θεὸς ἀπὸ μηχανῆς, dla ostatecznego rozstrzygnięcia trudnej sytuacji; w samej tragedii działają tylko ludzie, których namiętności znajdują tu pełny wyraz.

Najlepiej stwierdzić można różnice światopoglądowe Eurypidesa w stosunku do starszych tragików przy porównaniu jego tragedii o tej samej tematyce, co odpowiednie sztuki Aischylosa i Sofoklesa. Stwierdzamy wówczas u Eurypidesa pogłębienie filozoficzne i psychologiczne, mniejszą natomiast dbałość o stronę artystyczną utworu. Ateizm poety przejawia się we wszystkich sztukach jasno i dobitnie.

W ostatniej trylogii jego życia: *Ifigenia w Aulidzie*, *Alkmeon w Koryncie*, *Bakchantki*, nie znajdujemy bynajmniej, wbrew dość rozpowszechnionej opinii, skruchy z powodu ateizmu wyrażonego w poprzednich utworach ani uznania potęgi Bakchosa-Dionizosa; Eurypides uwydatnia tu elementy irracjonalne duszy ludzkiej, przedstawiając naocznie, do czego może doprowadzić zbiorowe szaleństwo i zbiorowy fanatyzm. Nie brak też aluzji do niedawnego procesu wytoczonego Protagorasowi o bezbożność. Śmierć Protagorasa była w gruncie rzeczy skutkiem tego samego fanatyzmu, co śmierć młodego króla tebańskiego, Penteusza, w tragedii Eurypidesa *Bakchantki*. Toteż poeta wolał opuścić swą ojczyznę i udać się na wygnanie do Macedonii, gdzie umarł.

W rozdziale poświęconym Arystofanesowi autor przedstawia mocarstwowość Aten po zwycięskiej wojnie z Persami, rozkwit miasta, wzrost świadomości demokratycznej, spór demokraty Temistoklesa z arystokratą Arystydesem, wprowadzenie ostracyzmu. Rośnie nacisk wolnych biedaków na życie gospodarcze i na sprawę obrony kraju. Powstaje nowy gatunek literacki — komedia, artystyczny środek walki politycznej, broń na rzecz postępu, obrony interesów rzemieślników i wolnych biedaków, na rzecz walki o pokój.

Komedia i tragedia wyrosły z jednego pnia, ale początki komedii kryją się w mroku. Nie od razu zyskała ona znaczenie uroczystości państwowych. Podkreślić też należy, że komedia powstała nie tylko w Atenach, ale pojawiła się jednocześnie w różnych punktach zamieszkałego przez Greków obszaru, w Megarze, na Sycylii, i przebierała różne postacie i odmiany.

Prawo obywatelstwa zdobyła komedia w Atenach w r. 486 p.n.e. na Wielkich Dionizjach, obok tragedii. Gdy w pół wieku później zjawił się Arystofanes (427—388 p.n.e.), lata jego twórczości przypadły już na okres, gdy Ateny straciły swój najwspanialszy blask i zaczęły już z wolna chylić się do upadku. Powstają sprzeczności interesów politycznych między Atenami a Spartą; sytuację komplikują intrygi Kimona. Okres pewnego spokoju wykorzystuje Perykles dla rozbudowy demokracji, umocnienia potęgi Aten, a zwłaszcza ich upiększenia. Ale przeciwnicy Peryklesa nie przestają intrygować: wybucha wojna peloponeska.

W komedii *Acharnejczycy* przedstawia Arystofanes w komicznym świetle wybuch wojny peloponeskiej, podkreślając jej błahy powód czy raczej pretekst. Parodiuje on tu poetów tragicznych, a nawet Homera. W obu sztukach o wojnie, tzn. *Acharnejczykach* i w późniejszym nieco *Pokoju*, przejawia się raczej krytyczny pogląd poety na Peryklesa.

W komediach Arystofanesa odbijają się pewne sprzeczności interesów klasowych, zawsze jednak jest on obrońcą interesów chłopskich, nie zaś przedstawicielem konserwatywnej arystokracji, jak to niekiedy twierdzą badacze. W sztukach jego odbija się tragiczny upadek Aten. Kleon nienawidził Arystofanesa, za co poeta mu się odwdzięczył, wystawiając jego karykaturę w komedii *Rycerze*. Nikomu nie udało się opanować złośliwego języka Arystofanesa; wystawiano jednak niekiedy jego sztuki nie na Wielkich Dionizjach w marcu, lecz na Lenajach w styczniu, kiedy na przedstawieniach nie asystowali przedstawiciele obcych państw i miast. Uważano bowiem, że zbyt złośliwa satyra Arystofanesa przedstawia Ateny w zanadto niekorzystnym świetle wobec cudzoziemców.

Wśród komedii wymierzonych przeciw wojnie zasługuje na szczególną uwagę *Lizystrata* (*Gromiwoja*), słusznie uznana za arcydzieło satyry politycznej. W *Chmurach* przedstawił poeta karykaturę Sokratesa, właściwie jednak chciał ugodzić w sofistów. W *Ptakach* i w *Sejmie niewieścim* przedstawił Arystofanes zjadliwą karykaturę utopii politycznej. We wszystkich niemal swych sztukach stawia poeta pracującemu ludowi konkretne zadanie polityczne: realizowanie pokoju, i to jest jego naczelna idea polityczna. Komedie jego przetrwały wieki, ponieważ bronił cennych wartości za pomocą najwyższego stopnia artyzmu i moralności.

Ostatnim wreszcie autorem greckim, któremu T. poświęca osobny rozdział, jest Menander. Przedstawia on przede wszystkim stopniowe odkrywanie i odczytywanie fragmentów poety, dzięki czemu poznajemy coraz lepiej twórczość autora znanego nam poprzednio jedynie z przeróbek łacińskich oraz ze zbiorów gnom i sentencji. Dopiero niedawno mogliśmy poznać całą komedię Menandra, niemal bez luk. *Dyskolos* został odnaleziony w r. 1957 przez profesora uniwersytetu w Genewie, V. Martina, w zbiorach kolekcjonera szwajcarskiego Bodmera; papirus ten był już znany jako Bodmer IV. Jest rzeczą zrozumiałą, że T. szczegółowo analizuje tę sztukę, skoro jest to jedyna znana nam w całości komedia poety ateńskiego. Napisał ją Menander w młodości, gdy miał lat dwadzieścia pięć. Precyzyjnie odmalowany charakter bohatera tytułowego, opiera się na *Charakterach* Teofrasta, nauczyciela poety. Menander przeciwstawia w tej sztuce ubogiego rolnika Knemona zamożnemu i kulturalnemu Kallippidesowi. Obok tych głównych postaci występuje w komedii jeszcze ubogi młody rolnik Gorgiasz i jego matka. Bardzo dobrze oddane są realia życia ateńskiego, zwłaszcza wiejskiego. Sztuka stanowi znaczny wkład do poznania dziejów antycznego humanizmu. Zawiera ona oczywiście rysy aktualne dla epoki Menandra, znajdujemy też w niej wiele aluzji do współczesności, choć na ogół sztuka jest apolityczna. T. zestawia *Dyskolosa* z *Aulularią* Plauta i z *Mizantropem* Moliera, natomiast odkrywca *Dyskolosa*, V. Martin, porównał tę sztukę z dialogami Lukiana: *Misanthropos* i *Timon*. Lukian był pośrednikiem między Menandrem a Erazmem z Rotterdamu, Szekspirem i Molierem.

Szczupłą część łacińską, składającą się z trzech tylko rozdziałów, otwiera Terencjusz, poeta, którego ranga była w Europie bardzo wysoka, począwszy od Petrarki, poprzez Szekspira, Moliera, Holberga, aż do Diderota i Lessinga. Odmawiano jednak przez długie wieki literaturze łacińskiej wszelkiej oryginalności, uważając jej płody jedynie za naśladowanie greckich wzorów.

Dopiero odkrycie *Dyskolosa* Menandra pozwoliło na właściwą ocenę oryginalności Terencju-

sza. T. analizuje jego komedię *Hecyra*, zestawiając tę sztukę z komedią Menandra *Epitrepontes* i wykazuje jej samodzielność w stosunku do greckiego oryginału. Pierwszą sztuką Terencjusza jest *Andria*; w prologu do tej komedii powołuje się poeta na przykład swoich poprzedników, jak Newiusz, Plautus, Enniusz, pomijając jednak Cecyliusza. W prologach broni Terencjusz prawa poety do kontaminacji, prawa do korzystania przy opracowywaniu jednej sztuki z dwu lub więcej greckich wzorów. T. sądzi, że prologi Terencjusza są jeszcze oryginalniejsze niż jego komedie. Na jego ujęcie tego problemu — przekład czy wolne naśladownictwo — powoływał się nieraz Cyceron, wielki zwolennik Terencjusza.

W celu uwydatnienia oryginalności Terencjusza autor przeprowadza ponownie szczegółową analizę *Dyskolosa* Menandra i zestawia ją drobiazgowo z *Aulularią* Plauta, o której była już mowa w rozdziale o Menandrze. Wydaje mi się, że wszystko to, co mówi autor na początku tego rozdziału, a więc o wpływach na Szekspira, Moliera, Holberga itd., odnosi się w znacznie większym stopniu do Plauta. Dlatego byłoby rzeczą słuszniejszą poświęcić osobny rozdział Plautowi, włączyć doń drobiazgową analizę *Aulularii* z rozdziałem o Menandrze i Terencjuszu, dodać omówienie innych komedii Plauta, zaś Terencjuszowi oddać co Terencjuszowe. Bo przecież oryginalność literatury, a zwłaszcza komedii łacińskiej znacznie łatwiej jest udowodnić na sztukach Plauta niż Terencjusza.

Sporo miejsca poświęca T. biografii Terencjusza opierając się na Donacie. Analizuje następnie inne komedie poety, jak *Andria*, *Eunuch*, *Phormio*, zaznaczając, że Terencjusz stara się wprowadzać rzymskie realia do wzorów greckich. *Heautontimorumenos* ma również wiele wspólnych rysów z *Dyskolosem*. Poeta pozwolił sobie tutaj na aluzje do Marka Porcjusza Katona, politycznego przeciwnika swych protektorów, Scypionów. Ciekawa jest komedia *Adelphoe*, w której przedstawia poeta dwa różne sposoby wychowania synów, przez surowego konserwatystę Demeasa i łagodnego i wesołego Micyona. I tutaj widzi T. portret Katona, nie wahając się mówić po prostu Demeas-Katon.

Rozdział o Cyceronie rozpoczyna T. od polemiki z Mommsenem, który, jak wiadomo, odsądził Cycerona od czci i wiary, kontynuując długą tradycję, zainaugurowaną przez Azyniusza Polliona. Przeciwstawił się mu trafnie i skutecznie G. Boissier, a potem T. Zieliński. Autor pobieżnie tylko wspomina o Drumannie i innych naśladowcach Mommsena; dziwi nas natomiast, że nie wzmiankował ani słowem o ostatnim z tej serii oszczerców Marka Tulliusza, a mianowicie o wybitnym historyku francuskim, zmarłym niedawno J. Carcopino i o jego ahistorycznej książce ***Les secrets de la correspondance de Cicéron***. Wobec tak rozbieżnych sądów o Cyceronie i wobec niezaprzeczonych wpływów Marka Tulliusza przez 2000 lat na kulturę europejską autor widzi trzy możliwości wyjaśnienia tych sprzeczności: 1. albo wpływ Cycerona na duchowe życie Europy był jedynie ujemny; 2. albo ten wpływ i w ogóle znaczenie Cycerona było tylko jakimś olbrzymim nieporozumieniem; 3. albo wreszcie ten wpływ, trwający przecież 2000 lat, miał trwałą podstawę i źródło w dziele jego życia.

Autor przeprowadza następnie drobiazgową analizę życia i dzieła Cycerona na tle sytuacji historycznej i dziejów powstania stanu, do którego należał dziadek i ojciec Cycerona — equester ordo. Następnie przedstawia T. studia Cycerona, naukę u L. Licyniusza Krassusa i Marka Antoniusza, najwybitniejszych mówców ówczesnych, studia ruchów, mimiki i ekspresji u wybitnych aktorów, jak Roscjusz i Ezopus. Prawa uczył się młody Cyceron u augura Mucjusza Scewoli, a po jego śmierci u najwyższego kapłana, pontifex maximus, tego samego imienia i nazwiska. Filozofii uczyli Cycerona Grecy, epikurejczyk Faidros, stoik Diodotos, przedstawiciel Nowej Akademii — Filon z Laryssy. W tajniki wierszowania wtajemniczał go poeta Archiasz. Głębokie odczucie poezji widać w jego pismach prozaicznych.

W ocenie Cycerona należy na pierwszym miejscu postawić jego działalność jako mówcy, polityka i prawnika; pisma teoretyczne i filozoficzne, to owoc pracy w okresach, kiedy wypoczywał lub kiedy był odsuwany od czynnej działalności politycznej. Ale jego pisma retoryczne miały ogromny wpływ na późniejsze wieki. Retoryka była za jego czasów jednym z waż-

nych gatunków literackich i doprowadziła do wynalezienia stenografii, czyli według ówczesnego terminu — tachygrafii przez notującego mowy Marka Tulliusza Tyrona. Ogromne znaczenie miały też retoryczne i filozoficzne pisma Cycerona dla rozwoju humanizmu europejskiego.

Na początku swej kariery politycznej Cyceron wykazał dużo odwagi moralnej, broniąc Kwinkcjusza przeciw Hortensjuszowi (który był i później częstym jego przeciwnikiem) i Roscjusza z Amerii przeciw faworytowi Sulli, Chryzogonowi; dlatego było dla niego bezpieczniej wyjechać z Rzymu. Udał się więc dla uzupełnienia studiów filozoficznych i retorycznych do Aten, na Rodos i na Sycylię, gdzie odnalazł grób Archimedesa. Jako kwestor na Sycylii zdobył sobie takie zaufanie ludności, że zwrócono się do niego z prośbą o obronę przed łupiestwami i nadużyciami ówczesnego propretora, Gajusa Korneliusza Werresa. W wytoczonym przeciw Werresowi procesie bronił go znów Hortensjusz. Cyceron udał się znów na Sycylię i po 50 dniach (zamiast 110 dni, o które prosił sąd) przywiózł taki materiał obciążający, że Hortensjusz wycofał się z obrony, a Werres dobrowolnie udał się na wygnanie. Zabrał jednak ze sobą większość zrabowanych dzieł sztuki, tak że Sycylia ich nie odzyskała. Cyceron najpierw opublikował mowę oskarżycielską, jako *Actio prima in Verrem*. Po pewnym czasie opublikował jednak tzw. *Actio secunda*, nie z próżności, jak to tłumaczyli niektórzy badacze, lecz aby przedstawić subtelną analizę greckiej sztuki plastycznej.

Proces Werresa miał ogromne znaczenie polityczne. Sam oskarżony uciekł, ale na ławie oskarżonych zasiadał rzymski zarząd prowincji, a sędzią była rzymska opinia publiczna, i takie były główne cele przy publikowaniu *Actio secunda*. Ujawniając stosunek Rzymu do prowincji, poruszając sprawę handlu zbożem, zagrożenia dróg morskich przez piratów, kryzys produkcji zboża opartej na pracy niewolniczej, działał Cyceron z punktu widzenia interesów klasy ekwitów, zainteresowanej w swobodnym handlu i uciskanej przez Werresa niemal na równi z ludnością sycylijską i niewolnikami. Rabując skarby sztuki, Werres nie oszczędził nawet najsławniejszych świątyń, jak świątynię Apollina na Delos i Demetry w Atenach. Nie dbał też o to, że grozi Rzymowi wojna z Mitrydatesem i powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa.

Werresowi chętnie przeciwstawiał Cyceron młodszego Scypiona Afrykańskiego, który był jego ideałem i któremu nieraz wkładał w usta własne poglądy i opinie. Scypion przywiózł na Sycylię skarby sztuki ze zburzonej Kartaginy, a Werres je zrabował. Tym większe było oburzenie Cycerona, że wśród obrońców Werresa znalazł się potomek sławnego rodu, Scypion Nazyka. Jako homo novus chętnie podkreśla Cyceron walory moralne swego stanu ekwitów w przeciwstawieniu do zgnilizny moralnej arystokracji.

Sporo miejsca poświęca autor mowie Cycerona *Pro Lege Manilia*, czyli *De imperio Cn. Pompei*. Sprawa ta stanowiła zwrot w życiu Cycerona: odtąd chce on nie tylko zajmować stanowisko w sprawach politycznych, ale i sam odgrywać pewną rolę polityczną. Dąży on do zgody stanów — concordia ordinum — dlatego ubiega się o konsulat. Rywalem jego jest Katylina, którego zwycięża, godząc się na G. Antoniusza jako swego kolegę w konsulacie i obiecując mu w zamian swoją prowincję — Macedonię. Przeciwstawiając się wnioskowi trybuna Serwiliusza Rullusa w sprawie reformy rolnej, chciał przeszkodzić, aby część spiskowców nie wyzyskała panującego wśród ludu głodu ziemi dla swoich celów.

Udaremnienie spisku Katyliny uważał Cyceron za największe dzieło swego życia i sławił je po łacinie i po grecku, wierszem i prozą. Ogół zarówno senatorów, jak i ludu też uznał Cycerona za zbawcę ojczyzny. Ale ta concordia ordinum była tylko chwilowa i trwała krótko. Przeciwnicy Cycerona, zwolennicy Katyliny, podnieśli głowę i zaczęli działać; skończyło się na tym, że Cyceron na podstawie *Lex Clodia* poszedł na wygnanie. Sympatycy Cycerona nie mogli się temu przeciwstawić i ograniczyli się do włożenia żałoby. Ale gdy Cezar prowadził wojnę w Gallii, trybun ludu Tytus Anniusz Milon przy pomocy swych oddziałów zapewnił senatorom bezpieczeństwo; i wtedy mogli oni odwołać Cycerona z wygnania i uroczyście powitać go w Brundyzjum. Cyceron odzyskał majątek, mógł odbudować dom na dawnym miejscu po usunięciu świątyni Libertas, postawionej tam przez Klodiusza, przy pomocy Attyka odbudował

nawet bibliotekę — ale nie odzyskał już dawnego blasku i znaczenia. Po zamordowaniu Klodiusza jego żona Fulwia i jego stronnicy przysięgli zemstę Milonowi. Nawet Pompejusz stanął po ich stronie. Wytoczono Milonowi proces. Bronił go Cyceron, ale był tak wstrząśnięty widokiem Pompejusza, który obsadził wojskami gmach sądu, że nie mógł dokończyć mowy obrończej, i Milon został skazany.

Również w praktyce adwokackiej przeszłość polityczna Cycerona raczej mu szkodziła. Wyparty z areny politycznej Marek Tulliusz oddał się pracy naukowej i literackiej. Wzbogacił wówczas w pismach filozoficznych język łaciński o terminologię filozoficzną, która przetrwała długie wieki. Nie można mu też całkowicie odmawiać samodzielnej myśli filozoficznej.

Obrońca republiki, zabójca Cezara, wyznawca surowych ideałów, Marek Juniusz Brutus, był jego serdecznym przyjacielem, toteż Cyceron stanął bez wahania po jego stronie przeciw Antoniuszowi. Uważając go za spadkobiercę idei Cezara, wygłosił przeciw niemu, a za młodym Oktawianem czternaście mów, nazwanych filipikami. Lecz Oktawian zawarł wkrótce z Antoniuszem i Lepidusem tzw. drugi triumwirat i na pierwszej liście proskrypcyjnej znalazł się Cyceron z rodziną. Fulwia pomściła swego pierwszego męża Klodiusza, i trzeciego, Antoniusza, przekłuwając wedle legendy język odciętej głowie Cycerona. Na tej samej liście znalazł się dawny przeciwnik Cycerona, Werres, któremu Antoniusz chciał dla siebie odebrać zrabowane niegdyś skarby sztuki. Dopiero znacznie później August oddał Cyceronowi sprawiedliwość, mówiąc do swego wnuka, że był to mąż wielce wymowny i gorący patriota.

Godnym zakończeniem omawianego dzieła jest rozdział ostatni — poświęcony Wergiliuszowi, którego autor słusznie uznaje za największego obok Horacego poetę rzymskiego złotego wieku. Wiele miejsca poświęca T. biografii Wergiliusza, jego dzieciństwu na wsi, utracie majątku w czasie wojny domowej, studiom odbytym w Kremonie, Mediolanie i w Rzymie, młodzieńczym utworom ze zbioru *Catalepton*. Młody Wergiliusz znał Lukrecjusza, którego echa dają się odnaleźć zarówno w *Eklogach*, jak w *Georgikach*. Ale w otoczeniu Augusta nie mógł już być jego jawnym wyznawcą: dla celów politycznych August podniósł znaczenie religii, a tej tendencji odpowiadała raczej filozofia stoicka. Widać tę ideologię stoicką już bardzo wyraźnie w *Eneidzie*. W *Eklogach* natomiast odbijają się echa wojny domowej i tęsknota do pokoju. Wspólne wschodnie źródła proroctw i *Ewangelii* wyjaśniają, dlaczego przez długie wieki, aż do Dantego włącznie, uważano Wergiliusza za prekursora chrześcijaństwa.

Georgiki odczytane przez poetę Augustowi i Mecenasowi w willi Mecenasa w Atelli tak się cesarzowi podobały, że zamówił u Wergiliusza nowy poemat, mający wyrażać ideologię pryncypatu. Współcześni Wergiliuszowi porównywali *Eneidę* jedynie z dziełami Homera. Poeta pracował nad swym nowym dziełem przez dziesięć lat, aż do roku 19 p.n.e., w którym umarł, nie wykończywszy go ostatecznie. W pierwszych sześciu pieśniach widziano rzymską *Odyseję*, w pozostałych — rzymską *Iliadę*. Można istotnie odkryć wiele podobieństw między *Eneidą* a poematami Homera, ale jest też i wiele różnic. Ton opowieści Odyseusza jest spokojny, zachowuje on pewien dystans w stosunku do fantastycznych przeżyć; ton powieści Eneasza o upadku Troi, o ucieczce z płonącego miasta, o tułaczce, jest przepełniony tragiczną powagą. Zasadnicza zaś różnica między *Eneidą* a innymi poematami epicznymi jest taka, że te opowiadają o przeszłości, zaś autor *Eneidy* zwraca swój wzrok przede wszystkim ku przyszłości. W *Iliadzie* jest jeden tylko ustęp odnoszący się do przyszłości i jego bohaterem jest właśnie Eneasz. Są w *Eneidzie* rysy utopijne i głównym motywem jest w tym względzie powrót złotego wieku. Prądy mesjanistyczne były wówczas w Rzymie bardzo żywe: aktualizowano dawne proroctwa, nadawano im nowe znaczenie i wykorzystywano je do walk i haseł politycznych. Bardzo wyraźnie ujawniają się te tendencje również w *Eneidzie*. Autor zajmuje się bardzo szczegółowo proroctwami zawartymi w poemacie Wergiliusza, omawia związki Wergiliusza z tradycjami sybillińskimi, zaczerpniętą z nich teorię kosmogoniczną zawartą w siódmej pieśni *Eneidy*. Zestawia też T. proroctwa Wergiliusza z podobnymi motywami w literaturze żydowskiej i chrześcijańsko-żydowskiej. Anchizes przepowiada synowi całą przyszłą historię rzymską, aż do Augusta, który ma sprowadzić na ziemię na nowo złoty wiek,

panowanie Saturna. W całym poemacie przewija się również motyw antytezy Wschód-Zachód, Azja-Europa, przy czym zwycięstwo osiąga Zachód-Europa. Wiele jest w poemacie aluzji zarówno do czekających jeszcze Rzym wojen punickich, jak i do starcia Augusta z Antoniuszem i Kleopatrą, która reprezentuje Egipt, a więc zwyciężony Wschód. Pewne sprzeczności w przepowiedniach zawartych w *Eneidzie* dadzą się wytłumaczyć faktem, że poeta nie wykończył jeszcze całkowicie swego dzieła i przed śmiercią chciał je zniszczyć. T. wysuwa przypuszczenie, że może Wergiliusz pragnął unicestwienia największego dzieła swego życia nie tylko dlatego, że uważał je za jeszcze nie wykończone i ostatecznie nie oszlifowane, ale może i dlatego, że pod koniec życia doznał rozczarowania: August nie przywrócił złotego wieku, trwały ciągłe wojny i niesnaski, nie nastały pokój ani zgoda między ludźmi, ani powszechne szczęście. Ale August nie pozwolił na zniszczenie poematu, gdyż zawierał on niezmiennie ważny i cenny dla niego kapitał polityczny.

W ostatnim ustępie rozdziału o Wergiliuszu omawia T. wzory literackie, z których korzystał poeta. Obok Homera, obok poprzedników rzymskich, jak Newiusz i Enniusz, największe znaczenie dla powstania *Eneidy* widzi T. w *Aleksandrze* Likofrona, co też szczegółowo udowadnia za pomocą dokładnej analizy tego utworu.

Ogólny sąd o omówionej przeze mnie książce nie jest jednoznaczny. Wskazywałam już na pewne dysproporcje w stosunku części greckiej do rzymskiej. Podobne dysproporcje można wykryć w stosunku jednych rozdziałów do drugich, a nawet wewnątrz poszczególnych rozdziałów — położenie nacisku na pewne problemy przy pominięciu innych. To stwierdzenie nie umniejsza jednak wartości samego dzieła. Należy tylko przyjąć, że autor postawił sobie za zadanie nie opracowanie proporcjonalnych i równoległych serii autorów greckich i łacińskich, lecz przygotowanie czytelnika do systematycznych studiów nad obiema literaturami antycznymi. W swej książce daje on przede wszystkim tło historyczne, polityczne, społeczne, ekonomiczne dla postaci i dzieł omawianych autorów. Ich dzieła traktuje on raczej od strony treści, raczej jako dokumenty życia politycznego i społecznego niż jako utwory ściśle literackie, jako dzieła sztuki, choć nie można bynajmniej twierdzić, że ten aspekt jest u niego całkowicie pominięty. Przeciwnie: w miejscach, gdzie T. zajmuje się stroną literacką analizowanego utworu, wykazuje on subtelne wyczucie estetyczne i trafnie ocenia artystyczne walory. Cechą bardzo dla autora charakterystyczną jest jego rozległe obeznanie z literaturą niemal wszystkich czasów i krajów: na każdym kroku spotykamy (przeważnie trafne choć nieraz zupełnie nieoczekiwane) zestawienia i porównania analizowanych utworów. Porównania czerpie T. zarówno ze starożytnej literatury egipskiej, ze *Starego* i *Nowego Testamentu*, z poezji ludowej zwłaszcza wschodniej, z tworów poezji ludowej republik Związku Radzieckiego, takich jak Kazachstan, Azerbejdżan, Uzbekistan i in., i sięga aż do współczesnej poezji swojej ojczyzny, tzn. Węgier.

Przytoczona na końcu książki bibliografia jest interesująca, choć oczywiście tylko fragmentaryczna. Uderza jednak brak niektórych ważnych a dostępnych autorowi pozycji: dla tragików greckich nie ma ani jednej pozycji T. Zielińskiego (choć jest jego *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*), w bibliografii dotyczącej Cycerona nie ma podstawowego dzieła K. Kumanieckiego: *Cyceron i jego współcześni*, choć cytowane dzieło M. Brożka o Terencjuszu świadczy o tym, że autor mógł korzystać z polskich opracowań.

Gabriela Pianko (Warszawa)

Carlo Prato, Tirteo, introduzione, testo critico, testimonianze e commento, 1968, Edizioni dell' Ateneo, Roma — **Tyrtaeus, fragmenta edidit, veterum testimonia collegit Carolus Prato.**

Włoskie wydawnictwo „Edizioni dell' Ateneo" (Rzym) rozpoczęło niedawno publikację nowego zbioru liryków greckich pt. *Lyricorum Graecorum quae exstant*. Wedle zapowiedzi wy-

dawniczej, umieszczonej na załamku obwoluty, celem tego zbioru jest wydanie kompletu tekstów liryków greckich doby archaicznej i późnoarchaicznej (przy czym nie precyzuje się, co pod tym ostatnim terminem należy rozumieć) wraz z całym dotyczącym tych tekstów materiałem dokumentacyjnym, a więc testimoniami odnoszącymi się zarówno do utworów zaginionych, jak i do biografii oraz charakteru twórczości ich autorów. Poza krytycznym wydaniem tekstu seria ta ma dostarczyć badaczom liryki greckiej wszelkich elementów potrzebnych do dalszych studiów nad wydawanymi utworami czy fragmentami, zarówno pod względem językowym, stylistycznym, jak ściśle literackim. To zadanie spełnia z jednej strony obszerny wstęp wraz z bogatą bibliografią, a z drugiej szczegółowy komentarz i wyczerpujące indeksy.

Mamy przed sobą wymienione w nagłówku niniejszej recenzji wydanie fragmentów Tyrteusza, stanowiące numer 3 wspomnianej serii; ponadto ukazały się już zbiory fragmentów Anakreonta (wyd. B. Gentili) i Archilocha (wyd. J. Tarditi), zapowiedziane zaś są tomy poświęcone Solonowi, Mimnermowi i Simonidesowi.

Nowy zbiór liryków greckich różni się znacznie od tego typu wydania, do jakiego przyzwyczaiły nas Bergka *Poetae lyrici Graeci* czy *Anthologia lyrica Graeca* Diehla. Różnica zasadnicza polega na tym, że w przeciwieństwie do wspomnianych jest to wydanie komentowane, przypominające raczej *Fragmente der griechischen Historiker* Jacoby'ego. Ten sposób wydawania tekstów zachowanych fragmentarycznie zaczyna zresztą przeważać w ostatnich dziesięcioleciach. Odbija się to oczywiście na rozmiarach wydawnictwa: w naszym wypadku niespełna 150 zachowanym wierszom Tyrteusza poświęcono 102 strony wstępu (z osobną paginacją) i 153 strony wydania z komentarzem.

Zacznijmy od samego tekstu, którego postać nie odbiega wiele od wulgaty reprezentowanej np. przez starą antologię Bucholza-Peppmüllera (opartą na wydaniu Bergka), Odchylenia są nieliczne i mało znaczące (np. konsekwentne przeprowadzenie wszędzie jońskiego η zamiast przekazanego przez rękopisy i zachowywanego przez wielu wydawców $\bar{\alpha}$ w wyrazach takich, jak $\alpha\grave{\iota}\sigma\chi\rho\tilde{\eta}\varsigma$ i $\check{\varepsilon}\chi\vartheta\rho\eta\nu$). Konserwatyzm ten wynika po trosze z faktu, że najobszerniejsze fragmenty Tyrteusza zachowały się w cytatach Stobaiosa i mówcy Likurga, których rękopisy dawno już zostały wyzyskane. Jest rzeczą uderzającą, że do naszego autora posiadamy zaledwie jeden papirus (Pap. Berol. 11675), przynoszący za to ułamki nie znanego skądinąd utworu (frg. 10 Prato = 1 Diehl), wydany po raz pierwszy przez Wilamowitza w Sitzungsberichte d. Preuss. Akad. 1918. Do innych fragmentów jednak brak materiału papirusowego.

Wydawca stara się w aparacie krytycznym zgromadzić nie tylko warianty rękopiśmienne, lecz — jak w tego rodzaju wydaniu należało oczekiwać — możliwie pełny zestaw dotychczas poczynionych koniektur. Ponad aparatem krytycznym, a bezpośrednio pod tekstem znajdujemy obfity wybór miejsc równoległych, zebranych przede wszystkim z poematów Homerowych, ale także z fragmentów poezji elegijnej, mający udokumentować, jak bardzo tradycyjnego zasobu formuł i zwrotów używał nasz poeta. Jest to niewątpliwą zaletą omawianego wydania. Tekst uzupełnia kompletny index verborum (ss. 52—58), dalsza cenna pomoc dla wszelkich prac badawczych.

Jeśli idzie o krytykę wyższą, to Prato odsądza od autorstwa Tyrteusza frg. 3 Bergk = frg. 3a Diehl (swój frg. 14). Nie znajdujemy natomiast u niego fragmentów embateriów (frg. 15—16 Bergk), uchodzących dość powszechnie za nieautentyczne. Ale — nasuwa się uwaga — skoro część przynajmniej tradycji antycznej uważa je za Tyrteuszowe, to gdzie czytelnik ma ich szukać, jeśli nie przy innych fragmentach tego poety? Można je było ewentualnie zamieścić pod nagłówkiem: spuria.

Nowością niniejszego wydania jest obfite zebranie testimoniów (ss. 1—19). Zamieszczono pomiędzy nimi także komplet tekstów opowiadających legendę Tyrteuszową (o poecie-Ateńczyku wysłanym z polecenia wyroczni na pomoc Spartanom). Ciekawe tylko, jak z tak szeroko zakrojonym programem uwzględniania testimoniów poradzi sobie wydawca Solona? Czy przedrukuje cały żywot poety pióra Plutarcha?

Przechodzimy teraz do wstępu, który w 11 obszernych paragrafach a 3 rozdziałach omawia kolejno: chronologię Tyrteusza, przypisywane mu przez starożytność utwory, biografię poety (wraz z tzw. kwestią Tyrteuszową), wartość artystyczną zachowanych fragmentów, tło historyczne twórczości poety (dzieje Sparty w dobie archaicznej), na koniec język, metrykę i historię tekstu (z charakterystyką rękopisów i wydań). Zamyka wstęp imponująca bibliografia (ss. 81 do 102), w której z przyjemnością odnajdujemy dwa francuskie przyczynki polskiego znawcy liryki greckiej, W. Klingera, drukowane w Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres w latach 1929 i 1934. W „kwestii Tyrteuszowej" wydawca idzie przede wszystkim za W. Jägerem (*Tyrtaios über die wahre arete*, 1932). Wszędzie widoczna jest dążność do kompletnego przedstawienia dzisiejszego „stanu wiedzy" o Tyrteuszu, a za to dość słabo zarysowuje się własny sąd i ocena wydawcy. Takie są zresztą założenia całej serii, od których zapewne Prato nie chciał odstępować.

Komentarz liczy sobie 92 strony (61 do 153), czyli że na każdy wiersz Tyrteusza wypada go ponad pół strony. Daje to miarę jego gruntowności, ale zarazem każe zapytać o celowość tego rodzaju interpretacji, która stara się nie pominąć niczego, co o danym utworze napisano w literaturze. Przy szybkim dziś postępie studiów za 10 lat będzie ona już prawdopodobnie zdezaktualizowana. Jest to jednak znowu problem szerszy, nie dotyczący jedynie omawianego tu wydania, lecz w ogóle stanowiska, jakie badaczowi zająć dziś wypada wobec „lawinowo" narastającej literatury fachowej, której ogarnięcie, pomimo coraz nowych i nieraz doskonałych pomocy, staje się coraz bardziej ideałem raczej niż wykonalnym postulatem. A do listy owych „instrumenta studiorum" dopisać możemy z zadowoleniem nową włoską serię liryków greckich, która niewątpliwie odda duże usługi każdemu, kto będzie chciał wykroczyć poza tego rodzaju „scholars digest" i wyrobić sobie — w oparciu o dotychczasowy stan wiedzy — własny sąd i własny stosunek do owych starych mistrzów liryki.

Marian Plezia (Kraków)

Eos LIX 1971

Hildeberti Cenomannensis episcopi carmina minora, recensuit A. Brian Scott, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch-römische Altertumskunde, 1969, pp. XLII+76.

Bibliotheca Teubneriana, optime de scriptorum Graecorum et Romanorum editionibus merita, novum volumen, quod non multa sed multum lectoribus praebet, publici iuris fecit: Hildeberti Cenomannensis vel Turonensis, episcopi et poetae celeberrimi, *Carmina* dico, quae vir doctus A. Brian Scott maxima cum diligentia recensuit, praefatione indicibusque instruxit. Quamquam Hildeberti scripta iam pluries edita sunt, liber Teubnerianus „editio princeps" dici potest, nam A. Brian Scott novam viam rationemque editionis perficiendae secutus syllogen carminum aliam atque ceteri lectoribus praebuit. D. A. Beaugendre, qui primus Hildeberti *Opera* edidit, (ed. princeps, Parisiis 1708), nulla ratione usus neque ordinem codicis ullius secutus est, cuius vestigia alii etiam atque etiam presserunt; Scottius omnes codices respexit (duobus tantum casibus phototypis usus), recensiones duas — utramque Hildebertum auctorem habere — demonstravit, poemata quae genuina quaeque spuria essent ostendit, nonnulla tantum dubia in supplemento retinuit.

Quaeras fortasse, Lector candide, sint-ne carmina Hildeberti digna, ut publici iuris denuo. fiant? Si argumentum formamque eorum cognoveris, Bibliothecam Teubnerianam non temere in libro edendo, sed prudenter egisse persuasum iam tibi erit. Quae ut clarius illustrarentur, de carminibus materieque eorum nonnulla praemittere mihi proposui.

Hildebertus, qui saec. XI (annis ca 1056—1133) vigebat, archiepiscopus Turonensis (in oppido Tours), viris et feminis illius aetatis clarissimis carmina sua dedicat, de personis notis mentiones facit, plures nominatim appellat: quae omnia nonnihil lucis ad tempora illa illustranda allatura nec non viris doctis, qui rebus gestis Angliae et Normandiae saec. XI studeant, non minimo auxilio fore suspicari ausa sum. Hildeberti enim *Carmina* non solum ad temporum ordinem, quo scripta sint, constituendum, sed etiam ad commercia poetae cum illis personis illustranda multum valuerunt. Enumeranda sunt e.g. carmina ad reginam Anglorum, Mathildam, Malcolmi regis Scottiae filiam, Henrici primi, Angliae regis uxorem, quae plurima dona in ecclesiam Cenomannensem (Le Mans) contulit cuiusque liberalitatem alii quoque laudant (c. 4, 35 nec non c. 37 „De Anglia" intitulatum); laudibus effert Adelam, comitissam Blessensem (oppidum Blesae — Blois), filiam Guilelmi I. Angliae regis carmine 10 et 15, quo carmine etiam Guilelmum Noster Augusti nomine ornat. Carmina ad episcopos et sacerdotes commercia auctoris cum theologis testantur, e.g. carmen ad Guilelmum de s. Carilepho (vel Carileso, hodie s. Calais), episcopum Dunelmensem annis 1081—1096 (hodie oppidum Durham) et regis Guilelmi I consiliarium inter primos. De Petro Pictaviensi (Poitiers) in carmine 49 legimus: qui a Guilelmo VII Aquitaniae duce in exsilium relegatus est, cum illi excommunicatione minaretur; Guilelmus enim uxore relicta vicecomitis cuiusdam coniugem surripuit:

de thalamo nuptam sponsam de sede fugarat,
templa thorum patriam vi, pellice, labe gravarat.

Quibus addi potest carmen 54 ad Odonem, episcopum Baiocensem (Bayeus), c. 6 — ad Odonem de Buris, abbatem monasterii Culturae Dei (La Couture) Cenomannensis, c. 43 — ad Gauffridum, abbatem monasterii s. Trinitatis Vindocinensis (Vendôme) a. 1093. Carmen 41 ad ducem quendam (Rogerium?) in Italia, ubi Hildebertus a. 1101 morabatur, dirigitur:

carmina per scopulos, per plenas mortibus Alpes
misimus, inque brevi, si licet, ipse sequar.

Non desunt quoque carmina, quibus poeta mulieres illius aetatis laudibus effert: e.g. *Ad mulierem litteratam* (c. 26), quae virgo sanctimonialis in conventu Wiltonio (de Wilton), „inclyta versificatrix" ut aliud testimonium ostendit, ex hominum memoria paene delapsa est; de qua noster:

mente tua posuere dei penetrale verendum,
osque sacrum vatem constituere suum (v. 7—8)
Non est humanum tam sacros posse labores
nec te, sed per te numina credo loqui (v. 17—18).

Carmen 46 dedicat Ceciliae abbatissae, quae a patre suo, Guilelmo I Angliae rege, a. 1066 monasterio Trinitatis Cadonis (Caen) oblata est.

Invenies quoque in libello epitaphia vel epigrammata funebria; nonnulla eorum commemorem concedas quaeso, lector candide: de Helia comite, qui a. 1110 „occidit, et pariter pax et decus urbis et orbis excidit, Helia patrieque et rebus adempto". Carmen 31 memoriae abbatis Corbeae, Fulchonis (Fulconii) dedicat, qui de monasterio optime meritus est, nam aedificia renovavit moresque monachorum vitiis privare studuit (obiit a. 1095); Epitaphio (c. 53) Bertham, Odonis II Blesensis comitis filiam laudat:

Forma, prole, viris et Odone parente beata,
hac scrobe Berta iacet, Cesare digna viro.

Multa carmina argumento religioso Hildebertus imbuit, ut tituli ipsi ostendunt: *De Virgine Maria*; *Super crucem*; *De triplici domo humani generis*; *De tribus missis in natale Christi*; *De sacramento baptismatis*, *coniugii*, *altaris*, sed etiam varia argumenta libenter tractat; sunt carmina,

quae mythologiam spectant: *De Ganymede*; *De transformatione Iynthes* (quo in carmine Ovidii fabulam, *Met.* IX 676 sqq. sequitur); carmine 42 *De Lucretia* illa Liviana enarrat, carmine 34 septem plagas Aegypti et c. 42 lapides et nomina filiorum Israel enumerat.
Duo carmina dedicat Romae, quam alloquitur (36, 1—2):

Par tibi, Roma, nihil, cum sis prope tota ruina.
Quam magni fueris integra, fracta doces!

Restat, ut nonnulla adiciamus de carminibus illis, quae longe alia atque supra dicta dilucide ostendunt Hildebertum seriis iocisque pariter accommodatum fuisse. Ut varietas ingenii poetae nostri demonstretur, citare quaedam mihi liceat: Ausus est e.g. invehere in Gauffridum abbatem, ,,qui anulo et sandaliis utebatur episcopalibus"; reprehendit Turgidum quendam, qui ,,modum" in vita agenda habere nescit; irridet virginem seni nuptam:

Virgo seni, generosa novo, perlarga tenaci
iungitur, et differt tempore, gente, manu.

Duobus carminibus irridet Milonem mercatorem, cui, ut videtur, uxor minime fidelis erat:

Milo domi non est. peregre Milone profecto
arva vacant, uxor non minus inde parit.

Quibus carminibus lepore affectis addi potest carmen ad Hugonem:

Si qua mihi scribis, ne cuiquam scripta revelem,
per sacra, per superos, Hugo, rogare soles.
ne timeas: numquam per me secreta patebunt.
cum relegam, nequeo scire quid ipsa velint.

Non solum argumentorum, sed etiam metrorum varietas in carminibus Hildeberti occurrens lectorem non minime delectat; index libro additus docet, quibus metris in poematis minoribus usus sit: praeter elegos, qui praecipue cordi nostro erant, enumerantur: hexametri, versus leonini, elegi leonini, caudati, versus rhytmici syllabarum octo et qui dicuntur trinini salientes.

His de carminum materie et metris praemissis tempus iam est ut quaedam de editione adiciam.

Vir doctus A. B. Scott magno mentis acumine summaque diligentia textum recensuit, praefatione, apparatu critico, indicibus grammatico (quo formae, syntactica, rhetorica tractantur), metrorum, nominum, verborum memorabilium instruxit. Quod ad indicis grammatici partem, qua rhetorica tractantur, attinet, quaedam, ut mihi videtur, addi possint: e.g. repetitio verborum non iisdem locis in versu occurrens, qua nostro saepius uti placuit, digna est ut memoretur (c. 17, 1—4):

Moribus, arte, fide, celesti pectore dignus,
cum superes alios, desipis Odo tamen.
credis enim populum versus curare disertos,
et placuisse putas moribus, arte, fide.

conferas etiam quaeso (c. 26, 29—30):

ne mihi verba neges; levius nil poscere possum.
nil a te spero, si mihi verba neges.

Eadem in carmine 50 *De tribus vitiis*: *muliebri amore*, *avaritia*, *ambitione* invenies (v. 1—4):

Plurima cum soleant sacros evertere mores,
altius evertit femina, census, honos.
femina, census, honos fomenta facesque malorum,
in scelus, in gladios corda manusque trahunt.

Loci quoque paralleli plures congeri possint, quod exemplis paucis ostendere velim: Vergilium Vir doctus omnino neglexit, at Hildebertum vestigia illius poetae saepius pressisse persuasum mihi est, Si e.g. carmen 22 *De casu huius mundi* intitulatum diligenter legere velis, primo iam obtutu deprehendes poetam mediaevalem plurima ex Vergilii *Aeneidos* libro primo sumpsisse:

H. *C.* 22, 45—57	*Aeneis* I 102—122
45: vitam committo procellis	102: stridens aquilone procella
49: crescit hiems	122: vicit hiems
49: furit unda dehiscens	106: his unda dehiscens
55: pallet et ipse magister	115: excutitur pronusque magister
57: tollens ad sidera fluctus	103: fluctusque ad sidera tollit

Quamquam Hildebertus non ad verbum reddit antecessorem suum, nonne locos supra citatos ad illa Vergilii quadrare putas?

Vergilium quoque redolent quae sequuntur:

C. 36, 5: quem dirus Araxes	*Aen.* VIII 728: pontem indignatus Araxes
C. 36, 27: par stanti machina muro	*Aen.* II 46: fabricata est machina muros
37, 31: haec perfusa genas	*Aen.* XII 65: flagrantis perfusa genas.

Plurimos locos in Hildeberti *Carminibus* similitudinem cum Ovidii carminibus exhibere A. B. Scott clare ostendit; quibus autem exemplis a Scottio allatis plura etiam addi possint, e.g.:

C. 1, 3: sic piger ad vetitum
50, 53: ambitus in vetitum
53, 5: quam licet in vetitum
} *Amor.* III 4, 17: nitimur in vetitum

18, 1: quem modo miratur, semper mirabitur orbis —
Ex Ponto II 6, 27: Quos prior est mirata, sequens mirabitur aetas

18, 45: livor eum deflet, quem carpserat antea
53, 8: egit ne livor carpere posset eam
Met. VI 129: non illud carpere Livor / possit opus

18, 37: queque vagabatur, et pene reliquerat orbem
inclusit sacro pectore Iustitiam

nonne putas poetam illa Ovidii in mente habuerit:

et Virgo caede madentis
ultima caelestum terras Astraea reliquit? (*Met.* I 149).

Quibus alia quaedam addere mihi liceat:

46, 19—20: et quia non fuerat homo tanta coniuge dignus
coniunxit sponsam te sibi, virgo, Deus,

at Ovidius, *Trist.* II 163 sq.:

Quae si non esset, — caelebs te vita deceret
nullaque, cui posses esse maritus, erat

51, 24: post annos Pilii requies eterna paretur

apud Ovidium: Aequarint Pylios cum tua fata dies.

22, 23: cuncta sub ancipiti pendent mortalia casu,

conferas quaeso illa Ovidii *Ex Ponto* IV 3, 35:

omnia sunt hominum tenui pendentia filo,

at in *c.* 50, 3: fomenta facesque malorum, illa Ovidiana: ,,irritamenta malorum" redolent (*Met.* 1, 140).

Nec desunt quoque Seneciana quaedam, ut illud ,,itur ad astra" (49, 2), aut cum de ,,Fortuna, levi dea" loquitur, Senecae *Octaviam* in mente habuisse videtur.

Sed haec hactenus. Virtutes enim libri si nobiscum reputaverimus in animo, necesse erit nobis persuadeamus, viros doctos, qui rebus gestis litterisque medii aevi studeant, A. B. Scottio nec non Bibliothecae Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubnerianae moderatoribus magnas gratias debere.

Lidia Winniczuk (Warszawa)

Eos LIX 1971

Qvinque Claves Sapientiae. Incerti Auctoris Rudium doctrina, Bonvicini de Ripa Vita scolastica, recensuit Anežka Vidmanová-Schmidtová, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch-römische Altertumskunde, 1969, pp. XL+120.

En habes, Lector benevole, secundum volumen Teubnerianum, quod carmina, quae medio aevo scripta sunt, continet: secundum dico, nam brevi tertium huiusmodi libellum a Bibliotheca Teubneriana nobis allatum iri pro certo habendum est. Volumine q.i. *Quinque claves sapientiae--Rudium doctrina* incerti auctoris, Bonvicini de Ripa *Vita scolastica* nec non octo *Exempla* i.e. narratiunculae, quae ad *Vitam scolasticam* spectant, continentur.

Quod ad Claves sapientiae attinet, verbis editricis A. Vidmanovae-Schmidtovae, quae in Praefatione textui praemissa leguntur, uti mihi liceat:. „In libris medio aevo ad scholarum usum compositis non raro inveniuntur versus, in quibus claves sapientiae enumerantur. sunt autem plerumque quinque: timor Dei aut divitiae contemnendae, crebra lectio, lectio memoria retinenda, honor magistro tribuendus, interrogatio frequens. quae doctrina ab auctoribus aliena ex evangelio Lucae 11, 52 originem traxisse et saeculo XI vitae scholari adaptata esse videtur. cum inde a saeculo XII pervulgata fuerit et usque ad saeculum XVII locum suum in scholis vindicaverit, nil mirum, quod ei nonnulla opera, imprimis vero duo carmina — *Rudium doctrinam* dico et Bonvicini de Ripa *Vitam scolasticam* — dedicata sunt" (p. V).

Dubitari non potest, quin carmina, quae femina docta edere sibi proposuit, in multis Europae terris divulgata sint, nam plurimi codices manuscripti nec non libri vetustissimi pluries typis impressi multis in bibliothecis asservati sunt. A. Vidmanová-Schmidtová plurimis codicibus manuscriptis et editionibus examinatis singulos codices descripsit, de ortographia observata nec non de lectionum discrepantiis nonnulla adiunxit, editionem apparatu critico, notis indicibusque instruxit. Si numerum codicum manuscriptorum, quos perscrutari curae ei erat, cognoveris, admiratione summa diligentiae ac laboris procul dubio afficieris. In conspectu siglorum, quae ad *Rudium doctrinam* spectant, 34 codices, et quae ad *Vitam scolasticam* attinent 25 codices citantur; quos inter codices sunt, qui in bibliothecis: Monacensi, Pragensi, Basileensi, Vindobonensi, Berolinensi, Patavina, Laurentiana, Parisina, Iagellonica et plurimis aliis asservantur. Si considerabimus codices in tam multis terris diversis temporibus scriptos esse, facile intellegi poterit, quam variae lectiones, quam diversus scribendi modus, quam multa menda erroresque in iis occurrant. Quae cum ita sint, dubitare non possumus, quin editio carminum magnas difficultates praebuerit, quas

autem V.-Sch. felicissime superasse affirmandum est. Ut res manifestior fiat, varias formas tituli carminis q.i. *Rudium doctrina* afferre mihi placet: liber quinque clavium sapiencie; liber V clavium; Rudium doctrina philosophus; Liber quinque clavium; Claves quinque Sapiencie; liber quinque clavium sive scolasticus; liber doctrine rudium de quinque clavibus sapiencie; Liber Utilis (Carmen enim incipit: Utilis est rudibus presentis cura libelli ...). Conferas etiam, quaeso, quomodo nomen Chironis scriptum sit (*Rud.* 91); Cyronis, Tyronis, Tironis, Thironis, Schironis — etiam: Ciceronis!

Sed tempus iam est, ut de carminibus nonnulla referam. Auctor *Rudium doctrinae* ignotus est; quod autem ad quaestionem, quo tempore id carmen scriptum sit, attinet, V.-Sch. opinionem virorum doctorum sequitur *Rudium doctrinam* saeculo XII exeunte potissimum vel XIII ineunte ortam esse (p. VII). Bonvicinus de Ripa, auctor alterius carminis, ab Italicis Bonvesin da Riva dictus, non ignotus, saeculo XIII medio Mediolani natus et ibidem inter aa. 1314 et 1315 mortuus est. Quo tempore *Vita scolastica* scripta sit, accurate definiri nequit, editrix quaestionem solvere studens carmen ultimo saeculi XIII scriptum esse suspicatur. *Rudium doctrina* versus vix 376, *Vita scolastica* 936 continet; utrumque carmen argumentum idem tractat, sed Bonvicinus dispositionem certam non sequitur, saepius eadem repetit, plura praecepta quam Anonymus vitae religiosae et Christi et Virginis cultui tribuit. *Claves sapientiae* non solum discipulis, sed etiam magistris praecepta praebent. Hoc loco non abs re erit monere non omnia praecepta *Vitae scolasticae* a regulis nostrae aetatis abhorrere, sunt enim quaedam, quae nostris temporibus non aliena esse videantur, e.g.:

Hec tria prudenti sunt observanda magistro,
quis sine non tanto nomine dignus erit.
Doctor discrete se primo corrigat ipsum,
sit sua discipulis vita magistra suis (769 sqq.).
Moribus ut proprios informes — ecce secundum —
discipulos. artes moribus absque nocent.
ne paciare malos laxis transcurrere frenis:
quando recalcitrant, utere calcar eis (801 sqq.).

(fortasse scribendum est: calcare eis? *e* eliditur?)

promoveat properata tuos doctrina scolares,
qui sint in populo lux tibi, fama, decus. ...
desine, cum studii te postulat hora, vagari,
mus furit et ledit, cum catus omnis abest ...
preterea doceas distincte cuncta legendo:
ordine si careat lingua, placere nequit etc. (895 sqq.).

Nostrae quoque aetati accomodari possunt quae sequuntur:

ne spernas inopes, quamvis non solvere possint,
pro quibus arca Dei munera multa dabit (891—892)

aut illa:

sint alienigene cure tibi, sis pater illis,
a patria moti qui tua tecta petunt (863—864).

Sequitur, ut de fontibus e quibus auctores carminum hauserint pauca adiciamus. Opinione Vidmanovae-Schmidtovae doctrina quae dicitur, quinque claves sapientiae" ex evangelio Lucae 11, 52 originem traxit. Et recte; loco enim citato legimus: ἤρατε τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως, quod autem potius ad titulum quam ad argumentum formamque carminum spectat, nihil enim de arte

docendi et iuventutis instituendae affert. Errare quoque V.-Sch. — mihi videtur — quae scribit ,,eam doctrinam" ab auctoribus antiquis alienam esse, et paucos tantum locos ex scriptoribus antiquis laudat (Ciceronem, Iuvenalem citat). Nam si singula in *Rudium doctrina* nec non in *Vita* scolastica diligentius perscrutari volueris, Lector benevole, scriptores nostros Ovidii vestigia saepe pressisse persuasum iam tibi erit. Quae carmina imitati sint, fortasse quaeres? Miraberis certe, si *Artem amandi*, *Remedia amoris* nec non *Medicamina faciei* auctoribus usui fuisse cognoveris. Scilicet poetae nostri, quorum carmina alio atque Ovidii opera spectant et quae poeta Romanus suadet illi dissuadere pueris debent, accurate eum citare non possunt, sed apte multas eius sententias, locutiones, verba in usum suum converterunt. Quod ut exemplis confirmem, concedas quaeso. Primum praecepta, quae docent, quas regulas discipuli sequi et observare debeant cum iis, quae Ovidius amantibus dat, comparare mihi liceat.

Vita 539: si comitaris eum[1], fac ne sis previus aut par,
i post non longe, ne quasi solus eat.

Ars a. I 491 sq.: Seu pedibus vacuis illi[2] spatiosa teretur
Porticus, hic socias tu quoque iunge moras
Et modo praecedas facito, modo terga sequaris
Et modo festines et modo lentus eas!

Vita 553: illo si coram liceat tibi forte sedere,
sic sedeas, ne sis in cruce crura tenens.

Ars a. I 157: Respice praeterea, post vos quicumque sedebit,
Ne premat opposito mollia terga genu.

Vita 571: quandocumque tuum doctorem surgere cernis,
ut decoret quemquam, tu quoque surge simul.

Ars a. I 503: Cum surgit, surges; donec sedet illa, sedebis.

Vita 594: tegmina membrorum membraque munda tene

Ars a. I 513: Munditiae placeant ...

Vita 653: cunctis postpositis ad eum procurre vocatus,
non quid vult, aut cur te vocet ille, petas.

Ars a. II 225: Occurras aliquo, tibi dixerit: omnia differ!
Curre nec inceptum turba moretur iter!

Plurima de blanditiis et muneribus hic et illuc leguntur, e.g.

Vita 683: qui cito, letanter, plene dat, tempore, bis dat,

vel 695: ... largiri nitaris munera sepe,
munere quam precio plus decorabis eum ...

etiam 521: si manibus flores habeas fructusque decentes,
offer ei, capiet, pignus amoris erit.

Ars a. II 261 sqq.: Nec dominam iubeo pretioso munere dones:
Parva, sed e parvis callidus apta dato.

---

[1] scil. Magistrum.
[2] scil. puellam.

Dum bene dives ager, dum rami pondere nutant,
Adferat in calatho rustica dona puer ...

Sed haec hactenus. *Rudium doctrina* saepe *Medicamina faciei femineae* redolet, e.g.

R. d. 1—2: Utilis est rudibus presentis cura libelli
et facilem pueris praebet in arte viam.

Med. f. 1—2: Discite, quae faciem commendet cura, puellae
et quo sit vobis causa tuenda modo.

R. d. 24: hic quoque, quid doceat, quisque magister habet.

ib. 28: hic, quid eos deceat, iste libellus habet.

Med. f. 26: Et vix ad cultus nupta, quod addat, habet.

Sunt quaedam, quae ex *Arte a.* deprompta sunt:

R. d. 91: discipulus Chironis erat cum magnus Achilles

Ars a. I 17: Aeacidae Chiron, ego sum praeceptor Amoris.

R. d. 222: dicat: ,,qui docet hos, iure magister erit" cf. ib. 226.

Ars. a. II 714: inscribat spoliis: ,,Naso magister erat" cf. ib. III 812.

R. d. 338: cur non ergo bonis, que sunt bona, iure placebunt?
si bona non placeant, cur mala forte placent?

Ars a. III 218: multaque, dum fiunt, turpia, facta placent.

R. d. 354: nam bene Pierides ad mea vota favent

Ars a. III 548: Numen inest illis, Pierides favent.

Versus 291 sqq. *Remedia amoris* v. 55 sqq. redolere videntur:

R. d. si quondam Thisbe melius discreta fuisset,
non denigrasset sanguine poma suo.
si genitus Phebi Pheton discrecior esset,
non aliqua tellus parte perusta foret etc.

et apud Ovidium legimus:

Vixisset Phyllis, si me foret usa magistro,
et per quod noviens, saepius isset iter.
Nec moriens Dido summa vidisset ab arce
Dardanias vento vela dedisse rates etc.

Plures loci etiam e *Vita scolastica* afferri possunt, in quibus Bonvicinus de Ripa Ovidium secutus est, e. g.

Vita 4: transfretet ad portus navis ut ista suos

R a 811—812: contigimus portus, quo mihi cursus erat

Vita 38: obstes principio, postmodo victor eris

R a 91: principiis obsta
94: cras minus aptus eris

Vita 39: sic obstes, ad cor ne serpat iniqua voluptas

R a 105: interea tacitae serpunt in viscera flammae

Vita 54: promere clamosos respuat illa sonos

R a 124: respuit atque odio verba monentis habet

Vita 83: abiectis viciis iustos operabere mores cf. ib. 306.

R a 713: Nec solam faciem, mores quoque confer et artem

Vita 111: cum possis eciam socios superare caveto

R a 689: Neve puellarum lacrimis moveare, caveto!

Vita 137: absit amor turpis

R a 64: turpis abibit amor

Vita 181: Alea vitetur, ludi simul usus et omnis

R a 146: Aleaque et multo tempora quassa mero
Eripiunt omnes animo sine vulnere nervos

Vita 193—194: Te rursus moneo crebras vitare coreas,
cordis ut a studio non vagitetur amor.

R a 751: At tanti tibi sit, non indulgere theatris,
Dum bene de vacuo pectore cedat amor.

Exempla hoc genus etiam atque etiam congeri possint, sed plura afferre supervacaneum mihi videtur; locis supra allatis carmen utrumque colore Ovidiano fucatum esse pro certo iam asseverare possumus. Silentio praetereundum tamen non est sermonem Bonvicini nonnumquam ab elegantia et urbanitate Ovidiana abhorrere, e.g.

Vita 62: nam coram porcis nil preciosa valent

(hoc loco in apparatu textui supposito citatur Matth. 7, 6 „qui de margaritis porcis iactatis loquitur").

Vita 118: sqq.: cum fetore quidem non bene iunctus odor.
dedecet in fedis preciosa sciencia vasis,
stercore thesaurus nobilis esse dolet.

Vita 161: discipuli formam renuit pecorisque resumit,
ventri vel stomacho qui sua corda dedit.

Vita 171: hii non discipulis, cum porcis esse merentur,
hii non esse scolis, immo merentur haris.

Hoc loco laudanda erant illa Ciceronis: ex hara producte, non ex schola. *Piso* 16.

Vita 235 sq.: non te paupertas hortetur furta, rapinas,
infamis pauper stercore stercus eris.

Si in libello, qui ad mores puerorum formandos spectat, voces huius generis occurrunt, prona sum suspicari sermoni discipulorum alienas non fuisse neque animum magistri offendisse.

Quod ad sermonem Bonvicini pertinet, liceat mihi verba Vidmanovae-Schmidtovae citare: „Bonvicini latinitas media linguam Italicam aliquantulum redolet. Bonvicinus ut poeta doctus nonnumquam vocem inusitatam profert (e.g. v. 168 et 657), sed verborum proprium significatum interdum negligit (e.g. v. 322 satum pro natum). genus dicendi est rhetoricum", p. XXIII—XXIV. Addendum est poetam nonnumquam regulas grammaticas negligere, consecutionem temporum minus accurate observare, quod autem mea opinione potius metri causa quam auctoris ignorantia evenit. E.g.: v. 654—655: cunctis postpositis ad eum procurre vocatus, non quid vult aut cur te vocet ille, petas. v. 843: fac memores hortatus eos, bona quanta sequentur[3], intima si repleant uberis artis ope.

Nonnullis quaestionibus, quae ad *Quinque claves sapientiae* pertinent leviter tractatis restat, ut affirmem Vidmanovam-Schmidtovam feliciter illa carmina sibi edenda proposuisse ac feliciter munus susceptum exsecutam esse.

Lidia Winniczuk (Warszawa)

Eos LIX 1971

Janusz Justyński, Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów, Warszawa 1970, Pax 8°, ss. 265, 3 nlb.

Literatura cycerońska: zarówno wydania jego pism i przekłady na różne języki, jak monografie i przyczynki, pojawia się co roku na całym świecie, a ilość jej bije wszelkie rekordy. Dość przejrzeć kilka kolejnych roczników „Année Philologique", aby się przekonać, że hasło CICERO zajmuje w nich znacznie więcej miejsca niż jakiekolwiek inne. Trochę inaczej jest jednak w Polsce. Owszem, pojawiają się przekłady dzieł Cycerona, głównie filozoficznych, ukazują się niekiedy mniejsze i większe przyczynki, posiadamy tak piękne dzieła, jak dawniejsza monografia Kazimierza Morawskiego i nowsza, znakomite dzieło Kazimierza Kumanieckiego; Polak, Tadeusz Zieliński, napisał w swoim czasie — choć po niemiecku — książkę, która wówczas stanowiła niejako kamień milowy w literaturze cycerońskiej i zmieniła zasadniczo pogląd na jego osobowość. Lecz wiele jeszcze problemów czeka na opracowanie przez polskich uczonych; jeśli zaś chodzi o korespondencję Cycerona, na gruncie polskim stosunkowo mało kto się nią interesuje. Dlatego pojawienie się pracy badacza polskiego, poświęconej listom Marka Tulliusza, musiało wywołać zrozumiałe zainteresowanie.

Janusz Justyński w swej książce pt. *Listy polityczne Cycerona* poświęca wprawdzie nieco miejsca epistolografii starożytnej i Cyceronowi jako epistolografowi, traktuje jednak zasadniczo korespondencję Cycerona jako dokumenty historyczne i jako źródło jego poglądów w różnych dziedzinach z zakresu polityki, uzupełniające teorie wyrażone w pracach polityczno-filozoficznych. Cel ten przyświeca autorowi w całej pracy, o czym niejednokrotnie mówi jasno i wyraźnie. Czerpiąc więc dane teoretyczne z pism Marka Tulliusza i uzupełniając je wyjątkami z listów, J. omawia następujące problemy: Cyceron a republikański aparat państwowy okresu przełomowego; stosunek Cycerona do podstawowych przejawów zwyrodnienia w rzymskim życiu politycznym; Cyceron a religia jako narzędzie walki politycznej; program odnowy arystokratycznej republiki u Cycerona; ewolucja ustrojowych koncepcji Marka Tulliusza Cycerona; niewolnicy i proletariusze w listach M. T. Cycerona; konflikt postaw Cycerona jako filozofa-moralisty i polityka-optymaty w zagadnieniach zarządu prowincjami.

---

[3] vocem *sequentur* in mente habeas, nam nonnulli codices lectionem *sequantur* praebent.

Stwierdzić należy z zadowoleniem, że autor w znacznej mierze cel swój osiągnął i dostatecznie uwypuklił omawiane problemy, znajdując ich teoretyczne podstawy w pismach Cycerona, a praktyczne ich uzupełnienie w jego listach. J. wykazuje przy tym bardzo dobrą znajomość obfitej literatury, umie z niej wyłowić fragmenty popierające jego tezy; trafnie też przedstawia charakter Cycerona, jego głęboki humanizm, a jednocześnie sprzeczności i konflikty Arpinaty jako moralisty i jako polityka, sprzeczności wywołane ówczesnymi okolicznościami.

Pewien niepokój budzi tytuł pracy. Jakie mianowicie listy uważa J. za polityczne? Jeśli mają to być listy, w których Cyceron porusza tematy polityczne, to przecież takie są niemal wszystkie, a już z pewnością listy do Attyka, w których Marek Tulliusz wypowiadał się najszczerzej. Autor słusznie podkreśla, że listy Cycerona, to listy autentyczne, i wyróżnia z nich tylko listy publiczne, urzędowe oraz listy publicystyczne, listy-memoriały, przeznaczone do szerszego rozpowszechnienia. Jak wiadomo, list literacki tym się różni od prawdziwego, że porusza tylko jeden temat i podaje go w formie starannie opracowanej; natomiast list autentyczny porusza wiele tematów, zależnie od potrzeby poinformowania adresata, i służy przede wszystkim, jak mówi sam Cyceron, do zawiadamiania nieobecnych o czymś, na czym albo nam, albo im zależy. W korespondencji Cycerona jest jedna kategoria, która nie pozostawia wątpliwości co do swego charakteru: to listy, a raczej bilety polecające, które wydawcy wydzielili w księgę XIII zbioru *Ad familiares*. Klasyfikacji pozostałych listów — choć sam Cyceron wymienia różne ich gatunki — nie da się uzyskać przy jednej zasadzie podziału, będzie więc niejednolita i niekonsekwentna właśnie dlatego, że są to listy autentyczne, listy tout court, bez dodatkowych określeń. Poruszają one zależnie od potrzeby różne tematy i charakter ich jest zmienny. Dlatego lepiej ich nie klasyfikować. Wydaje mi się, że charakter pracy J. lepiej oddaje jej podtytuł: *Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów*.

Tezy i wnioski J. wydają mi się na ogół trafne i słuszne, niektóre tylko dyskusyjne, ale polemika z nimi zajęłaby zbyt wiele miejsca. Omówię więc tylko kilka. Na s. 85 czytamy: „Wygnanie Arpinaty nie może być rozpatrywane jako wynik osobistych antagonizmów między nim a Klodiuszem...", i dalej: „ostatecznie wygnanie Cycerona należy traktować jako sukces popularów w walce z optymatami". — Myślę, że rzecz się ma nieco inaczej. Klodiusz, jak wiemy choćby z Plutarcha, był najpierw Cyceronowi dość przyjazny i nawet omal nie został jego szwagrem. Ale poprzysiągł Cyceronowi zemstę za jego postawę i zeznania w czasie procesu Klodiusza o świętokradztwo. Słusznie pisze Kumaniecki, że „Cyceron, składając swe zeznania, zdawał sobie jasno sprawę, że od tej chwili ma w Klodiuszu śmiertelnego wroga". A że Klaudiusze umieli nienawidzić i mścić się, wiemy choćby z postępowania Klodii w procesie Celiusza oskarżonego o kradzież klejnotów Klodii i o usiłowanie jej otrucia. Klodiusz nie spoczął, aż doprowadził do wygnania Cycerona, co mogło być jednocześnie uznane za sukces popularów w walce z optymatami. Sprawą główną dla Klodiusza była zemsta. Przecież i po powrocie Cycerona Klodiusz nie ustawał w prześladowaniu go, nie dopuszczając do odbudowy jego domu w Rzymie, napadając na niego ze swymi bojówkami. Cyceron zaznał spokoju dopiero po jego zamordowaniu przez bojówki Milona.

Na s. 69 czytamy: Na początku wojny domowej zadecydowało o przejściu Cycerona do obozu Pompejusza to, że on również dopomógł mu w powrocie z wygnania. — Trudno się chyba z tym twierdzeniem zgodzić. O wyborze Cycerona zadecydowała przede wszystkim niechęć do programu Cezara. Do samego Pompejusza Cyceron rozczarowywał się coraz bardziej z każdym dniem wojny domowej, wierzył jednak, że raczej Pompejusz będzie bronił sprawy rzeczypospolitej, a tej Cyceron nie chciał opuścić.

Na s. 173, omawiając list Marka Cycerona do brata Kwintusa w sprawie zarządzania prowincją, pisze J.: „Pod wpływem pogłosek o ogromnych wpływach, wywieranych na decyzje namiestnika Azji Kwintusa przez niejakiego Stacjusza ..." Pomijając już niezręczne sformułowanie: „Pod wpływem ..." „o wpływach ..." dziwi nas, że J., tak przecież rozczytany w korespondencji Cycerona, mówi: niejaki, o ulubionym niewolniku, a potem wyzwoleńcu Kwintusa, Stacjuszu, który rządził jego domem, wtrącał się do wszystkiego i traktował ten dom jak własny, co było

powodem nieustannych zatargów Kwintusa z Pomponią i niemal nie doprowadziło ich do rozwodu. Wzmianki o Stacjuszu znajdujemy w tak wielu listach Cycerona do brata i do Attyka, że nazwanie go ,,niejakim" jest stanowczo nie na miejscu.

Bibliografia podana przez autora jest obfita, trudno więc do niej coś dorzucić. Ponieważ jednak J. cytuje nie tylko sławną, a raczej osławioną książkę Jérôme Carcopino, ale i jej recenzję, pióra W. Allena z r. 1954, dodałabym tu jeszcze recenzje: A. Ernout, Revue de Philologie 1949, p. 199—201; J. Van Ooteghem, Les Études Classiques 1949, nr 1, p. 72; R. Scalais, Les Études Classiques XVII 1949, nr 3/6, p. 304—310; J. P.V.D. Baldson, The Classical Review, N. S. V. II, 1952, nr 3/4, p. 178—181; a przede wszystkim recenzję M. Plezi, Eos XLIII 1948/1949, z. 2, s. 131—137. W wypadku książki Carcopino recenzje są o tyle ważne, że prostują i piętnują błędne i tendencyjne twierdzenia historyka francuskiego, które zawiera jego praca, obok tez niewątpliwie słusznych, a nawet odkrywczych. Ponieważ na s. 206, w przyp. 3, mówi J., że ,,Rzymianie z dumą zestawiali Cycerona z Platonem", można by tu zacytować pracę Gallusa Zolla: *Cicero Platonis aemulus. Untersuchungen über die Form von Ciceros Dialogen, besonders von De oratore*, Zürich 1962 (rec. Eos LVI 1966, z. 2, s. 379—382). Szkoda również, że książka nie posiada indeksu nazwisk i nazw miejscowości, niezbędnego w tego rodzaju pracy; wiemy jednak, że wydawcy na ogół niechętnie się do indeksów odnoszą i przeważnie nie godzą się na ich umieszczanie.

Parę słów pro domo mea. Na s. 262 w bibliografii cytuje J. dwie sylwetki z moich *Korespondentów Cycerona*, Meander XVIII 1963, nr 1 i 4. Muszę podać, że pierwsza sylwetka (Celiusza) ukazała się już w nr. 4 roku poprzedniego, a więc XVII 1962; w latach następnych, do grudnia r. 1969, kiedy praca J. została oddana do składania, było ich już jedenaście (potem wyszły jeszcze dwie, a dwie kolejne są już w tece redakcyjnej Meandra).

Na s. 208, przyp. 40, pisze A., że przekład listów Cycerona przez E. Rykaczewskiego, wydany w r. 1873, ,,nie odpowiada już niestety współczesnym wymogom i stawia przed nauką polską palącą konieczność pozyskania nowego, pełnego przekładu jego listów". Otóż muszę tu stwierdzić, że nowy przekład, owszem, by się znalazł, tylko niestety, znacznie trudniej jest znaleźć nań wydawcę.

Gabriela Pianko (Warszawa)

LXVI SPRAWOZDANIE
z czynności
POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
za okres od 20 X 1968 do 19 X 1969

(Na podstawie protokołu opracowała Krystyna Paulo de Silva)

A

1. Sześćdziesiąte szóste Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego w dniach 19—21 października 1969 r. w Krakowie

LXVI Walne Zgromadzenie PTF otworzył Prezes Zarządu Głównego, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, dn. 19 X 1969 o godz. 9 w auli PAN w Krakowie, witając przybyłych gości: przedstawiciela Prezydium Oddziału Krakowskiego PAN prof. dra Henryka Markiewicza, Dziekana Wydziału Filologicznego UJ prof. dra Adama Heinza oraz innych przedstawicieli nauki i władz oświatowych. Powitał następnie członka honorowego PTF, prof. dra Wiktora Steffena, oraz zebranych delegatów i członków Towarzystwa. Następnie zabrali głos: prof. dr H. Markiewicz i prof. dr A. Heinz.

Sesję naukową poświęconą siedemdziesiątej piątej rocznicy założenia PTF otworzył prof. dr K. Kumaniecki. Wspomniał on założyciela PTF, Ludwika Ćwiklińskiego, który w 1893 r. powołał Towarzystwo do życia, oraz przypomniał założenie „Eos" w roku 1894.

W drugim punkcie porządku dziennego prof. dr Mieczysław Brożek wygłosił referat pt. *75 lat Polskiego Towarzystwa Filologicznego*. Kolejny odczyt pt. *Wkład polskiej filologii klasycznej w naukę światową* wygłosił prof. dr Marian Plezia. W dyskusji nad oboma referatami udział wzięli: K. Kumaniecki, J. Łanowski, L. Witkowski, J. Schnayder, J. Wikarjak, A. Sadurska, J. Starnawski, Z. Pązdziora.

Po zakończeniu sesji przedpołudniowej uczestnicy zjazdu udali się na Wawel, gdzie dzięki staraniom organizatora zjazdu, prof. dra Brożka, zwiedzili zbiory specjalne.

Sesja popołudniowa, której przewodniczył dr Stanisław Ostrowski, poświęcona była sprawom dydaktyki łaciny. Referat pt. *Doświadczenia z realizacji Vox Latina II* wygłosiła mgr Danuta Zazulowa. W dyskusji udział wzięli: S. Ostrowski, M. Brożek, I. Parnak, J. Mossakowski, W. Adamski, J. Horowski, W. Steffen, J. Bałabuszyński, P. Gruszka, J. Kmiecik, J. Daniewski.

Pierwszy dzień obrad zakończył się spotkaniem towarzyskim, urządzonym staraniem Koła Krakowskiego PTF w Coll. Zoologicum. Część artystyczną stanowiły występy studenckiego chóru „Słowianki".

Dnia 20 X sesja przedpołudniowa w związku ze zwiedzaniem Muzeum Żup Solnych w Wieliczce odbywała się w kopalni, w sali konferencyjnej. Obradom przewodniczył prof. dr Mieczysław Brożek. Referat pt. *Historia filologii klasycznej w Poznaniu w XIX w.* wygłosił prof. dr Wiktor Steffen. Referat zespołowy grupy wrocławskiej, autorstwa M. Samockiej, W. Siwakowskiej i J. Łanowskiego pt. *Polacy na studiach filologii klasycznej we Wrocławiu w okresie po rozbiorze Polski* wygłoszony został przez prof. dra J. Łanowskiego. W dyskusji nad referatami zabierali głos: M. Brożek, J. Wikarjak, J. Schnayder, J. Horowski, J. Pliszczyńska, Z. Pązdziora, W. Steffen.

Sesja popołudniowa odbyła się w auli PAN w Krakowie. Przewodniczył prof. dr Wiktor Steffen. Referaty: *Tadeusz Sinko jako komparatysta* i *Autorzy starożytni w rękach Długosza* wygłosili: dr Stanisław Stabryła i dr Maria Kowalczyk. W dyskusji wzięli udział: J. Schnayder, M. Brożek, M. Plezia, T. Ulewicz, K. Kumaniecki, W. Steffen.

Zakończenie drugiego dnia obrad stanowił wieczór antyczny urządzony staraniem mgr Zofii Kwiecińskiej w LO im. Komisji Edukacji Narodowej.

Dnia 21 X o godz. 9 w auli PAN rozpoczęło się Walne Zgromadzenie PTF. Zgodnie z porządkiem dziennym odczytane zostało sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego w okresie od 20 X 1968 do 18 X 1969. Część merytoryczną przedstawiła sekretarz Zarządu Głównego, doc. dr habil. Anna Sadurska, część finansową mgr Jerzy Mańkowski. Następnie przedstawiciele Kół odczytali kolejno swoje sprawozdania.

Trzeci punkt porządku dziennego poświęcony był sprawozdaniom redakcji „Eos": ustępującej wrocławskiej i rozpoczynającej swoją działalność poznańskiej. Pierwsze z nich odczytał prof. dr Jerzy Łanowski. W okresie sprawozdawczym ukończono druk rocznika LVI 1966 (33,25 ark. wyd.) poświęconego prof. drowi K. Kumanieckiemu; rocznik zawiera 42 artykuły 37 autorów, w tym 3 autorów z zagranicy. Z rocznika LVII datowanego latami 1967/68 i poświęconego pamięci prof. dra Jerzego Krókowskiego ukazał się w czerwcu br. zeszyt 1 (15,45 ark. wyd.); zeszyt 2 (ponad 20 ark. wyd.) ukaże się w grudniu br. lub w styczniu 1970 r. Rocznik zawiera łącznie 47 prac, tj. 36 artykułów i 11 recenzji; pisało w nim 44 autorów. Prof. J. Łanowski jako współredaktor i redaktor ostatnich wydanych we Wrocławiu roczników złożył publiczne podziękowanie wszystkim autorom, Zarządowi Głównemu, sekretarzom Redakcji, dr Alicji Szastyńskiej-Siemionowej, drowi Józefowi Mantke, poprzedniemu sekretarzowi drowi Herbertowi Myśliwcowi; mgr Zofii Myśliwcowej, redakcji technicznej Ossolineum, przede wszystkim p. Marii Czabanowskiej za współpracę w wydawaniu „Eos".

Drugie sprawozdanie redakcji „Eos" odczytał prof. dr W. Steffen. Prof. W. Steffen i prof. J. Wikarjak przejęli redakcję czasopisma „Eos" począwszy od LVIII tomu za lata 1969/1970. Zebrane zostały materiały do 1 i 2 zeszytu LVIII tomu „Eos". Zestaw artykułów do 1 zeszytu dostarczono wydawnictwu Ossolineum 18 czerwca 69 r., a z początkiem października br. przekazano go do drukarni. Materiał do 2 zeszytu został przekazany wydawnictwu Ossolineum 29 IX. Oba więc zeszyty ukażą się drukiem w ciągu 1970 r.

Po odczytaniu obu sprawozdań przewodniczący prof. dr Kazimierz Kumaniecki zgłosił w trybie nagłym następujący wniosek:

Zarząd Główny przedkłada Walnemu Zgromadzeniu wniosek o wyrażenie serdecznego podziękowania Wrocławskiej Redakcji „Eos", która zakończyła obecnie swoją działalność. Redakcja ta pracowała w najtrudniejszych, prawdziwie pionierskich warunkach i dobrze się zasłużyła naszemu Towarzystwu i naszej sprawie. Wniosek ten uchwalono jednomyślnie.

Następnie przewodniczący Komisji Rewizyjnej odczytał sprawozdanie w następującym brzmieniu:

Główna Komisja Rewizyjna Polskiego Towarzystwa Filologicznego przejrzała Księgę Dziennik Główny i dowody księgowe za okres od 19 X 68 do 18 X 69 i stwierdziła zgodność zapisów z dowodami księgowymi oraz uznała celowość wydatków. Komisja wnosi wobec tego o udzielenie absolutorium Zarządowi Głównemu za okres sprawozdawczy. Wniosek uchwalono jednogłośnie.

W dyskusji nad złożonymi sprawozdaniami zabierali głos: J. Pliszczyńska, S. Oświecimski, M. Wikarjakowa, J. Schnayder, K. Kumaniecki, S. Ostrowski, M. Brożek, W. Steffen, J. Horowski, T. Simla, J. Łanowski. Dyskutowano zakres sprawozdań oraz stronę merytoryczną. W zakresie tej ostatniej dyskutanci podkreślali wielką żywotność Kół terenowych, ofiarność popularyzatorów i bezinteresowność prelegentów, piękną postawę nauczycieli łaciny walczących o jej utrzymanie w szkołach mimo napotykanych trudności.

Po zamknięciu dyskusji nad sprawozdaniami przystąpiono do wyboru skarbnika Zarządu

Głównego. Sprawę tę zreferował Prezes PTF prof. dr K. Kumaniecki. Mgr Jerzy Mańkowski był najlepszym z dotychczasowych skarbników PTF, musi jednak zostać odciążony z pracy społecznej na rzecz swojej pracy naukowej. Zebrani dali wyraz swego uznania dla zasług mgra Mańkowskiego długotrwałymi oklaskami. Następnie Prezes przedłożył Walnemu Zgromadzeniu uchwalony przez Zarząd Główny wniosek o zatwierdzenie mgra Stanisława Kalinkowskiego na stanowisku skarbnika Zarządu Głównego. Mgr Kalinkowski został jednomyślnie dokooptowany na dwa lata.

Następny punkt obrad stanowiły wnioski Zarządu Głównego. Dwa pierwsze dotyczyły nadania godności członka honorowego ob. ob. prof. drowi Jerzemu Schnayderowi i drowi Stanisławowi Ostrowskiemu. Oba wnioski zostały uchwalone jednogłośnie, po czym członkowie honorowi podziękowali za nadaną im godność. Cztery następne wnioski dotyczyły nadania, po raz pierwszy w dziejach PTF, godności członka honorowego uczonym zagranicznym. Wysunięte zostały następujące kandydatury: Prof. dr William Stuart Maguinness (Anglia), prof. dr Enrica Malcovati (Włochy), dr Juliette Ernst (Francja), prof. dr Raoul Verdière (Belgia). Wszystkie te kandydatury zostały jednomyślnie przyjęte i zatwierdzone przez Walne Zgromadzenie.

Następnie przedłożone zostały wnioski wyłonionych z Zarządu Komisji do Spraw Nauczania Języków Klasycznych w szkolnictwie średnim i Komisji Nagród. Wnioski pierwszej z nich opracowane przez dra Stanisława Ostrowskiego brzmią jak następuje: a) władze oświatowe winny przypomnieć dyrekcjom szkół, że jęz. łaciński nadobowiązkowy obrany przez ucznia staje się dla niego obowiązkowym w dalszym toku nauki, b) w klasach eksperymentalnych typu tzw. humanistycznego z rozszerzonym programem jęz. polskiego język łaciński winien być przedmiotem obowiązkowym, c) zespołowe nauczanie języka greckiego prowadzone przez licea III i VI w Warszawie, IX we Wrocławiu oraz Koła PTF w Warszawie i w Krakowie jako przedmiotu fakultatywnego pod bezpośrednią opieką Katedr Fil. Klas. należałoby rozszerzyć na inne miasta uniwersyteckie, d) szkoły ogólnokształcące odczuwają dotkliwy brak nauczycieli klasyków; należy temu zaradzić poprzez władze oświatowe, e) zdaniem komisji języki klasyczne, łacina i greka, winny być traktowane jako przedmioty obowiązkowe, chociaż nie obowiązujące powszechnie. Najwłaściwszym rozwiązaniem byłoby, zgodnie z postulatem Min. Oświaty i Szk. Wyż., wprowadzenie liceów ogólnokształcących humanistycznych i klasycznych.

Komisja Nagród zorganizowana i pracująca pod kierunkiem prof. dra Mieczysława Brożka przedstawiła wnioski zatwierdzone przez Zarząd Główny o przyznanie nagród następującym członkom PTF:

mgrowi Piotrowi Gruszce 3.000 zł za pracę dydaktyczną, a zwłaszcza popularyzatorską w zakresie literatur antycznych ze szczególnym uznaniem dla jego wkładu pracy w organizowanie na terenie Gdańsko-Gdyńskim przedstawień sztuk greckich i łacińskich w wykonaniu młodzieży szkolnej (licealnej),

mgr Stefanii Światłowskiej 2.000 zł za osiągnięcia w nauczaniu łaciny i greki i uzyskane wyniki oraz za umiejętność wzbudzania w młodzieży zainteresowania tymi przedmiotami.

Po odczytaniu wniosków i po jednogłośnym ich uchwaleniu prezes PTF wręczył nagrodę ob. P. Gruszce, który wyraził serdeczne podziękowanie za to wyróżnienie; mgr S. Światłowskiej nagroda została wręczona w Warszawie z powodu jej nieobecności na Walnym Zgromadzeniu.

Ostatni wniosek Zarządu Głównego, również jednogłośnie uchwalony, zawierał projekt wysłania depeszy z pozdrowieniami od obradujących na LXVI zjeździe PTF członków Towarzystwa do złożonego chorobą prof. dra Władysława Madydy.

Następny punkt porządku dziennego poświęcony był wnioskom kół. Koło łódzkie zgłosiło wniosek o zwrócenie się do Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w sprawie przywrócenia corocznej rekrutacji na I rok studiów fil. klas. we wszystkich uniwersytetach. Koło Piotrkowskie zgłosiło trzy wnioski postulujące traktowanie języka łacińskiego na równi z językami zachodnioeuropejskimi przez Ośrodki Metodyczne; zapewnienie szerszego udziału nauczycieli jęz. łacińskiego zarówno w konferencjach organizowanych przez te Ośrodki, jak też wytypowanie

specjalnych przedstawicieli spośród uczących tego języka, którzy by w Ośrodkach Metodycznych zajmowali się sprawami związanymi z uczeniem łaciny. Jak dotąd bowiem jeden kierownik opiekuje się wszystkimi językami, tzn. łacińskim i zach.-europejskimi, w związku z czym te ostatnie ze zrozumiałych względów wysunięte są na pierwszy plan. Wnioski zostały uchwalone i roboczy program zjazdu wyczerpany.

W zakończeniu przewodniczący prof. dr K. Kumaniecki odczytał następujące nazwiska zmarłych w ostatnim roku członków Towarzystwa: prof. Franciszek Nowakowski, o. redemptorysta z Koła Toruńskiego, mgr Dominik Szperka z Koła Wrocławskiego. Pamięć ich uczczono minutą milczenia.

Zamknięcia zjazdu dokonał prezes prof. dr K. Kumaniecki, który wyraził najserdeczniejsze podziękowanie gospodarzowi zjazdu, prof. drowi M. Brożkowi, za wspaniałą organizację oraz zaprosił Zarząd i delegatów na następny zjazd do Warszawy w początkach października 1970 r.

Następnie głos zabrał gospodarz zjazdu i prezes Koła Krakowskiego PTF, prof. dr M. Brożek, składając podziękowanie członkom koła i grupie najbliższych współpracowników, jak również członkom Komisji Nagród i członkom Zarządu Głównego: prof. drowi K. Kumanieckiemu, dr habil. Annie Sadurskiej, mgrowi Jerzemu Mańkowskiemu, mgr Krystynie Paulo de Silva.

Po tym ostatnim przemówieniu prof. dr Kazimierz Kumaniecki ogłosił sześćdziesiąty szósty zjazd PTF za zamknięty.

Po zakończeniu zjazdu uczestnicy udali się do Collegium Maius celem zwiedzenia Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

2. Działalność Zarządu Głównego za okres od dn. 20 X 1968 do dn. 19 X 1969

W okresie sprawozdawczym Zarząd Główny odbył sześć posiedzeń Wydziału oraz dwa posiedzenia w pełnym składzie.

Na pierwszy plan wybijała się sprawa nauczania języków klasycznych w szkolnictwie średnim. Wyłoniona została specjalna Komisja, do której powołani zostali: dr Stanisław Ostrowski, dr habil. Maria Cytowska, mgr Helena Liberowa, mgr Stefania Światłowska. W okresie sprawozdawczym Komisja odbyła szereg posiedzeń związanych z aktualnym stanem łaciny w szkolnictwie średnim oraz przeprowadziła kilka interwencji osobistych w Ministerstwie Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w tej sprawie.

Następnym zagadnieniem stanowiącym przedmiot szczególnych starań Zarządu Głównego były sprawy wydawnicze. W okresie sprawozdawczym działały dwie redakcje „Eos" ze względu na przeniesienie redakcji do Poznania w trakcie nie zakończonej działalności redakcji wrocławskiej.

Zarząd Główny, zgodnie z regulaminem, współpracował także z Komisją Nagród, zatwierdzając kandydatury zgłoszone przez Koła i propozycje Komisji Nagród wysunięte w wyniku statutowego postępowania.

Przeprowadzono w ramach posiadanych środków częściową inwentaryzację księgozbioru; z PWN uzyskano pewną ilość bezpłatnych egzemplarzy wydawnictw naukowych z zakresu filologii klasycznej, które zostały rozprowadzone wśród członków PTF.

Zarząd Główny zajmował się także przydzielaniem dotacji dla kół, bieżącą administracją oraz sprawami finansowymi Towarzystwa. Ze względu na konieczność zaostrzenia dyscypliny finansowej powzięta została uchwała o rygorystycznym skreślaniu członków uchylających się od płacenia składek przez dwa lata z rzędu.

W dniach 30—31 sierpnia 1969 r. prezes, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, reprezentował Towarzystwo na Walnym Zgromadzeniu Féderation Internationale des Associations d'Etudes Classiques w Bonn oraz na kongresie FIEC tamże, w dn. 1—7 września br. W kongresie brał także udział vice prezes, prof. dr Wiktor Steffen.

Towarzystwo zrzeszało 496 członków w 12 kołach.

3. Stan finansowy

LXVI zestawienie dochodów i rozchodów
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

Wpływy	
Dotacja PAN	284.000.—
Składki członkowskie	12.310.—
Sprzedaż wydawnictw	26.834,40
Zwrot zaliczek i nadpłat	4.321.—
	327.465,40
Stan w dn. 19 X 68	+ 260.472,27
	587.937,67
Wydatki	— 346.722,03
Stan w dn. 18 X 69	241.215,64

Wydatki	
Druk Eos	181.644.—
Fundusz honorariów	99.921,35
Osobowy fundusz płac	18.915.—
ZUS	2.836.—
Bezosobowy fundusz płac	9.738.—
Przedmioty nietrwałe	4.470.—
Usługi transport.	448,60
Koszty podróży	14.429,30
Mat. biurowe, druki	1.119,50
Poczta łącznie z wymianą zagraniczną	2.167,10
Dotacje dla kół (popular.)	8.350.—
Zaliczki	900.—
Sala na zjazd	450.—
Zwrot kaucji	1.029.—
Różne	304.18
razem	346.722,03

B

Sprawozdania Kół PTF

1. Sprawozdanie Koła Gdańsko-Gdyńskiego

Zarząd: przew. — mgr Maria Wujtewicz, sekr. — mgr Feliks Wujtewicz, skarbnik — mgr Barbara Mossakowska; Komisja Rewizyjna — mgr Adela Sławińska, mgr Maria Illukiewicz.

Zebrania naukowe:

1. Mgr M. Wujtewicz: *Sprawozdanie z LXV Walnego Zgromadzenia PTF w Warszawie.*
2. Mgr P. Gruszka: *Kształtowanie woli i charakteru u Seneki.*
3. Mgr P. Gruszka: *Pauca de rationibus educandi et docendi.* (Referat wysłany wraz z taśmą magnetofonową na IV Kongres Vita Latina w Avignon obradujący w dn. 1—3 kwietnia 1969).

4. Zebranie informacyjne: Program Kongresu FIEC. Memoriał Koła Krakowskiego PTF w sprawie nauczania języka łacińskiego w liceach ogólnokształcących. Regulamin nagród PTF i wysunięcie kandydata do nagrody mgra Piotra Gruszki.

5. Mgr M. Wujtewicz: *Oresteja — pierwsza autentycznie antyczna tragedia na scenie teatru „Wybrzeże"*.

6. Prof. J. Serednicki: *Uwagi starego praktyka o nowym podręczniku.* Dyskusja na temat podręcznika *Vox Latina* dla kl. II liceum ogólnokształcącego.

7. Mgr J. Gruchała: *Elementy wychowania patriotycznego w tekstach podręcznika dla III kl. liceum ogólnokształcącego.*

W ramach akcji popularyzacyjnej mgr Piotr Gruszka prowadził w II Liceum Ogólnokształcącym w Gdańsku Koło Krzewienia Kultury Antycznej, które wystawiło *Braci* Plauta. W technikum ekonomicznym w Gdańsku zespół żywego słowa „Flos" pod kierunkiem mgra Piotra Gruszki wznowił w lutym br. *Trojanki* Eurypidesa.

Koło współpracuje z Wojewódzkim Ośrodkiem Metodycznym. Około 40% młodzieży w szkołach Trójmiasta uczy się łaciny.

Koło liczy 14 członków.

2. Sprawozdanie Koła Katowickiego

Zarząd: przew. — mgr Józef Jazowy, zast. przew. — mgr Józef Gralak, sekr. — mgr Henryka Stachurowa, skarbnik — mgr Zdzisław Paździora, czł. Zarządu — mgr Leon Kosyrczyk, dr Wacław Wałek.

Koło Katowickie zogniskowało swoją działalność na akcji popularyzacyjnej kultury antycznej tak wśród dorosłych, jak i wśród młodzieży licealnej i uniwersyteckiej.

Wygłoszono 8 odczytów w różnych miejscowościach województwa:

1. Mgr J. Korpanty z UJ: *Boski kult władcy w Rzymie* (Odczyt wygłoszony na konferencji metodycznej w Bielsku-Białej).

2. Mgr D. Żakowa: *Mickiewicz jako wykładowca literatury łacińskiej w Lozannie*, w opracowaniu doc. dra Jana Horowskiego (Bielsko-Biała).

3. Mgr W. Olszowska: odczyt pod tym samym tytułem wygłosiła w Tarnowskich Górach.

4. Mgr M. Dylski: *Muzyka i instrumenty muzyczne starożytnych Greków*, w oprac. dr Z. Skulimowskiej (Bytom, Szkoła Muzyczna).

5. Mgr H. Morawcowa: *Mickiewicz jako wykładowca literatury łacińskiej w Lozannie* (Bytom).

6. Mgr D. Żakowa: *Najstarsza biblioteka świata*, w oprac. Z. Skulimowskiej (Bielsko-Biała, na konferencji metodycznej dla bibliotekarzy).

7. Mgr Z. Paździora: odczyt j.w. (Katowice, na konferencji dla bibliotekarzy).

8. Mgr M. Salamon z Uniwersytetu Śląskiego: *Wpływ kultury antycznej na kulturę polską.*

W ramach akcji popularyzacyjnej w r. 1968 uczniowie Liceum Ogólnokształcącego im. M. Kopernika 9 razy grali *Antygonę* Sofoklesa. Mgr Wanda Olszowska wygrała „Turniej Archimedesa", którego nagrodą była wycieczka do Rzymu. Koło wznowi akcję popularyzacji kultury antycznej dla nauczycieli szkół podstawowych w ramach działalności Klubu przy Oddziale Miejskim ZNP w Chorzowie.

Zarząd odbył 4 posiedzenia poświęcone następującej problematyce: 1. Werbunek nowych członków, 2. Analiza składek członkowskich za rok 1969, 3. Środki i metody zwiększenia akcji popularyzacji kultury antycznej, 4. Opracowanie planu pracy na 1970 r.

Koło Katowickie nawiązało kontakt z Komisją Filologii Klasycznej Oddz. PAN w Krakowie.

Koło liczy 41 członków.

3. Sprawozdanie Koła Kieleckiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Miętus, sekr. — mgr Zofia Siedlecka, skarbnik — mgr Zofia Sadowska; członek Zarządu dr Janusz Daniewski.

Zebrania naukowe:

1. Mgr Z. Siedlecka: *„Alkibiades" Aleksandra Krawczuka.*
2. Mgr Z. Siedlecka: *„Starożytni Grecy i Rzymianie" O. Jurewicza i L. Winniczuk.*
3. Mgr A. Miętus: *Co nam przynoszą dwa pierwsze zeszyty* „Meandra" 1969.
4. Posiedzenie Koła wraz z konferencją WODKO:

a) Sylwester Ostrowski (Białystok) — I. *Pożytki i przykłady konspektów lekcyjnych*; II. *De urbe Roma in Ovidii „Fastis" descripta*;

b) Dyskusja o realizacji programu nadobowiązkowej nauki języka łacińskiego w kl. II;

c) Mgr A. Miętus: *Informacja bibliograficzna* (Meander 1—3/69).

5. Mgr A. Miętus: *O książce Aleksandra Krawczuka „Wojna Trojańska" — Mit i historia.*
6. Mgr A. Miętus: *„Satyryki" Petroniusza w oprac. i tłum. prof. M. Brożka.*

Koło liczy 20 członków.

4. Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, zast. przew. — dyr. mgr Danuta Zazulowa, sekr. — mgr Józef Korpanty, skarbnik — dr Jan Kołtowski; członkowie Zarządu — prof. dr Marian Plezia, dr Krystyna Weyssenhoff, mgr Jadwiga Pacynowa, mgr Anna Kozłowska, mgr Stanisław Żurek; Komisja Rewizyjna — prof. Józef Pletnia (przew.), mgr Zofia Zamiejska, mgr Antoni Siekierzyński.

Zebrania naukowe:

1. Prof. Z. Cierniakowa: *W kraju Etrusków.*
2. Mgr K. Korus: *Grecka samoobrona powszechna w epoce klasycznej według Eneasza Taktyka.*
3. Prof. dr M. Brożek: *Wychowanie we wczesnym Rzymie.*
4. Prof. dr J. Safarewicz: *Jak czytano heksametry łacińskie w III i IV wieku.*
5. Mgr J. Korpanty: *Horacy i Wergiliusz wobec Oktawiana Augusta.*
6. Prof. Z. Cierniakowa: *Ostatnie wykopaliska w Cumae i w Bajach.*
7. Mgr J. Korpanty: *Boski kult jednostki w Rzymie do czasów Oktawiana Augusta.*
8. Dyskusja na temat: Realizacja podręcznika *Vox Latina* cz. I i II oraz metody nauczania jęz. łacińskiego w nowych warunkach.
9. Dr J. Mruk: *Kobiety u Długosza.*
10. Doc. dr L. Rychlewska (Wrocław): *Romans antyczny na przykładzie Ksenofonta z Efezu.*
11. Prof. dr I. Borzsàk (Węgry, Uniwersytet Debrecen): *Doświadczenia komentatora Tacyta* (w jęz. niemieckim).

Mgr. J. Korpanty na konferencji nauczycieli jęz. łacińskiego w Bielsku-Białej wygłosił dwa odczyty: *Z najnowszych badań nad początkami Rzymu* oraz *Boski kult człowieka w Rzymie republikańskim.*

Na zebraniach Koła podawano nadto informacje bibliograficzne i kronikę. Dyskutowano również obecną sytuację języka łacińskiego w szkole. W czasie dyskusji zapadły decyzje o wystosowaniu memoriału do Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w sprawie nauczania języka łacińskiego.

Koło liczy 67 członków.

5. Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Janina Piszczyńska, zast. przew. — prof. dr Stanisław Łoś, sekr. — mgr Seweryna Kunicka, skarbnik — dr Henryk Wójtowicz.

Zebrania naukowe:

1. Prof. dr A. Strenna (Dijon): *Quelques remarques sur la rélation de Saint-Augustin à la culture païenne.*
2. Prof. dr J. Łanowski: *Dwie ostatnie zachowane komedie Arystofanesa.*
3. Prof. dr J. Łanowski: *Najnowsza Medea.*
4. Dr E. Zwolski: *Szlakiem antycznym przez Bałkany.*
5. Prof. dr W. Steffen: *Oblicze społeczno-polityczne Teognisa.*
6. Dr K. Zarzycka-Stańczyk: *Wśród odbiorców horacjańskich pieśni.*
7. Dr E. Zwolski: *W starożytnej Tracji.*
8. Mgr J. Łopatyński: referat wprowadzający do dyskusji nad programem i podręcznikiem języka łacińskiego dla kl. I i II.
9. Prof. dr Janina Pliszczyńska: *Analiza strukturalna XXII ks. Iliady.*

W ramach akcji popularyzacyjnej wygłoszone zostały odczyty: mgr M. Kaczmarkowski: *Zabytki archeologiczne starożytnego Rzymu*, mgr R. Chodkowski: *Dramat grecki.*

Koło liczy 33 członków.

6. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd: przew. — doc. dr Stefan Oświecimski, zast. przew. — mgr Tamara Simla, sekr. — dr Ignacy Ryszard Danka, skarbnik — mgr Łucja Macherowa; członek Zarządu — mgr Stanisława Grzelakowska; członkowie Komisji Rewizyjnej — mgr Zofia Lisikowa, mgr Bronisława Krajewska, mgr Maria Klimczakowa.

Zebrania naukowe:

1. Mgr S. Kaczmarski: *Badania wyników nauczania języków obcych przy pomocy testów.*
2. Doc. dr Oświecimski: *Feliks Kułakowski zapomniany filolog-filomata.*
3. Doc. dr J. Starnawski: *Poemat czesko-łaciński o Polsce z XVII w.*
4. Mgr S. Grzelakowska: *Sprawozdanie ze Zjazdu PTF w Warszawie.*
5. Mgr Ł. Macherowa: *Sprawozdanie ze Zjazdu „Eirene".*
6. Mgr T. Simla: *Realizacja programu nauczania według podręcznika „Vox Latina" dla II kl. liceum ogólnokształcącego.*
7. Dr A. Komornicka: *Twórczość Pindara w świetle najnowszych badań.*
8. Mgr R. Danka: *Dr Kresćan Bohuwer Pful dziewiętnastowieczny filolog łużycki.*
9. Mgr T. Simla: *O programie nauczania i podręcznikach jęz. łacińskiego dla klas I i II liceum*; *Przedstawienie sytuacji wykształcenia klasycznego w liceach ogólnokształcących w okresie 25-lecia PRL.*
10. Mgr T. Simla i dr R. Danka: *Działalność społeczna Koła Łódzkiego PTF w okresie 25-lecia PRL.*
11. Mgr T. Simla: *Realizacja programu III kl. liceum ogólnokształcącego w oparciu o podręcznik „Vox Latina".*

Koło współpracowało z sekcją języka łacińskiego Okręgowego Ośrodka Metodycznego w Łodzi. Zorganizowało piętnasty z kolei konkurs znajomości słownictwa łacińskiego dla uczniów klas pierwszych. Przygotowanie uczniów było należyte i większość zdobyła pozytywne wyniki. Świadczy to jednocześnie, że zainteresowanie młodzieży łaciną nie słabnie.

Koło liczy 22 członków.

7. Sprawozdanie Koła Piotrkowskiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Trybus, sekr. — mgr Irena Kmiecik, skarbnik — mgr Zofia Rosenbach.

Zebrania naukowe:

1. Mgr I. Bańkowski: *Lingwistyczna teoria języka* (na podstawie książki L. Zawadzkiego pod tym tytułem).
2. Mgr I. Kmiecik: *Korelacja języka łacińskiego z językiem francuskim.*

Działalność dydaktyczna:

1. Spotkanie z doc. drem J. Horowskim (w Łodzi), współautorem podręcznika *Vox Latina.*
2. Lekcja otwarta jęz. łacińskiego mgra Karola Oleckiego (w Sieradzu).
3. Dyskusja nad programem i podręcznikiem jęz. łacińskiego dla klas I i II.

W ramach wymienionej działalności dyskutowano nad wytycznymi do realizacji programu jęz. łacińskiego, nad unowocześnieniem metod nauczania jęz. łacińskiego, m. in. nawiązaniem pod tym kątem współpracy z romanistami.

Sekcja popularyzacji wiedzy o antyku przygotowała konkurs ze znajomości łaciny, w którym wzięły udział nie tylko licea ogólnokształcące, lecz także Szkoła Pielęgniarska i Studium Nauczycielskie. Ponadto zorganizowano spotkanie młodzieży ze studentką archeologii. Koło liczy 13 członków.

8. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Jan Wikarjak, sekr. — dr Ignacy Lewandowski, skarbnik — dr Kazimierz Liman; członkowie Zarządu — prof. dr Wiktor Steffen, doc. dr Michał Swoboda, mgr Maria Wikarjakowa, dr Andrzej Wójcik, mgr Klemens Kruszewski; Komisja Rewizyjna — mgr Jadwiga Heinke, mgr Adam Czapliński.

Zebrania naukowe:

1. Prof. dr J. Łanowski: *Korzenie idei olimpijskiej.*
2. Doc. dr M. Cytowska: *Cyceronianizm Erazma z Rotterdamu.*
3. Doc. dr Henryk Kowalewicz: *Średniowieczna poezja łacińska żaków polskich.*
4. Doc. dr M. Swoboda: *Spór literacki między Lustiusem Lanuwinusem a Terencjuszem.*
5. Prof. dr W. Steffen, doc. dr Jan Horowski: *Podręcznik języka łacińskiego „Vox Latina".*
6. Prof. dr W. Steffen: *Z dziejów filologii klasycznej w Wielkopolsce w XIX wieku.*
7. Prof. dr J. Wikarjak: *Filologia klasyczna na Uniwersytecie Poznańskim.*

Z okazji jubileuszu 50-lecia Uniwersytetu Poznańskiego zorganizowana została wystawa ilustrująca dorobek filologii klasycznej w Wielkopolsce. Eksponaty obejmujące zarówno pozycje dawniejsze (szczególnie z XIX w.), jak i dorobek pracowników Katedry Filologii Klasycznej Uniwersytetu Poznańskiego wypełniły dwie sale Collegium Novum.

W dziedzinie popularyzacji antyku Koło dokłada wszelkich starań, aby utrzymać i ożywić kontakty z nauczycielami języka łacińskiego. Przedmiotem szczególnych zainteresowań są przede wszystkim licea w Kościanie i Jarocinie. Wspólnie z organizacją związkową (sekcją języków klasycznych przy Okręgowej Komisji Nauki ZNP) zorganizowano lektorat języka włoskiego; grupę konwersacyjną tworzy siedmiu członków koła.

Koło liczy 56 członków.

9. Sprawozdanie Koła Przemyskiego

Zarząd: przew. — mgr Ewa Gren, sekr. — mgr Dominik Żrebiec, skarbnik — mgr Janina Ścibor; Komisja Rewizyjna — mgr Jerzy Huzar, mgr Romana Lachwacka.

Zebrania naukowe:

1. *Statut PTF. Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia PTF* (ref. mgr E. Gren, M. Stec).
2. Dyskusja nad projektem planu pracy koła i zatwierdzenie planu.
3. Mgr E. Gren: *Tradycje starożytne świąt Bożego Narodzenia.*
4. *Mówią wieki o Niobe — fragment „Metamorfoz" Owidiusza w przekł. polskim i poemat*

Gałczyńskiego. Recyt. A. Solka i E. Gren, partie łacińskie — chór dziewcząt, uczennic technikum gastronomicznego w Przemyślu (zebranie dla Klubu Inteligencji Twórczej).

5. W. Rubinkowska: *Kultura fizyczna starożytnych Greków.*

6. E. Bogusławska: *Małżeństwo po grecku.*

7. Mgr D. Żrebiec: *Dziecko osierocone i opuszczone w starożytnej Grecji i Rzymie.*

W ramach popularyzacji mgr E. Gren przeprowadziła pogadankę o roli i potrzebie uczenia się języka łacińskiego ze studentkami Studium Nauczycielskiego w Przemyślu.

Koło liczy 16 członków.

10. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Zarząd: przew. — doc. dr Leon Witkowski, zast. przew. — doc. dr Zofia Abramowiczówna, sekr. — mgr Maria Mołodcówna, zast. sekr. — mgr Maria Witkowska, skarbnik — mgr Leonard Jarzębowski; członkowie Zarządu — doc. dr Barbara Józefowiczowa, doc. dr Maria Jaczynowska, mgr Marceli Wielewski, dr Witold Wróblewski, mgr Izabella Pszczółkowska.

Zebrania naukowe:

1. Doc. dr E. G. Schmidt (Jena): *Antike Gewölbesymbolik.*

2. Doc. dr E. G. Schmidt (Jena): *Himmel-Meer-Erde bei Lukrez.*

3. Dr S. Mrozek: *Rodzaje rozdawnictw publicznych w miastach italskich w okresie cesarstwa.*

4. Mgr M. Szarmach: *Nowe spojrzenie na dramat Szymonowicza Castus Ioseph.*

5. Dyskusja nad podręcznikiem *Vox Latina.*

6. Doc. dr Z. Abramowiczówna: *Toruński komentarz z 1607 r. do farmaceutycznego poematu Andromacha.*

7. Prof. dr J. Łanowski: *Problemy „Elektry" Eurypidesa.*

8. Prof. dr Izydora Dąmbska: *O koncepcji prawdy i tego, co prawdziwe, w logice stoików.*

9. Doc. dr L. Witkowski: *Recepcja Winckelmanna w Polsce.*

Ponadto doc. dr L. Witkowski wygłosił w Instytucie Archeologii Uniwersytetu w Halle i w Deutscher Kulturbund-Hochschul-gruppe-Interessengemeinschaft Antike Kultur w Jenie ten sam odczyt w jęz. niem.: *Winckelmanns Wirkung in Polen*; w Instytucie Starożytności w Jenie i w Instytucie Nauk Antycznych Akademii Nauk w Berlinie wygłosił: *Antike Einflüsse auf das deutsche Rätsel.*

Dr W. Wróblewski wygłosił w Seminarium Fil. Klas. Uniwersytetu w Rostocku odczyt: *Der Arete-Begriff in Platos Politeia.*

Koło utrzymuje ścisły kontakt z Ośrodkiem Metodycznym Okręgu Szkolnego Bydgoskiego; deleguje swych referentów na zebrania Ośrodka, prezes zaś bierze czynny udział w wielu konferencjach.

W ramach akcji popularyzacyjnej odbyło się szereg prelekcji, których referentami byli: dr W. Wróblewski, doc. dr L. Witkowski, mgr Marian Szarmach.

Koło liczy 45 członków.

11. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, zast. — dr Gabriela Pianko, sekr. — doc. dr Hanna Szelest, skarbnik — dr Maria Pąkcińska; członkowie Zarządu — mgr Krystyna Kreyser, mgr Krystyna Paulo de Silva, mgr Krystyna Popławska, prof. dr Lidia Winniczuk, dr Jerzy Wojtczak; Komisja Rewizyjna — dr Katarzyna Augustyniak, mgr Helena Gesztoft, mgr Irena Borzymińska; Sekcja Popularyzacji Wiedzy o Antyku: przew. — mgr Krystyna Turska, współpraca — prof. dr Lidia Winniczuk.

Zebrania naukowe:

1. Mgr Z. Piszczek: *Motyw Maurycjusza w szkolnym dramacie w Polsce XVII i XVIII w.*

2. Doc. dr H. Szelest: *Propempticon Stacjusza dla Mecjusza Celera.*
3. Dr A. Komornicka: *Bibliografia twórczości Pindara.*
4. Prof. dr K. Kumaniecki: *Cycerońska pochwała Katona.*
5. Dr M. Pąkcińska: *Nowy przekład Sekstusa Empiryka.*
6. Mgr B. Drewniewska: *Niektóre zasady epistolograficzne w korespondencji Cycerona.*
7. Doc. dr M. Cytowska: *Erasmiana.*
8. Dyskusja nad programem i podręcznikiem jęz. łacińskiego dla I i II klasy liceum ogólnokształcącego. Dyskusję zagaił mgr Z. Warmt.

Działalność Sekcji popularyzacji Wiedzy o Antyku: wygłoszono 9 pogadanek, których prelegentami byli: prof. dr L. Winniczuk, dr M. Pąkcińska, doc. dr A. Sadurska, mgr K. Turska, mgr K. Kreyser, mgr B. Drewniewska, Mieczysław Wiśniowolski.

W ramach popularyzacji utworzono 11 grup nauki jęz. łacińskiego i greckiego. Kurs nauki jęz. łacińskiego prowadzili: dla początkujących prof. dr L. Winniczuk, mgr I. Lichońska, mgr M. Grzesiowski, mgr E. Piotrowska, H. Cichocka, M. Kamińska, A. Jaźnicki; dla zaawansowanych: mgr K. Paulo de Silva. Kurs nauki jęz. greckiego dla początkujących: mgr S. Kalinkowski, mgr K. Turska. Dla zaawansowanych: mgr S. Kalinkowski. Zorganizowano dwie olimpiady łacińskie; książki na nagrody ofiarowała dr Gabriela Pianko.

Koło liczy 98 członków.

12. Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Zarząd: przew. — doc. dr Ludwika Rychlewska, zast. — dr Herbert Myśliwiec, sekr. — mgr Janina Gajda, zast. sekr. — mgr Maria Kulewska, skarbnik — mgr Stanisław Wilczyński, członek Zarządu — prof. dr Eugeniusz Konik; Komisja popularyzacji wiedzy o antyku: przew. — prof. dr Jerzy Łanowski, członkowie — mgr Danuta Bojko, mgr Eugeniusz Jacak, dr Janina Ławińska-Tyszkowska, dr Józef Mantke, mgr Wacława Siwakowska, dr Alicja Szastyńska-Siemion, mgr Wiesław Tyszkowski, dr Hanna Wałkówska; Komisja Rewizyjna — przew. mgr Zofia Myśliwcowa, członek — mgr Kazimierz Kopeć.

Zebrania naukowe:

1. Mgr K. Jażdżewski: *Rękopisy autorów klasycznych w zbiorach Wrocławskiej Biblioteki Uniwersyteckiej.*
2. Doc. dr Z. Siemion: *Świat mitów w nazwach pierwiastków chemicznych.*
3. Prof. dr J. Łanowski: *Jerzy Kowalski — na marginesie biogramu.*
4. Dr H. Myśliwiec: *Spór o strukturę heksametru Adama Świnki.*
5. Dr H. Wałkówska: *Bajki indyjskie, a kwestie wpływów greckich.*
6. Doc. dr S. Zabłocki: *Ilias Latina a epitafium Świnki na śmierć Zawiszy.*
7. Dyskusja nad programem i podręcznikiem jęz. łacińskiego dla klas I i II.
8. Prof. dr J. Schnayder: *Dynamis w pismach Teofrasta.*
9. Doc. dr L. Rychlewska: *Z rozważań nad romansem antycznym.*
10. Posiedzenie poświęcone uczczeniu pamięci zmarłego dra Czesława Ferensa.

Ponadto prof. dr Johannes Irmscher dyrektor Instytutu Starożytności Grecko-Rzymskiej Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie, wygłosił cykl wykładów z dziedziny bizantynistyki:

1. *Przedmiot, zakres i zadania bizantynistyki. Historia i rozwój bizantynistyki.*
2. *Historia społeczeństwa i państwa Bizancjum. Historia literatury, sztuki i kultury bizantyńskiej.*
3. *Spadek po Bizancjum.*

Na posiedzeniu Pracowni Staropolskiej Instytutu Badań Literackich w Warszawie: doc. dr S. Zabłocki: *Epicedium nowołacińskie w Polsce.*

Na posiedzeniu Koła Krakowskiego PTF: doc. dr Ludwika Rychlewska: *Romans antyczny.*

W ramach akcji popularyzacyjnej członkowie Koła wygłosili szereg odczytów, głównie dla

nauczycieli. Prelegentami byli: doc. dr L. Rychlewska, doc. dr S. Zabłocki, dr A. Szastyńska-Siemion, dr Janina Ławińska-Tyszkowska, mgr W. Jamroz, prof. dr Jerzy Łanowski, dr J. Mantke.

Od września 1967 r. jest prowadzona w IX Liceum Ogólnokształcącym we Wrocławiu nadobowiązkowa nauka jęz. greckiego przez mgr W. Siwakowską i mgra W. Tyszkowskiego.

Ponadto Koło współpracuje z Towarzystwem Wiedzy Powszechnej.

Koło liczy 68 członków.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LIX UTRIUSQUE FASCICULI

Paginae

Abramowicz Sophie: Recherches sur les fragments de Sophocle . . . . . 5—24
Brożek Miecislaus: De scriptoribus Latinis antiquis Pindari laudatoribus et aemulis . 101—107
Brożek Mieczysław: 75 lat Polskiego Towarzystwa Filologicznego . . . . . 169—176
Cytowska Maria: Pietro Illicino, Propagator der italienischen Philosophie in Kraków 141—146
Danielewicz Jerzy: Some Observations on the Technique and Contextual Role of Scenery Descriptions in Ovid's *Metamorphoses* . . . . . 301—307
Dworacki Sylwester: The Role of Scenic Accessories in the Comedies of Menander. Part II . . . . . 35—56
Gzella Stanisław: Problem of the Fee in Greek Choral Lyric . . . . . 189—202
Hofmann Walter: Der Bramarbas in der griechisch-römischen Komödie . . . . . 271—280
Józefowicz Maria: Les idées politiques dans la morale stoïcienne de Marc-Aurèle . . . 241—254
Mrozek Stanisław: Zu den Preisen und Löhnen bei Lukian . . . . . 231—239
Plezia Marianus: De Aristandri vaticinio . . . . . 227—230
Salamon Maciej: The Chronology of Gothic Incursions into Asia Minor in the IIIrd Century A.D. . . . . 109—139
Stabryła Stanisław: Z badań nad warsztatem komparatystycznym Tadeusza Sinki (The Comparative Studies of Thaddeus Sinko) . . . . . 147—168
Stabryła Stanisław: Sokrates i jego legenda w dramacie polskim w latach 1939—1956 (Socrates and his Legend in the Polish Drama in the Years 1939—1956) . . . . 255—270
Steffen Wiktor: Euripides' Skiron und der Prolog der Lamia . . . . . 25—33
Steffen Victor: The Satyr-dramas of Euripides . . . . . 203—226
Swoboda Michaël: De soliloquiorum in antiquo dramate ab Aeschyli temporibus usque ad Terentium adhibitorum munere scaenico . . . . . 57—76
Szelest Hanna: Rolle und Aufgaben der Reden und Briefe in der Historia Augusta . . 325—338
Wikarjak Jan: Les conseillers de Cicéron . . . . . 77—99
Wikarjak Jan: Les critiques et les correcteurs des oeuvres de Cicéron . . . . . 281—299
Wójcik Andrzej: Przydomek Katona Starszego (De Catone Maiore Censorii cognomine appellato) . . . . . 309—323

CENSURAE LIBRORUM

Jaczynowska Maria: Raymond Bloch, Tite-Live et les premiers sciècles de Rome. Paris 1965 . . . . . 186—188
Konik Eugeniusz: Władysław Dziewulski, Zwycięstwo chrześcijaństwa w świecie starożytnym. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 . . . . . 180—183
Pianko Gabriela: Imre Trencsenyi-Waldapfel, Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Aus dem Ungarischen übersetzt von Mirza Schüching. Berlin und Weimar 1969 . . . . . 339—346
Pianko Gabriela: Janusz Justyński, Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów. Warszawa 1970 . . . . . 357—359
Plezia Marian: Oxford Latin Dictionary, fasc. 1, A — calcitro. Oxford 1968 . . . . 177—180
Plezia Marian: Carlo Prato, Tirteo. Introduzione, testo critico, testimonianze e commento. Roma 1969 . . . . . 346—348
Trojak Barbara: Sheppard Frere, A History of Roman Britain. London 1967 . . . 183—186

Paginae

Winniczuk Lidia: Hildeberti Cenomannensis episcopi carmina minora. Recensuit A. Brian Scott. Lipsiae 1969 . . . . . 348—352
Winniczuk Lidia: Quinque claves sapientiae. Incerti auctoris Rudium doctrina. Bonvicini de Ripa Vita scholastica. Recensuit Anežka Vidmanová-Schidtová. Lipsiae 1969 352—357

INDEX AUCTORUM

Abramowicz Sophie (Torunii) 5
Brożek Miecislaus (Cracoviae) 101, 169
Cytowska Maria (Varsaviae) 141
Danielewicz Jerzy (Posnaniae) 301
Dworacki Sylwester (Posnaniae) 35
Gzella Stanisław (Strzelno) 189
Hofmann Walter (Lipsiae) 271
Jaczynowska Maria (Torunii) 186
Józefowicz Maria (Cracoviae) 241
Konik Eugeniusz (Wratislaviae) 180
Mrozek Stanisław (Gedani) 231
Pianko Gabriela (Varsaviae) 339, 357
Plezia Marianus (Cracoviae) 177, 227, 346
Salamon Maciej (Catoviciis) 109
Stabryła Stanisław (Cracoviae) 147, 255
Steffen Wiktor (Posnaniae) 25, 203
Swoboda Michael (Posnaniae) 57
Szelest Hanna (Varsaviae) 325
Trojak Barbara (Wratislaviae) 183
Wikarjak Jan (Posnaniae) 77, 281
Winniczuk Lidia (Varsaviae) 348, 352
Wójcik Andrzej (Posnaniae) 309

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

Gzella Stanisław: Problem of the Fee in Greek Choral Lyric . . . . . 189—202
Steffen Victor: The Satyr-dramas of Euripides . . . . . 203—226
Plezia Marianus: De Aristandri vaticinio . . . . . 227—230
Mrozek Stanisław: Zu den Preisen und Löhnen bei Lukian . . . . . 231—239
Józefowicz Maria: Les idées politiques dans la morale stoïcienne de Marc-Aurèle . . . 241—254
Stabryła Stanisław: Sokrates i jego legenda w dramacie polskim w latach 1939—1956 (Socrates and his Legend in the Polish Drama in the Years 1939—1956) . . . . 255—270
Hofmann Walter: Der Bramarbas in der griechisch-römischen Komödie . . . . . 271—280
Wikarjak Jan: Les critiques et les correcteurs des oeuvres de Cicéron . . . . . 281—299
Danielewicz Jerzy: Some Observations on the Technique and Contextual Role of the Scenery Descriptions in Ovid's *Metamorphoses* . . . . . 301—307
Wójcik Andrzej: Przydomek Katona Starszego (De Catone Maiore Censorii cognomine appellato) . . . . . 309—323
Szelest Hanna: Rolle und Aufgaben der Reden und Briefe in der Historia Augusta . 325—338

CENSURAE LIBRORUM

Imre Trencsenyi-Waldapfel, Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Aus dem Ungarischen übersetzt von Mirza Schüching. Berlin u. Weimar 1969 (Gabriela Pianko) . . . . . 339—346
Carlo Prato: Tirteo. Introduzione, testo critico, testimonianze e commento. Roma 1969 (Marian Plezia) . . . . . 346—348
Hildeberti Cenomannensis episcopi carmina minora. Recensuit A. Brian Scott. Berlin 1969 (Lidia Winniczuk) . . . . . 348—352
Quinque claves sapientiae. Incerti auctoris Rudium doctrina. Bonvicini de Ripa Vita scholastica. Recensuit Anežka Vidmanová-Schmidtová. Berlin 1969 (Lidia Winniczuk) . . . . . 352—357
Janusz Justyński, Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów. Warszawa 1970 (Gabriela Pianko) . . . . . 357—359
LXVI Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 20 X 1968 do 19 X 1969 (Krystyna Paulo de Silva) . . . . . 361—372

Cena zł 45.—

INDEX AUCTORUM

	Paginae
Danielewicz Jerzy (Posnaniae)	301
Gzella Stanisław (Strzelno)	189
Hofmann Walter (Lipsiae)	271
Józefowicz Maria (Cracoviae)	241
Mrozek Stanisław (Gedani)	231
Pianko Gabriela (Varsaviae)	339, 357
Plezia Marianus (Cracoviae)	227, 346
Stabryła Stanisław (Cracoviae)	255
Steffen Victor (Posnaniae)	203
Szelest Hanna (Varsaviae)	325
Wikarjak Jan (Posnaniae)	281
Winniczuk Lidia (Varsaviae)	352
Wójcik Andrzej (Posnaniae)	309

WARUNKI PRENUMERATY

Przedpłaty na prenumeratę przyjmowane są do 10 grudnia na rok następny.
Cena 1 prenumeraty rocznej wynosi zł 100,—
Przedpłaty na prenumeratę krajową dla czytelników indywidualnych przyjmują urzędy pocztowe oraz listonosze. — Czytelnicy indywidualni mogą dokonywać przedpłat również na konto PKO nr 1-6-100020 Centrala Kolportażu i Wydawnictw „Ruch", Warszawa, ul. Towarowa 28. — Wszystkie instytucje państwowe i społeczne mogą zamawiać prenumeratę wyłącznie za pośrednictwem Oddziałów i Delegatur „Ruch" znajdujących się we wszystkich miastach powiatowych i wojewódzkich. — Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę, która jest o 40% droższa od krajowej, przyjmuje Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel 20-46-88, konto PKO nr 1-6-100024. — Egzemplarze archiwalne można nabyć w Punkcie Wysyłkowym Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 na miejscu lub na zamówienie za zaliczeniem pocztowym.

SUBSCRIPTION

Subscription fees should be sent not later than the 10th of December for the comming year. — One-year subscription rate is 100 złoty. — Subscription orders from abroad (40% dearer) can be placed with Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel. 20-46-88; konto PKO nr 1-6-100024. — Copies out of print can be bought at: Punkt Wysyłkowy Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 or ordered C.O.D.